

Dr. KAREL HOCH

573 4 EK
3301

ČECHY

NA PRAHU

MODERNÍHO

HOSPODÁŘSTVÍ

Das ist

Ein Gulden

Wiener - Stadt
Banco - Zettel

wescher in allen Kassen - Kassen - und Bank-
stellen der kaiserlich - königlich - und österreichischen
Regierung in allen Städten für bares Geld, das ist
für ein Gulden annehmlich wird.
Am 2. März 1850.

v. Gr. St. Wien Banco Zettels

Haupt

Kasse

Handwritten signature: J. G. v. ...

Handwritten signature: J. G. v. ...

Handwritten signature: J. G. v. ...

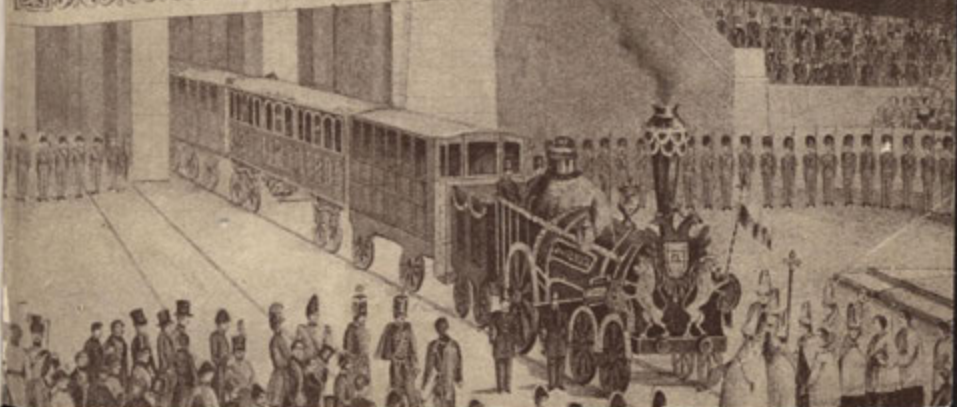
Handwritten signature: J. G. v. ...

No

IT

CARL GRAF CHOTEK
Oberstburggraf in Böhmen

Dr. KAREL HOCH

ČECHY
NA PRAHU
MODERNÍHO
HOSPODÁŘSTVÍ

Vydáno s podporou Rašínova fondu

1936

NAKLADATEL A. NEUBERT V PRAZE

ÚVOD

První polovina XIX. století je u nás éra svrchovaně nedramatická. Jinde se v tu dobu rodí nová Evropa. Anglií zmítá Byron, reformy a utopie Owenovy, vítězství buržoasie ve volební reformě 1832 a v celní reformě r. 1846, agitace a kritika radikalismu a daňové výbuchy chartismu. Ve Francii je po Velké revoluci, ale politická myšlenka nezemdlela, nýbrž svrhne Bourbony revolučním otřesem v červenci 1830 a inspiruje i potom levici politickou a sociální. K tomu se druží sociální filosofie Saint Simonova, Fourierova, Louis Blancova a Proudhonova. V Německu je trpce pocitováno rozpětí mezi rozmachem idealistické filosofie a chudou skutečností, ale i zde se hýbe aspoň vzdělaná část občanstva, representovaná profesory a žáky universit, a přibývá sebevědomí v měšťanstvu. Jenom v Rakousku je sedlák dosud v poddanství, měšťan je lhostejný a požívačný a inteligence bázlivá a chudá. Proto i to, co je velké v našem obrození, je inspirováno osvícenstvím a nacionalismem, kdežto politická ideologie zůstává na střední cestě. Je to *biedermeierství*, výraz porevoluční nálady, daný politickým vystřízlivěním a bázlivostí a charakterizovaný radostí z materiálních požitků a měšťanskou pospolitostí. Ale pro společnost v celku je to přes všecku nedramatičnost individuálních osudů zahajovací akt moderního dramatu hospodářského a so-

ciálního. V tu dobu země české dělají rychlé kroky na cestě *peněžního hospodářství*, vstupují do *éry kapitalismu*. Z něho je tu již v polovině století, arci v počátcích, vše podstatné: *technická a kapitálová koncentrace, stroje, výroba nejen pro národní, t. j. rakouský, ale i pro mezinárodní trh*. Vzniká ve velkých rozměrech *výroba tovární, průmyslová*. S ní pak jako protějšek podnikatele-kapitalisty vzniká i početná a stále rostoucí třída nesamostatných, kteří jimi také již zůstanou, čili *moderní proletariát*: vedle tovaryše a někdejší městské chudiny je tu nový zjev, tovární dělnictvo. A průmyslová výroba nejenom ovládá některá odvětví, takže tam řemeslo ustupuje do pozadí, ba hyne, nýbrž počíná ohrožovati jako rychlý tvůrce hodnot, daňový a tudíž i politický činitel, staletou posici zemědělství a poráží tím sám dosavadní základ feudalismu a stavovství: *rozhodující význam půdy*. Než také ve vlastní sféře vyvolává změnu za změnou: napřed dělá z malých podnikatelů, přadláků a tkalců, své *domácké dělníky*, pak je soustřeďuje již i místně, nejen organizačně, v tomtéž závodě, při tom zavádí spřádací stroje a rychle rostoucí *výrobu látek bavlněných*, a tím ohrožuje a pak ničí práci ruční a revolucionuje jmenovitě plátenictví. Bavlněné látky jsou laciné, mohou se častěji kupovati, střídati, továrny je dovedou potisknouti novými a novými vzorky, vzniká tedy a ovládá celý textil asi od dvacátých let *móda*. Tím se ještě více v kartounářství přenáší těžisko z výroby do obchodu, neboť záleží na znalosti trhu, na rychlém přizpůsobení se a na využití situace. Momenty obchodní ovládají tovární výrobu, jejíž organisátoři se pomalu stávají

také jen pouhými investory čili přihrocují kapitalismus. Není náhodou, že právě tam, kde to jde nejdále, v tiskárnách kartounu, které tvoří první pražský průmysl ve velkém slohu, ovládají výrobu vedle kosmonosských Leitenbergů *Židé* — neboť jsou pro ni školeni stoletou koncentrací na obchod.

To jest hospodářské pozadí duchovního procesu, jenž má pro nás mimořádnou důležitost — našeho obrození. Idealismus, který je charakterisuje v osobách vůdců i jejich družin, tvoří nepochybný argument proti absolutnosti hospodářských vlivů ve společenských procesech čili proti nauce historického materialismu. Ale duchovní svět a působení buditelů se nevznášá v prostoru, nýbrž vyrůstá z dané půdy, třeba že jejich statečná srdce tvoří na ní věci nové a jiné, než se zdá předpovídati stav dosavadní i vývoj, jenž by poslouchal jenom hmotných příčin a zájmů. Je *vzájemnost* mezi velkými, pronikavými změnami, které se týkají *materiálního bytu* venkovana a měšťáka, mezi *obnovou jejich lidské důstojnosti i novými formami hospodaření*, a mezi *duchovním ovzduším*, které to provází a z toho i vzniká a korunuje pomalé síly i nárazy dějin obnoveným *vědomím národním a duchovním ruchem*, jemuž dává své vůdčí znamení.

Tato práce je založena na literatuře, nepřináší tedy nových fakt. Snaží se však *proniknouti v souvislost hospodářských směrů*, dosud studovaných odděleně, nalézt v nich živou *vzájemnost*, která vede ke zjevům a tendencím novým, a zjistili v jejich počátcích i ne jeden kořen potomních událostí a poměrů. Vychází z přesvědčení, že jednající člověk zůstává rozhodu-

jící silou dějin, ale že právě proto je nutno zabírat i při zjišťování toho, co na něho působí, okruh co nejširší, tedy také vědomý i nevědomý *reflex vlivů hospodářských*, a to i pro dobu, která stržena významem sil politických a čistě duchovních, sama nepřičítá hmotným poměrům a změnám onoho významu, který přes to mají už dříve, nežli je demokracie pojme do politické abecedy.

STÁT

VELKÁ REVOLUCE

Hospodářský a sociální vývoj západní a střední Evropy v XIX. století má průkopníka a vzor v *Anglii*. Až do konce století žádná země této oblasti jí nedostihla ani intenzitou, ani výtěžky průmyslové civilisace, ale všechny ji v podstatných věcech následovaly. Na anglické půdě industrialismus vyrůstá jako schema, od něhož se pevnina v důsledku svých historických a zeměpisných rozdílů sice v jednotlivostech odchyluje, ale nic podstatného nepřidává. Vnější příčiny tvoří ostrovní poloha, uhlí a námořní a koloniální moc Velké Británie, vnitřní však spočívají v lidech. Zde se buržoasii podařilo volební reformou z r. 1832 vrůst do vytvořeného již parlamentarismu, zdolat politickou převahu šlechty a na dlouhá desetiletí ovládnouti státní záležitosti. Anglická šlechta ostatně jevila daleko více než na pevnině porozumění pro nové hospodářské síly a nevzpírala se společenskému smíšení s bohatým měšťanstvem, které při tom mnohdy pohlcovala. Žádná země na kontinentě neposkytovala industrialismu tak příznivých podmínek a nekladla mu tak málo překážek. Nejvýhodnější situace byla ve *Francii*, ale chyběl onen motiv, jímž bylo v Anglii nepřirozené rozdělení půdy; ve Francii úrodná půda dobře živila množství středních vlastníků a nepudila je proto do měst. Nicméně rostou a bohatnou i francouzská města, těžce z politického dědictví Velké revoluce a velkého jednotného území. Toho není v *Německu*, kde vládne do poloviny století duch Metternichův. Anglie je daleko předstihla, neboť mohla na své půdě, nedotčené válkami, rozvinouti technické vynálezy a pokroky „průmyslové revoluce“

do veliké dokonalosti a zaplatila takto ohromné náklady boje proti Napoleonovi. Německu kromě toho vadila prohibiční celní politika jeho nesčetných teritorií. Z toho však vyšlo energickou iniciativou Pruska, která z něho do r. 1834 vytvořila téměř jednotné celní území, chráněné proti Anglii a Francii. Přes další politické neshody, jež později vedly až k válce mezi Pruskem a Rakouskem, která zpečetila vyloučení tohoto z německé vnitřní politiky, nastoupil zde hospodářský proces úspěšnou cestu, které válka r. 1871 nebyla překážkou, nýbrž naopak vydatnou podporou. A s rozmachem hospodářským dostavily se i důsledky politické: roku 1848 měšťanstvo domáhá se politických práv, podporováno počínajícím hnutím dělnickým, a Bismarck o dvacet let později bez obavy rozhoduje se pro všeobecné volební právo v Severoněmeckém spolku a připoutává takto k myšlence jednotného státu nejširší massy.

Rakousko naproti tomu, ač velmoc, nejtíže nese důsledky svých politických a kulturních dějin, národních růzností, teritoriální disparity a vysunutí na východ. Zotavuje se daleko pomaleji z důsledků přepětí svých sil v napoleonských válkách, ale horší je, že upadá po nich ve vnitřní ztrnulost. Sleduje jako hypnotisováno s velkou závistí hrozivé plány aktivní pruské politiky v Německu, ale nedovede proti nim postaviti úsilí pozitivní a nedovede, ale také se nesaží probuditi nové vnitřní síly. Je zásadně nedůvěřivý a tak se staví i k lákavým příkladům prosperity měst v Anglii a ostatní Evropě. František I. by byl nejraději zavřel i továrny, které přece vznikly, protože kazí mravy obyvatelstva. Tak se vskutku podařilo zabrániti většímu vzrůstu revolučních sil, neboť když se měšťanstvo r. 1848 chopilo své historické úlohy i v Rakousku, ukázalo se, že ač podporováno mocnou ideou národní, je slabé a lze proti němu s plnou nadějí v úspěch užití dynastické armády, loyality šlechty a církve a národnostních antagonismů. Po revolučním roce mohl tudíž nastati nový útisk

duchů, obnovení absolutismu, znemožnění veřejného života, zkrušení publicistiky a literatury.

Revoluce a velké politické a společenské změny vůbec se připravují také mimo vrstvy, které jsou jejich nositeli. Sedláci a měšťané mají příznivce svých snah mezi šlechtici, massa chudáků, kteří tvoří předvoj proletariátu, mezi inteligencí. *Josefova „lidumilnost“*, těsně spjatá s jeho bouřlivým úsilím povznést kulturně a hospodářsky obyvatelstvo a tím i stát, přes krátkost jeho vlády znamenala nesmírně mnoho. Byla to revoluce shůry a velký otřes dosavadní duchovní nehybnosti, na který samostatnější reagovali nadšeným souhlasem, který však i bázliví přijali jako mocné povzbuzení; ano i pro massu lhostejných, zvyklých přijímati autoritu, byla to nová orientace. Dokud císař žil, měly energie takto probuzené kde se uplatniti. Když však zemřel a přišla reakce nejen šlechtická, nýbrž i politická a kulturní, nastal přelom. Všecko sice na venek utichlo, neboť s režimem nebyly žerty. Ale ne pouze setrvačnost myšlenek, podepřená vysokou prestiží nositele koruny, ne pouze Velká revoluce, ne pouze domácí poměry, velmi obdobné francouzským, také obecné hnutí, které jde vzdělaným světem, touží po jiných časech nežli ty, ku kterým zamířil temný absolutismus Františka I. Francouzská revoluce svým dalším vývojem hromadí proti sobě argumenty, ale jakobínství, duch odporu proti absolutismu, feudalismu a obskurantismu, je i dále všude ve vzduchu. Nelze vyhladiti literaturu, která se za Josefa navezla do Rakouska a kterou vzdělaná vrstva dovede si i dále opatřiti, nelze zabrániti, aby lidé se k ní neutíkali z pudové reakce proti zprahlosti oficiálního Rakouska a nehledali v družnosti se stejně smýšlejícími a v tajném snění i zlobné kritice náhradu za to, co skutečný život tak příkrě odpíral a zatracoval. Nebyla ani nouze o příkoří osobní, o soustavné zatlačování josefinistů a všech podezřelých z úřadů, výhod a postupu, jako neméně dráždilo okázalé odměňování servilních „dobře smý-

šlejících“. Bylo tedy dosti podmínek, aby lidé osvícení dostávali se do zatrpklé negativní oposice proti režimu a jako jinde propadali kouzlu tajných společností, které nyní, za bezvýznamnosti university a vědy a násilného umlčení literatury, tvoří jediné podzemní pojítko mezi Josefem II. a tím, co z jeho záměrů skuteční i v čem jde dále revoluční rok.

Francouzská revoluce s popravou krále i „Rakušanky“ arci stačila, aby režimu ukázala nebezpečnost jakobinismu. Proti němu obrací se činnost úřadů, jmenovitě policejního ministerstva, které František I. zakládá hned po nastoupení, přejímaje a zesiluje jinak policejní opatření, která ostatně zavedl právě Josef II. A policie se stará, aby ukázala, proč tu jest. Hned r. 1794 objevuje „jakobínské spiknutí“ vysokých úředníků, vojáků a šlechticů, a pomocí raffinovaných vyšetřovacích method dospívá k rozsudkům smrti a 60—100letých žalářů, zostřených konfiskací jmění a pranýřem. Je zajímavé, že brzy po procesu vznikla císařská hymna „Gott erhalte“, objednaná, aby „jakobínům“ ukázala beznadějnost jejich snah, a že Haschka do původního textu vbásnil apostrofu: „Brich der Bosheit Macht, enthülle jeden Schelm- und Bubenstreich!“ A císaře stále straší kreatury, jež mu referují o vražedných plánech jakobínů a piklech svobodných zednářů. Rakouská vnitřní politika je tedy už před Metternichem ovládána *bázní před tajnými společnostmi*. Svobodné zednářství a jiná tajná sdružení neměla však býti zakázána, nýbrž jenom soustavně hlídána. Roku 1801 bylo státním úředníkům přísně zakázáno do nich vstupovati a do přísahy při nastoupení vloženo prohlášení, že nejsou členy — což se dalo až do konce říše . . . Ale sdružení zednářská neměla býti násilně rozehnána a persekvována, nýbrž měla sloužiti za zdroj informací. Zvláštní pozornost při tom věnována Čechám, pro blízkost Drážďan, hlavního sídla zednářů, a Lipska, hlavního německého knižního trhu. V Praze hlídal zednáře hr. Wallis, hr. Kolovrat a také mladý Kübeck, tedy vesměs potomní

nejvyšší úředníci. Ale kromě formalit a lidumilné činnosti nevypátrali mnoho: „zednářství ve Vídni“, stálo v zachyceném dopise z Drážďan, „nebylo nikdy příliš významné a v cizině vážené, neboť *Rakušan a jmenovitě Vídeňák se nehodí k vážným věcem*; za to v českých zemích, jmenovitě v Praze kvetlo, ale nyní je konec, neboť „rakouská policie je hrozná“. Policie však přes toto uznání ostře hlídala české lázně, pošty a knihkupce, a to tak horlivě, že se to odráží od ostatní příslovečné nedbalosti a liknavosti úřednického aparátu, která je hlavní charakteristikou režimu.

Císař a jeho okolí dovedli jenom nenáviděti ty, kdo varovali. Také *arcivévoda Karel*, jeho populární bratr, byl pro císařovnu přítelem Francouzů a svobodným zednářem a neporídil u císaře nic, když mu r. 1802 písemně podal své „Vážné úvahy o nynější situaci rakouské monarchie u srovnání s Francií před vypuknutím revoluce“. Také on trpce káře úřednictvo, ale na rozdíl od Františka, jenž jako příčinu všude viděl jenom zlou vůli a nejvýše ještě lenost, ptá se, jak by mohla býti byrokracie jiná, „když je *školství* v naprostém úpadku — není jediné university, která by si udržela jen trochu renommé“. Trpce vytyká jmenovitě nedostatky správy po stránce hospodářské: a co lze žádati od úředníků, jsou-li jmenováni ministři, „kteří se veřejně chlubí, že ve třiceti letech nepřečetli jedinou knihu ani noviny“, *justice* je v žalostném stavu, neboť není přehledu v četných nařízeních, „k jichž studiu je potřebí lidského věku“, mnohde není ještě pozemkových knih a zemských desk jako základů vlastnictví a úvěru, není lesní policie, hasičstva, pojištění proti požárům, vdovských pokladen, škol pro zemědělství a průmysl, není státní banky nebo úvěrních pokladen jako jinde. Pak není divu, je-li obchod a průmysl v úpadku a řemeslo je ničeno lichvou židovských a křesťanských kapitalistů, silnice jsou zpustlé a bernictví zcela pochybeno, neboť daně nejsou absolutně vysoké, ale břemena nestejně rozdělena, poněvadž se nedbá skutečných příjmů. Finance

byly pod tlakem válečných břemen, ale kromě toho je tu veliké zlo ažiotáže, spekulace ve státních papírech; „*každý spekuluje proti státu*, poněvadž zde lze nejvíce vydělati a tím se soukromému úvěru a průmyslu odnímají potřebné kapitály“. Skoro všechny, ale jmenovitě poslední výtku byl by mohl pak pronášeti Karel rok co rok až do revoluce: první polovina XIX. století je v Rakousku, v groteskním protikladu k jeho hospodářské zaostalosti, érou horečné *finanční spekulace*, jmenovitě ve státních papírech.

METTERNICH

Byla-li francouzská revoluce, jak napsal rakouský publicista Gentz, prvním praktickým triumfem filosofie, prvním příkladem vládní formy, založeným na zásadách a souvislé, důsledné soustavě, pak bylo přesvědčení a dílo Metternichovo první velkou ranou proti ní, výrazem ideálu politické reakce, jenž ovládal restauraci. Sloužil nejenom svému státu, nýbrž v něm i mimo něj *ideálu obnovy tradičních poměrů, pořádku a klidu*. Nejenom poddaní jeho zeměpána, nýbrž i všichni ostatní měli býti vyléčeni ze zmatků revoluce a do budoucnosti uchováni, aby se pod nimi nerozevřelo peklo revoluce nové, tentokráte ještě daleko sociálnější a tudíž ničivější, než byla revoluce francouzská. Evropský systém mocností měl úkol chrániti svět před záhubou, která by nastala, kdyby byla porušena rovnováha mezi silami trvání a silami převratu. Metternichův učitel Nikolaus Vogt snažil se dáti tomuto přesvědčení r. 1819 podklad dějinné filosofie. Po století jde prý už evropskou historií dualismus, jenž se nazývá tu katolictví a protestantství, tu obskuranti a illuminati, tu aristokraté a demokraté, tu konečně ultramontani a jakobíni. Pokud se potírají (resp. dokud strana změny útočí) jen spisy, obžalobami a osočováním, není klid Evropy ohrožen. Běda však, nabude-li jedna z obou stran takové převahy, že vlády musejí násilím zakročovati; pak mohou vzniknouti události, které by nezvládl ani nový Napoleon. Zatím je aristokratická strana ještě silnější; vládne pomocí kabinetů, církví, armád, úředníků a nemovitého bohatství, kdežto jakobíni bojují pomocí veřejného mínění, letáků, novin a „ducha doby“. Tato

strana je za to činnější a důslednější než aristokratická, tvoří si ze surové síly lidu ozbrojenou moc při násilných akcích, šťve chudé, nespokojené, mladé a ctižádostivé proti bohatým, proti těm, kdo milují pokoj, a proti starým tvoří si vojsko mladých a odvážných, které může vše získati a nemůže nic ztratiti a tím směleji táhne do boje. Naději konservativců v tomto boji bude Rusko, protože jeho lid, ovládaný šlechtou a duchovenstvem, ještě neví o demokratických zásadách. Dojde-li ke srážce, pak zbudou snad na konec jen dvě divoké „primární mocnosti“, které nebudou již zápasiti o ideje, konfese, konstituce a zemské stavy, politiku a taktiku, obchod a průmysl, nýbrž s kordem v pěsti o pouhé nasycení, které si budou opatřovati v každém zámožném domě a statku. Aristokratickou část budou pak tvořiti Rusové, Kirgisi, Kalmuci a jejich asijsťi a evropšťi stoupenci, demokratickou sedláci, řemeslníci a nádeníci, mladíci a vůbec lidé, kteří dělali všechny revoluce, od římských až po francouzskou. A boje potrvají prý tak dlouho, až se obnoví náboženství a mezi válčícími povstane nový císař Karel, jenž zázraky a zákony obnoví občanský pořádek.

Takovými visemi obecného boje mezi „bílými a rudými“, v němž není odstínů, naplnil vychovatel již duši mladého Metternicha. A kníže zůstal věren učení a důsledkům, jmenovitě té pozoruhodné stránce systému, kterou tvoří zřetel k sociálnímu pozadí politických konfliktů, třebas v nich druhé straně šlo jen o ústavu a svobodu politického slova a málo u nich zatím znamenaly síly hospodářské a sociální. Metternich je stále viděl, a protože byl přesvědčen o jejich strašlivé, třeba latentní nebezpečnosti, nerozlišoval mezi jednotlivými směry a potíral důsledně a nezměněně všechny stejně: loyální stavovskou opozici jako procitající proletariát, liberalismus velké buržoasie a universitních profesorů jako radikalismus „mladého Německa“. Jeho politický arsenál byl mocný, vytrval téměř beze změny po desítky let — ale

bez rozmanitosti. Z pozemských věcí koncedoval poddaným jenom jedinou: *dobré živobyті a zábavu*. I to však jen proto, aby je ještě více praeparoval pro klid a naprostý *asketismus ve věcech veřejných*. Soustava Metternichova je tudíž hladká jako zeď. Zná jenom ta práva, která zde již jsou, tedy práva stavů v jejich velmi značném obmezení, jak se od protireformace vytvořila. Nezná jiného práva působiti přímo na stát. Nezná však ani práva působiti na rozum a vůli spoluobčanů v duchu jiném, než je dán poměry. Je to tudíž systém rozhodně politické a duchovní negace, nedifferencované, neboť nerozlišuje, a ustrašené, neboť v ničem nevidí ventil ani novou, pozitivní formu života, vždy jenom strašidlo sociální revoluce. Je přirozeno, že je mu cizí úkol státu, aby vychovával občanstvo k vyššímu stupni mravnímu. Vzpírá se však i stupňovité výchově k větší politické zralosti a připoutání aspoň některých vrstev k aktivní účasti na životě ve státě, ač by to byl i s jeho hlediska akt velmi účelný, neboť by rozrážel a rozdvojoval mocnosti převratu. Vzдорoval všemu a šířil „ticho hřbitova“ se zarputilostí Ferdinandů, jenom s tím rozdílem, že hlavní úlohu nedal církvi, nýbrž vykonával ji se Sedlnickým sám. Byl přesvědčen, že je povolán potírat v Evropě *ďábelský Demos* a jeho sociálně-konservativní myšlenka neměla mezer a nedůsledností.

Vedle toho, co právně, ale i ústavně zbylo ve Francii z revoluce, vedle moci anglického parlamentu před rokem 1832 a zvláště po vítězství středních stavů, i vedle těch skromných, ale přece existujících a druhdy i statečných zemských reprezentací v Německu stálo tedy rakouské obyvatelstvo vůči absolutnímu státu vrchnostenskému. Jeho zástupce nejenom odpíral liberálním požadavkům a heslům, nýbrž jimi také hluboce *opovrhoval*. Popíral možnost vládnouti pomocí representace, neboť může vésti jenom k ustavičným bojům, které ničí společnosti; jediný praktický výsledek lidových zastupitelstev viděl ve

sporech, žvanění a korupci a v plném rozkladu monarchické formy, nejbezpečnější to opory autority.

Jakousi světlejší stránkou metternichismu tvoří leda jeho poměr k reprezentacím již existujícím: je respektuje, jako vše, co trvá, ale ovšem brání jejich nepříznivým účinkům na veřejnost zrušením zásady veřejnosti jejich jednání a nikdy jim nehodlá obětovati dvě práv koruny: výhradní zodpovědnost ministrů monarchovi, protože jinak se trůn co nejdříve stane mythem, a výhradní soudcovskou moc, kterou je nutno brániti, aby nebyla podkopána veřejností a ústností civilního soudního řízení a porotami. Tak se choval Metternich jmenovitě vůči snahám stavů českých.

Bylo v podstatě metternichismu, že *pohrdal lidmi*. Stačil si sám se svými zkušenostmi a pomocí boží, nepotřeboval jejich obmezeného rozumu. Byla to massa, věčně nedospělá a tudíž nikdy svéprávná, již stát proto musil brániti ve volnosti a svým rozumem ji vésti k jejímu dobru. Vlády jsou poručníky národů a jejich ušlechtilým úkolem je, aby byly osvícenější než všichni ti národové; „nemůže býti nic v dobrém smyslu liberálnějšího než každá rozumná vláda.“

Je-li panovník nejvyšší a jedinou lidskou hodnotou ve státě a vše ostatní jen odvozenou, nezbyvalo mnoho ani pro *šlechtu*. Náleželo jí pouze, aby se svým velkým pozemkovým majetkem tvořila přechod mezi panovníkem a lidem. Nejenom pohrdání, nýbrž i nenávisť má Metternich k tomu, co je za šlechtou. Především k *buržoasii*. Dráždila ho svými politickými nároky a proto ji nazýval „mrtvě narozeným pojmem“. V městském člověku vidí stálou tendenci k egoismu, k tvoření států ve státě. Proto musí býti strážěn a veden, aby nemohl tvořiti oligarchii a demokracii, což obé odporuje pravým monarchistickým pojmům. Městský střední stav, intelektuální horní vrstva měšťanstva, „třetí stav“ byl půdou nenáviděné ideologie a nauk, ohrožujících společnost, „profesorské theorie a universitního podvodu“, který pěstují

„nejmělčejší ze všech politiků“, utopisté na vysokých školách. Městský střední stav je zdrojem jakobínství ve všech jeho formách a také když nechce, vede k tyranii mass. „Vzdělaný proletariát, t. j. kasty úředníků, profesorů a literátů, které dohromady tvoří stát rozumu“, jsou pouhou „osvícenou demagogií“ a razí cestu demokracii.

Bylo na snadě použití proti buržoasii, nejnebezpečnějšimu protivníku, těch, kdo stáli pod ní, vrstev nižších a nejnižších. Arci jen theoreticky: Metternichovu systému se přičilo dopřáti kterémukoli stavu nebo vrstvě aktivní úlohy ve státě, pokud by ji, jako stavové, již neměl. Proto operuje proti buržoasii mytickým „lidem“, jenž není ještě zasažen „morální rakovinou domýšlivosti“, přeje si při svém pracovitě a ustaraném životě jenom, aby byl zajištěn pro zítřek, aby rodinu a majetek chránil zákon a zabezpečoval klid, aby hospodářský život nebyl rušen a nebylo potřebí nových daní. Revoluce ve skutečnosti míří nejen proti trůnu, nýbrž i proti lidu, neboť z nivelisování, které je cílem středních vrstev, nemůže lid mít prospěchu. S potěšením také konstatoval, že massa je lhotejna i vůči národnímu hnutí, a to jak v Itálii, tak v Německu. Skutečný lid také netouží po změnách, pokud se mu nedaří špatně. Proto dobře vedený monarchistický stát je povinen hlídati neklidný střední stav silnou vládou a držeti jej na úzdě a brániti agitaci v lidu, ale pracovati také co nejvíce pro jeho materiální zájmy, aby měl klid pro něj cenu. Lid, soudil Metternich, je lhotejný k vyšším principům, dnešní svět neobětuje materiální statky pro liché theorie, chce smírlivý, příjemný stav míru, a ten je pravým přítelem národů, kdo jim takto slouží. Proto mezi vládami a „zdravou částí národů“ je „mravní koalice“. Požívačná, veselá Vídeň Františka I., pověstná „Capua duchů“ Grillparzerova, kde „se stále otáčí rožen s pečeným kuřetem“, byla výrazem těchto státnických idejí. A jako víno, hudba a láska opájely smysly, tak bohoslužba a kadidlo měly opá-

jeti ducha: to bylo postavení církve v Metternichově systému. Jeho tvůrce vžil se do absolutní platnosti svého díla tak, že neostýchal se mluvit o „*hasičských institucích*“ (Löschanstalten), které „v dobách chorbnohého vzrušení brání, aby z jisker nevznikaly požáry“; je to diplomacie, správa a armáda.

Tento Don Quixote legitimismu po celý život bojuje s revolucí, ale při tom a právě tím pracuje pro ni, že ji vidí všude. Je to pro něho Proteus, neobmezený jenom na politické formy: jednou mysticismus nebo filantropismus, v čisté podobě liberální fanatismus, stupňovaný až k vraždě, neméně však i nacionalismus, německý, živený Pruskem, a italský. Metternichismus nezná stupňovitě a kvalitní rozdíly, žije ve stálém dualismu pořádku a anarchie. Ale přece dává jaksi tajně přednost demokratům nebo radikálům před liberály, neboť oněch je méně, ale jsou logičtější a důslednější, kdežto liberalismus jim nevědomky slouží. U Metternicha je to rozmar aristokrata, jenž dává kuriosní menšině přednost před názory velkého počtu, třeba se tento teprve chystá k vládě. Necht' se na společenské pyramidě kdekoli udrobí pouhé zrnko písku, postup je vždy týž: zásada suverenity lidu vede vždy ke komunismu, zničení vlastnictví a povraždění majetných. Jako všichni absolutisté věřil i Metternich, že *revoluce nevznikají, nýbrž jsou dělány*, přímo pořádány *tajnými společnostmi*. A protože čím byl jeho systém jako filosofie společnosti nehybnější, tím aktivnější byl v preventivním zakročování proti změnám, vede neúprosný krutý boj proti tajným spolkům, podporovaný rozsáhlým a zkušeným systémem výzvědným. Především arci v cizině; v izolovaném Rakousku německém a slovanském nebylo takové zvěře, sem se odvažovali jenom komunisté, na něž také dopadaly nemilosrdné rozsudky smrti, třeba mírně panovníkem. Zde také nebylo hnutí na universitách, odcizených německým zdrojům těchto snah, a university neměly dále oné posice a úcty ve veřejnosti, které bylo nutno dbáti v Německu, sloužily, jak umě-

ly, jen účelům praktickým. V době nejostřejšího zakročování proti německým universitám nedělá si sice Metternich z profesorů jako politiků nic, advokáty považoval za daleko nebezpečnější, protože byli obratnější. Ale *profesoři* vychovávali „celou třídu budoucích státních úředníků, učitelů lidu a učenců“ v revolučním duchu, ničili „vlastenecké smýšlení“ a budili odpor a pohrdání zákonitým pořádkem, a proto stihal jejich hnutí odstrašujícím způsobem.

Tajné společnosti samy se čítaly na prsty, university ovládaly jen zlomek společnosti, jenž se ještě mohl umoudřit — ale *třštěné slovo* obracelo se ke všem. Čím více metternichismus pohrdá veřejností a jejím míněním, tím více se zavrtá do podmínek jeho tvoření a nehledíme-li k dětinsko-stařeckému podkládání motivů a házení všeho do jednoho pytle, má svoji *psychologii veřejného mínění*.

Rakousko držel ovšem v hrsti, na pozitivní působení bylo mu mysliti jenom za hranicemi a tam, kde pouhá represse selhávala nebo k ní nebylo chuti. V Rakousku mohl v plném rozmachu uplatniti vůči tisku své zničující pohrdání. Měl notorickou zálibu v nekonečném, dosti vodnatém rozvádění svých společenských teorií, ale proti tomuto nepříteli obrací se zvláště často. Vždyť také censura a tisková policie tvořila nejvíce napadaný a tupený kus systému. Kníže snaží se tudíž raniti protivníka přímo v srdci. Tisk podle něho není zástupcem veřejného mínění, nýbrž toliko výrazem mínění svého autora, každý obskurní novinář chce býti mluvčím veřejného mínění, tisk však veřejné mínění spíše ruší než podporuje.

Bez tisku, soudí Metternich, šel by vývoj společnosti cestou přirozeného, rozumného pokroku, tisk však žene svět ku předu jako při štvanci a bůh ví kam. Tisk může býti užitečný, ale může také rozvinouti nejhorší despotismus, který často není despotismem ducha, nýbrž peněžní spekulace. Despotismus obstaral dostatečně systém Metternichův; proto tisk musil býti krocen a veden. Censura, jako všecka „ha-

sící zařízení“, musila proto zasahovati hned proti začátkům, to jest býti preventivní. A opět zná systém jenom krajnosti: buď nejprímější censuru nebo svobodu tisku, vše ostatní je mu polovičatostí. Drakonické zákony, nejprímější repressivní postup proti nebezpečí tisku, které se šíří jako mor, nemá účinku; jediná pomoc je zastaviti otrávený zdroj, potlačiti vše nežádoucí a nebezpečné předem.

To bylo odůvodnění té *olověné tíhy*, která ležela na Rakousku do let šedesátých. Revoluci nezabránila, poněvadž revoluce nebyla vyvolána návodem lidí špatného smýšlení, jak režim pověřivě až do konce věřil, nýbrž nahromaděním poměrů, které výbuch revoluce přivodily i za censury. Olověná ruka režimu dovedla za to *podlomiti a otrávit duchovní život*. Netrpěla doma ani onu náhražku veřejného života, kterou v Německu tvořila *filosofie a literatura*, apolitická, ale přece mocně směřující k velkým obecným statkům. Když pak se již vše duchovní šmahem obracelo ke státu jako vyvrcholení života, bylo dílo rakouské censury tím zhoubnější. Nejenom Slované, nýbrž i probudilí Němci musili žíti v *antagonismu proti státu*, jenž nechtěl znáti jiných forem vlastnictví než nejužší dynastickou, jenž projevoval hlubokou nevážnost k pozitivním duchovním silám obyvatelstva, byl krátce největším nepřítelem sám sobě. Každá politická i sociální myšlenka šla tudíž mimo stát a proti státu. Vše, co se vytisklo doma, mělo stigma plochosti a bezbarvosti nebo oficiosnosti.

Lidská přirozenost se v podstatě nemění, podléhá téměř psychologickým zákonům. *Zapovězené ovoce* z ciziny lákalo; co mělo zahraniční, ať už skutečné nebo fingované, místo vydání, bylo žádoucí a pravdivé, ať byla hodnota jakákoli. Zatím co domácí produkty, jež se autoři odvažovali předložit, se povalovaly na censuře, plynul sem z Německa proud zakázaných publikací, v posledním desíletí režimu už napolo veřejně. A přišel čas, kdy konečně rakouští autoři se odhodlali a promluvili ke svým spoluobča-

nům přes německé nakladatelství — napřed belletristé, potom hromadně publicisté, v anonymních, ale i podepsaných brožurách. Ale čím se takto duchovní a veřejný život v Rakousku přece sytil a poháněl ku předu, nestačilo sejmouti s domácí literární produkce *znamení méněcennosti*. Kletba habsburské protireformace nalezla tu smutnou kontinuitu a úpadek duchovních sil rakouského národa nedal se již zastaviti ani v letech upevnění, vnějšího rozvoje a lesku veliké říše.

Metternich nestíhal tedy v Rakousku (mimo italské provincie) politická provinění; stačilo mu postarat se, aby k nim nedocházelo. „*Jeho pudl*“, hr. Sedlnický, věděl vše napřed a ještě o něco více, protože legie vyzvědačů, které vydržoval, snažily se zasloužiti si svou odměnu. Tento prezident dvorního policejního a censurního úřadu od roku 1817 neměl již ani kancléřovy záliby odůvodňovati rozvláčně směr a metody systému. Současník Bauernfeld, jeden z předáků mírné literární oposice, jenž požívá přízně hr. Kolovrata, nepřítel Metternichova, nazývá chefa rakouské policie „obmezenou hlavou s velkou rutinou, bez literárního vzdělání“. A tento muž nejen dával hlídati kde koho, zachycovati, otvírati a krásti dopisy a chytati lidi pomocí provokatérů a konfidentů, nejen rozhodoval o všem, co smělo (a spíše nesmělo) býti tištěno, po př. vpuštěno ze zahraničí, nýbrž v důsledku pravomoci svého úřadu rozhodoval také o literatuře vůbec, ne pouze o její politické stránce. A při tom dovedl se obmezenému císaři učiniti tak nezbytným, že mohl bez obavy hlídati počínání a dopisy osob i tak vysoce postavených jako byl Gentz. František I. ulehčil si jedenkrát slovy „*naše censura je opravdu blbá*.“ — ale to bylo všecko, pro něho znamenalo to velmi málo vedle služeb, které mu Sedlnický prokazoval. Ostatně tento byrokrat na trůně četl denně po několik hodin, co policie referovala ze zachycených dopisů. Marny byly všechny pokusy zatrásti jím.

Po schönbrunnském míru upozorňoval ho policejní prezident Haager, že od francouzské revoluce rakouská censura nestihá už jen výstřelky spisovatelského talentu, nýbrž i talent, vědu a vzdělání samo, působí, že je nedostatek vzdělaných učitelů, a naplnila většinu Němců bázní před rakouským tmářstvím a tlumením duchovní kultury a odstrašila ji od spojení s Rakouskem. Pak vyšel r. 1810 censurní edikt, obsahující pověstný passus, že „žádny paprsek světla, nechť odkudkoli, nemá budoucně zůstatí nepovšimnut a nepoznán nebo zbaven svého možného užitečného působení“. Byl to jen kus falešné rhetoriky Gentzovy. Censura zavírala víc a více jak domácí zdroje duchovního života, tak jejich proudění z ciziny, a policie odpírala pasy nebezpečným cizincům nebo je krok za krokem hlídala. Metternich snesl doma jenom officiosa, jímž byl od r. 1810 až do revoluce pověstný „Oesterreichischer Beobachter“ Gentzův, Schlegelův a Pilatův, denní mluvčí a velebitel „systému“. Poněvadž hájil nejen vnitřní, nýbrž i zahraniční politiku kancléřovu, užíval starého prostředku fingovaných dopisů z ciziny, jež vyráběny doma. Ale rakouští officiosové dovedli, podporováni jsouce hmotnými prostředky režimu, proniknouti i do cizích listů, ba i do vynikající Cottovy „Allgemeine Zeitung“. Za to směl tento orgán po celou éru Metternichovu do Rakouska; rakouská intelligence, počítaje i Palackého a Havlíčka, přijímala vděčně a s důvěrou tento paprsek z Německa, aby se vedle podmalovaných, ale přece aspoň existujících zpráv z Rakouska dověděla aspoň něco z ostatní ciziny; z Rakouska psal do A. Z. officios Zeidlitz v úředním postavení u Metternicha, jenž se pokoušel také o Varnhagena a Börna. Metternich ostatně pohrdal více méně všemi, byli pro něho jen „škrabáci“ (Tagschreiber).

Najatá péra, třebaš mezi nimi bylo i péro Adama Müllera, nemohla nahraditi těžkou úhonu, kterou systém činil duchovnímu životu potlačením všeho spontanního. Poctivý, pilný Kübeck napsal o tom r.

1842: „Potlačování tisku se svou tendencí velmi podobá *chování pštrosa*. Censura nepotlačí zlo, vypudí jenom z bojiště všechny muže, kteří mají rozum a talent. Všem censurovaným listům dává znamení nepřekonatelné nevěrohodnosti. Je nespravedlivá, neboť proto, že několik lidí je šílených, zavírá všechny rozumné lidi do blázince.“ Tvůrce a nejvyššího pána systému, kancléře Metternicha, neočistí z jeho neodčinitelné viny apologeti, kteří jednou zaznamenávají, kterak on sám se pohrdavě vyjadřoval o svých nejbližších podřízených, jindy zase, kterak jako officiosus Pilat vyhrožoval za jeho zády augšpurskému Cottovi domnělým Metternichovým hněvem a dával se podpláceti, aby ho utišil.

Ve stínu tohoto muže, jehož si vážil pro jeho diplomatické úspěchy, vládl František I. i ubohý Ferdinand. Tchán Napoleonův nedal mnoho na Alexandrovo horlení pro svatou alianci, ani na filosofování Metternichovo, ale držel ho, protože pracoval pro klid a pořádek doma i v Evropě. Jinak si mnoho nevážil odborných schopností úředníků. Hrabě Wallis marně (ač, jak víme od Kübecka, velmi právem) mu namítal, že má býti ministrem financí, ač jim vůbec nerozumí. „To nevadí, takové lidi právě potřebuji . . . Byl jste v Praze věrným purkrabím, budete tedy také věrným presidentem dvorské komory.“ Roku 1833 má již František zkušenosti dlouholeté vlády i jejích výsledků, ale nezměnil se: „Tak řečení geniové a učenci nejsou k ničemu; vždycky chtějí všecko vědět lépe a zdržují úřadování anebo jim nevoní. Zdravý lidský rozum a dobrá zadnice, to je nejlepší.“

Konečně bylo po revoluci i po napoleonském nebezpečí a doma klid, rušený leda podezřelými jednotlivci. Ale v Německu bylo příliš těch, kteří vzali nadšení a sliby napoleonských válek doopravdy. Venkov byl tichý a měšťanstvo klidné a skromné, ale na universitách vládl neklidný duch liberalismu, osvícenství a němec-tví. Metternichovi i Františkovi byl trnem v oku, ale zprvu hleděli na politisující profesory a horující žáky

jen s pohrdáním. Leč po okázalé demonstraci studentských spolků na Wartburgu začali souditi jinak, a když exaltovaný theolog Sand zavraždil reakčního ruského státního radu Kotzebua, zahájil kancléř soustavnou akci všech německých vlád. V Karlových Varech konán roku 1819 kongres, na němž usneseno, že university budou podrobeny policejnímu dozoru a literatura a publicistika tužší censure a spolky budou značně obmezeny. Tak byla zahájena ona pověstná éra rakouského reakčního vlivu v Německu, která nezabránila výbuchům revoluce, tím méně pak rozvoji německého nacionalismu, za to však učinila Vídeň v Německu tak nenáviděnou, že to mělo na potomní vývoj německo-rakouského poměru rozhodující vliv. Metternich byl posedlý myšlenkou ustavičných spiknutí. Nevěřil ve spontanní nespokojenost, viděl všude návodce, tajnou ústřední organizaci. Každé spiknutí bylo proto „rozvětvené“ a tuto „Ramifikation“ bylo třeba vypátrati a zmařiti. Proto byla pro celé Německo zavedena ústřední vyšetřovací komise v Mohuči, aby stála jednota proti jednotě.

Doma pracovalo Rakousko proti Jakobínům a demagogům o své újmě. Nebylo jich sice mnoho, ba v zemích německých a českých ani jeden takový, aby to vydalo na skutečný politický proces. Je to jen pronásledování státních úředníků a nekonečné chikany censurní spolu s policejním slídičstvím. Censura vskutku je z pozitivních hříchů režimu, vedle jeho nehybnosti a nečinnosti, nejhorší. Po smrti Františkova brzy se cítí, že není už staré železné ruky, ba velmi často přivírá oči, nehledě k tomu, že ani nemůže zmoci všecko, co se od ní žádá. Ale praeventivní censura se svými obmezenostmi a chikanami dá se vykonávat i s poměrně tak nepatrným úsilím, že vskutku nepolevuje až do konce. Zatím se už do Rakouska ve se se pašuje a na hranicích se mnoho propouští, cizí zapovězené ovoce je všude dostupno. Jediným, za to pro svůj zpětný účinek na talenty i stav myslí tím zhoubnějším výsledkem censurního systému tedy jest,

že vskutku dovedl zabrániti, aby *rakouský poddaný nic* podle jeho názoru nedovoleného *nepublikoval doma* — čili aby domácí literatura byla uměle zbavena možnosti reagovati na všechny mocné podněty, jimiž působil vznikající nový svět.

František I. dovedl své poddané přinutiti, aby si dali pozor. Jeho persekuční akce netýkají se pobuřování, nýbrž zpravidla jen výroků buď zcela jinak míněných nebo pronášených zcela soukromě či pouze v korespondenci nebo v zápiskách. Císaři se vždy *protivilo vše, co vznikalo spontanně*, každé lidové hnutí, tedy i vlastenecký rozmach r. 1809, ba i vzpoura Tyrolanů. Nemiloval však ani vlastenecké poesie. Básník Castelli, jenž psal patriotické verše proti Napoleonovi a po dobytí Vídně prchl před ním do císařského stanu, byl velmi nepřívětivě přivítán otázkou, kdo mu poroučel, aby psal takové písně? Také plán celní jednoty je císaři podezřelý z nacionalismu a chování profesora Lista, jejího hlasatele, „nezdá se zcela kalé“, takže policie jej musí hlídati. Rakousko proto své vlastní pokusy o sjednocení Německa nadobro prohraje. Císařův rádce při inscenování velezrádného procesu s *Italy*, kteří pak končí na Špilberku nebo jsou bez soudu drženi v uher. pevnostech, dvorní rada Münch, vyslovuje mínění svého pána, praví-li, že „spisovatel je zpravidla dvojnásob nebezpečný“. Co se pak dělalo s italskými aristokraty-literáty na Špilberku, jak se jim zdí zahradil výhled, jak se jim odňaly i náboženské knihy, aby se musili modlit, jak se jim sice povolila fysická práce („aby se odvraceli od všeobecné politiky a obraceli se k dětskyprostému“), ale ne zahradničení, o které žádali, nýbrž povinné pravidelné cupování odporných hadrů — to byla čistá psychická bestialita, jež také pomáhala vyháněti Rakousko nejen z Benátek a Milána, nýbrž i Terstu a Trentina.

Vina Italů byla před soudy tendenčně přehnána, ale přece proti poddaným z dědičných zemí byli to lvi vedle holubů. *Rakouský poddaný pilně šidí stát*

při odvodu a daních, obchodování a clu, na zemi i na vodě, v lese i na poli, jako úředník i voják. Ale má jiné starosti, než aby se proti němu *bouřil*. Veliká většina ostatně, celý venkov, nevidí stát, nýbrž velkostatek jako první instanci, kdežto stát začíná teprve krajským. Drobné šikany padají tudíž na vrub vrchností, to jest jejich, většinou nedbalých a úplatných úředníků. A linie státní správy ve městech je ovládnuta jakýmsi *hedonismem*, který Františka I. v druhé polovině jeho vlády udělá ve Vídni dokonce populárním: přeje lidem materialního blaha, dovede nevidět a neslyšet a nechává na pokoji spolehlivé, takže lze s ním vyjít. Vídeňský měšťan je vzorem spokojeného, požívačného a střízlivého Rakušana, který se dovede dobře bavit i bez politiky a hlavně bez „přepjatosti“.

Jsou-li Němci pouhými studenty radikalismu vedle současné anglické a francouzské opposice, jsou Rakušané leda učedníky učedníků. I nespokojenost je zde tlumena, je neurčitá a bez činů, nekrySTALLISUJE se, nýbrž zůstává náladou. Roku 1848 budou jednati především studenti, tovární proletariát a část intelligence; měšťanstvo je také opposiční, ale passivní, bručí, touží a posmívá se režimu, ale nevzdoruje, je nutno je teprve strhnoutí příkladem, a ne na dlouho.

Také profesori na universitách hřešili však leda jako spisovatelé, nikoli jako svůdcové mládeže. Pro výstrahu stačil příklad *Bolzanův*. Duchaplný jemný kantovec popudil proti sobě mocného Františkova rádce, dvorního faráře Frinta, a svými exhortami ocitl se v podezření, že kazí mládež a má nedovolené politické názory. Měl sice mocné zastance, ale předpovídal, že války budou jednou všeobecně odsuzovány, projevoval socialistické názory o majetku a kázal o povinnostech panovníků vůči lidu. Byl tedy pro výstrahu s pouhými 300 zl. platu poslán r. 1820 do výslužby. Císař si přál, aby se proti němu energicky vystoupilo, jako naučení pro jiné, a to se osvědčilo, zvláště když současně ještě krutěji naloženo s Bolza-

novým žákem *Feslem*, ředitelem litoměřického gymnasia. Jeho případ byl těžší: založil mezi alumny spolek, ovšem zcela nevinný, a hlavně se při prohlídce našly jeho zápisky s pernými výroky o Františku I. Materialu bylo tedy dosti — ale nikomu se nechtělo do procesu pro pohoršení, které by musil vzbudit. Rádcové doporučili tedy císaři — po dvou letech vyšetřování, — aby dal Fesla potrestati církví, císař však nechal věc další dva roky ležet, tak že ubožák ztrávil celkem čtyři roky ve vězení v klášteře Servitů, odkud byl pak poslán do jiného kláštera, ale i zde dále hlídán. A Bolzano i v pensí byl ještě týrán a nucen k veřejnému odvolání svého učení, což však odpřel.

Tehdy byla Praha ještě dosti josefínská. Pražský arcibiskup Chlumčanský z Přestavlk podal císaři r. 1818 zprávu, že vzdělané vrstvy jsou bohužel velmi silně ovládnuty deistickým duchem. Jmenovitě nové čítárny jej podporují a při současné módní touze všecko čisti „se tyto jedovaté byliny — Schiller, Kant, Schelling“ lačně hltají a kolují jako pochoutky z ruky do ruky. Ale terror úřadů působil na podezřelou inteligenci, tak že buď ochabla nebo se naučila dobře se skrývat. Allgemeine Zeitung referovala r. 1821 o císařově řeči k lublaňským profesorům: „*Ne-potřebuji učence, nýbrž hodné občany. Vzdělávejte takto mládež. Kdo mně slouží, musí učit, čemu na-kazuji. Kdo to nedovede nebo mi přijde s novými ideami, může jíti nebo ho dám odstraniti*“. Každého púlletí předkládaly politické úřady císaři výsledky svého pozorování profesorů a studentů a trestem těchto nebývalo jen vyloučení, nýbrž jedna z nejkru-tějších rakouských pokut: posláni na vojnu. Ostatně profesory hlídali i bibliothekaři, neboť předkládali ročně seznam závadných knih, které si vypůjčili. A studenti zase nesměli na cizí university, aby — a zde formuloval hrabě Sedlnický r. 1820 svůj obranný system — „byli uchráněni filosofického materialis-mu, náboženského racionalismu nebo mysticismu, tak

řečeného liberalismu, revolučního principu a ducha buršenshaftů“. Při konkursech na profesory měly se zkoumati politické a církevní zásady kandidátů a teprve po třech letech mohli býti ustanovováni definitivně. Takovému postupu nemohli ovšem býti podrobeni básníci, neboť se rodí, ale vláda měla dosti možnosti, aby si to vynahradila na jejich úřední kariéře — a jiných pramenů výživy pro ně v Rakousku ještě nebylo. Tak zkazil despotismus Grillparzerovi podle jeho výroku život literární — ale úřední též. Zkazil — pro strach, který budil, nemožnost zastání a beznadějnost odporu — také *korespondence a denníky*, jmenovitě české. Na všem německém leží, jakmile jde o věci rozumové a vztahy sociální, tlumítko dané jak tlakem režimu, tak zvláštní, uspávající atmosférou hlavního města. Ale i za despotismu, jenž potlačuje nacionalismus, je rozdíl v národech. Mohl-li Kübeck mluvit tak otevřeně ve svém denníku a Bauernfeld zakrytě, ale výbojně politicky dokonce na scéně, věděli Čechové velmi dobře, že všecka domnělá přízeň hr. Kolovrata by nebyla nic platna tomu, kdo by si politicky znepřátelil policii. Ostatně neběželo tu jen o risiko nevýbojných profesorů, kněží, úředníků a šlechtických vychovatelů, nýbrž také o společnou věc vlasteneckou, na které nesmělo býti vrženo odium věci politicky podezřelé, jinak bylo veta po Museu, Matici a časopisech i po podpoře a přízni šlechticů. Jsou tedy důvody, jak vysvětliti tlumený tón buditelských korespondencí i zápisků Palackého a Jungmannových. Naivní lest, užívající zkratk a azbuky při trochu choulostivějších místech a jménech, svědčí, že cítili stále policie v patách, a poplach, který ještě na sklonku let čtyřicátých vypukne v utraktivistické Průmyslové jednotě na zprávu, že spolek „pozbyl důvěry vlády“, ukazuje, že k opatrnosti byli nuceni všichni veřejní a literární činitelé. Tak dospělo se k výsledku, že jediný pozitivní krok vlády proti českým spisovatelům a učencům — vedle různých odmítnutí a hlavně ovšem odkládání — bylo groteskní,

ale kruté zakročení proti Čelakovskému r. 1835 za jeho útok na ruského cara v Pražských novinách. který zaplatil ztrátou existence. Policejní terror může arci plně vysvětliti jenom opatrnost, ne však také zřejmou *apolitičnost českého národního hnutí*. Ta nemá příčiny jen v obecném politickém mrtvu a nemožnosti veřejné diskuse a kritiky, nýbrž také v nevyvinutosti českých poměrů, ve slabosti intelligentní vrstvy, která jediná při obecném chatrném vzdělání a nedostatku politické lektury mohla býti nositelkou veřejných zájmů, a ve výhradní skoro citovosti tohoto stadia českého obrození. Politikou našich buditelů byly skoro výhradně snahy národnostní. Odtud elementární ohlas Havlíčkův, když způsobem všem srozumitelným jal se psáti o poměrech v Číně a snahách Irska.

Výsledky Metternichova systému a jeho method trpěly nejvíce vlivem událostí zahraničních, které nebylo možno utajiti, a potom tím, že system sám nebyl důsledný, neudržel rovnoměrnosti tlaku a přímo i nepřímou zaviňoval materialní zhoršení, které bylo pociťováno i vrstvami, jež vůči absolutismu byly politicky lhostejny. Ze zahraničí působila jmenovitě *červencová revoluce* v Paříži, z hospodářských vlivů hlavně *potravní daň a krise a dražota* let čtyřicátých. Červencová revoluce a potravní daň přišly skoro současně, takže nepokoj byl obecný. Mluvení o konstituci nedalo se již potlačiti, vždyť i hr. Radický podal vládě r. 1828 pamětní spis, ve kterém velebil „moudrou a velkou zásadu“ dáti všem státům přiměřené ústavy, od čehož si sliboval pronikavou reformu vojenství. Daň potravní byla zavedena r. 1829 a postihovala v městech nejenom pivo, víno a maso, nýbrž i mléko, obilí, tedy potřeby nejchudších vrstev. Působila hůře než jakákoli agitace, neboť se hlásila s každým soustem. Říkalo se o ní, že „stát chce teď zbohatnouti na chudině, ale ty dva krejcarý mu čerta pomohou“ a policie referovala vládě, že „chudáka tísní daň a majetný cítí s ním, jsou tedy ne-

spokojeny všechny vrstvy“. Vláda daň trochu zmírnila, ale roztrpčení zůstalo. Z Čech posílal purkrabí Chotek tak znepokojivé zprávy, jmenovitě o robotě a vlivu událostí v sousedním Sasku, že císař nevrle zvolal: Zdá se mi, že hrabě Chotek je už také nakažen liberálními ideami — co se s ním stalo? Hrabě Kolovrat s ním však souhlasil v požadavku reformy poddanství — ale císař, ve svých posledních letech již úplně ztuhlý, ho přerušil slovy: „Ne, ne, to necháme na pokoji.“ Při tom si však bez obalu pohrával věcí tak hroznou, jako nový státní bankrot. Měl pro to svoji vlastní filosofii: „Bankrot je daň jako jiná. Nutno je pouze zařídit to tak, aby všichni byli stejně postiženi, jako dělá-li úpadek početný obchodník.“ Kurs v jeho posledních letech ovládl úplně Metternich, jenž zahájil v Německu nové pronásledování „demagogů“ a hromadné zatýkání a žalářování.

Mlčení bylo konečně protrženo rázným činem: památnou anonymní brožurou „Oesterreich und dessen Zukunft“, kterou r. 1842 v Hamburku vydal rakouský šlechtic, při tom úředník dvorské kanceláře, *Andrian*. Censura proti ní vyřkla rozhodné „damnatur“, ale při tom ji četl kde kdo, císařovnou-vdovou počínaje, a vševědoucí policie pochytila sice dopisy, které s ní souhlasily, ale dlouho marně pátrala po autoru, až konečně vystoupil z úřadu a byl vyzrazen. Byla to krutá, při tom však střízlivá přehlídka a zároveň obžaloba systému, nyní ne už císařova, neboť Ferdinand byl bezmocný, nýbrž Metternichova. A s výjimkou jediné výtky, že system nedovedl vytvořiti rakouskou „národnost“, což byl úkol nespílitelný, byla to obžaloba spravedlivá. Nejdůraznější byla tam, kde ani system netrval na nezměnitelnosti poměrů, naopak přál si změny a vývoje — na poli *hospodářském*. V pětadvaceti letech Rakousko více než zečtyřnásobilo své dluhy a zdesateronásobilo břímě úroků (nepočítaje půjčky loterní). A byla to léta míru, kdy jiné státy dluhy platily! Příčinou je *finanční system*, který je v rukou několika bursiánů, kteří „jako žra-

loci“ obklopí při každé půjčce státní loď. Všechn kapitál vrhá se na toto neplodné pole státních dluhů, kdežto průmyslu a zemědělství se odnímá. Neblahým tímto postupem, kdy se jednou rukou vypůjčuje, aby se druhou umořovalo, obohacuje se na útraty pracujících poplatníků jenom několik peněžních magnátů. Vláda přijímá fatalisticky toto jho několika bankéřů, nepokouší se ani, aby subskripcemi a účastí menších kapitalistů docílila půjček za výhodnějších podmínek. Hodí se na to francouzské přísloví, že „finančníci udržují stát jako provaz oběšence“. A přičte-li se ke stagnaci vnitřní ještě zpátečnická a nákladná politika zahraniční, která se nerozpakovala jediná postaviti se na stranu Turecka proti Řecku, není divu, že i tato neradikální, v jistém smyslu loyální brožura vrcholila v obvinění, že Rakousko je pro celý svět „evropská Čína“ a že ohlas, který budila, platil především její kritice, kdežto v dobrovolné splnění požadavků — autonomie zemí a obcí, obnova stavů, rozšířených o sedláky a měšťany, zřízení říšských stavů, povolujících rozpočet a zákony a kontrolujících státní hospodaření, konečně veřejnost soudního jednání, svoboda tisku a nesesaditelnost soudců — se nevěřilo.

Příčiněním Kübeckovým zlepšilo se aspoň hospodářství v Národní bance, přestalo její nestoudné podporování spekulace a počaly se stavěti dráhy. Ale politická linie režimu se již nezměnila, leda že byla praktikována s rostoucí, stařeckou slabostí. Proti Andrianovi dala vláda napsati jalovou repliku, při tom však bylo jí přihlížeti, jak vlivem jejího „damnatu-“ a toho, že brožuru dávala všude skupovati a ničiti, vyšla do roka tři vydání. Metternich se obelhával až do konce. Když policie zachytila dopis, v němž psáno pražskému purkrabímu, že proti vládě je nálada nejen mezi českými stavy, nýbrž i mezi měšťany a sedláky, připsal kníže: „Lež! Hnutí je mezi několika podvodníky a massa je mu ještě cizí.“ Všichni nespokojení byli jen — podvodníky!

Po Františkově smrti se přes to dělalo leccos, k čemu by sotva byl svolil, nebo by to byl zavřel do stolku, podle známé zásady: „nejlepší vyřízení je nechat ležet“. Arci i nyní trvalo to léta. Dvorská vojenská rada navrhla r. 1836 *zkrácení vojenské služby* ze 14 na 8 let, ale císař — t. j. státní konference, která jím jako loutkou pohybovala — povolil to až r. 1845. A přece už r. 1835 doporučoval prezident dvorské komory Eichhoff zkrácení tohoto otroctví vážnými důvody hospodářskými, přičítaje dlouhé službě hlavní vinu ve váznutí řemesel, neboť vojáci, kteří ji přečkali a vraceli se, zapomněli, ale také odvykli pracovati, byli demoralisováni a všude na obtíž. Kūbeck vzal dále energicky do ruky *stavbu drah*, která rovněž musila čekat, až František zemře, ač vlivný Rothschild velmi se jí domáhal. Byl-li císař proti každé změně, měl proti drahám své zvláštní důvody: „Ne, ne! Z toho nebude nic, to by mi leda přišla do země revoluce!“ Za Ferdinanda však stát dokonce stavěl sám. Konečně došlo i na *povolování spolků*, jiných než pouze dobročinných a zábavných. Byla povolena a založena Průmyslová jednota ve Vídni a v Praze, ano r. 1841 ve Vídni, zase na zakročení Kolo-ratovo, dokonce „Právnícko-politický čtenářský spolek“, ač hr. Sedlnický namítal, že „čtení tam z lidí udělá zločince“.

Podivně tu působilo nepopíratelné vzdělání Metternichovo. Aby měl proti novým myšlenkám a proudům politickým a společenským silnější posici, hrál proti nim spolu s Gentzem úlohu nikoli zastánce starého proti novému, nýbrž filosofa, jenž prohlédl nicotnost liberalismu a parlamentarismu a podvody jejich hlasatelů, je tedy o kus dále než oni a nikoli pozadu. Neváhal takto odmítati ani nejlojálnější opposici, totiž stavovskou, nedbaje, že tím se ocitá dynastie úplně ve vzduchu s jedinou (ač ne naprosto) výjimkou opory církve. Také stavové měli podržeti své právo souhlasiti s císařskými proposicemi, což byla holá komedie, ale navrhovati nesměli nic, a jestliže to po-

žadovali, pak neváhal prohlásiti také je za dryáčníky a herce. O českých stavech mluvil jako o „opicích, které se chtějí opičiti po kusu anglických revolučních dějin“.

O kolik dějinných etap byl vlastně kníže pozadu? Nechtěl dopřáti opravdové reprezentace ani stavům, výhradně šlechtickým a od přírody konservativním. Zatím v Anglii a ve Francii zvítězilo měšťanstvo, i v Německu se nyní energicky tlačilo ku předu a také v Rakousku poměry ve středním stavu v celku pokročily tak, že se již domáhal politických práv jako logického důsledku svého hospodářského vze-stupu, významu i uvědomění. Ale za šlechtou a měšťanstvem vztyčoval se již další stav, chystaje se nastoupiti svou dějinnou úlohu. V Rakousku neměl sice ještě ani stínu programovosti francouzské a anglické, ba ani zlomek uvědomění německého, buzeného již prvními vůdci Hessem a Weitlingem — ale přece tu v hlavních a průmyslových městech byl, kupil se, žil ve vzájemnosti a reagoval společně na tvrdé životní podmínky a jmenovitě na každé jich zhoršení. A jak byla rakouská vláda slepá a nevšímavá vůči idejím, tak byla plná bázně a snadno i přeceňování vůči poměrům a událostem. Drobná hnutí lidová mají ještě starý, můžeme říci středověký průběh: místní neúroda a drahota, kterou dopravnictví nedovede ještě vyrovnati, a spekulace potravinami vede k bouřím z hladu. Jenom reakce proti strojům je něco nového. Ale vláda, poučena a také postrašena poměry v cizině, užívá již nových názvů. Z ledna 1848 je úřední zpráva z Prahy, kde se líčí, jak denně přibývá „na-dávek prodavačům, proklínání boháčů, posměchu zákonitým předpisům“, a úřady se bojí nejhoršího, nebude-li užito náležitých opatření, odpovídajících lépe systému péče o veřejné blaho, a to tím spíše, když všude se ukazují ideje — *komunistické*.

Vzrůst tísně a nouze r. 1847 je hospodářskou přede-hrou revoluce, a to nejenom v proletariátu. Cítily

jej všechny vrstvy, odkázané na pevné platy, tedy hlavně *státní zaměstnanci*. Také tehdy byli bídně placeni a také tehdy se jim říkalo, že je jich mnoho (Adrian: 140.000). Tvořili ohnisko „nejtrpčí nespokojenosti a protivládního smýšlení“. A tatáž bída — vedle tísnivých policejních opatření — hnala vstříc revolučnímu roku také *studenty*, mezi nimiž řádila a podněcovala hůře než vlivy zahraniční a tajné spolky a schůzky.

V těchto letech je kníže již bezradný a nehybný. Věci jsou nové, ale jeho prostředky jsou staré. Jeho bezmocnost projevuje se dokonale v tom, že stojí stejně negativně vůči všem politickým a společenským silám, aniž si dovede některé vybrati a pozitivně rozvíjeti. Také on chce rozvoj hospodářského života, ale chová při tom groteskní ideu, že věci mají býti živé, hospodařící člověk však se subjektivně nemá rozvíjeti rovnoběžně s pokračujícími formami výroby a obchodu. Vždy jenom buď stát, anebo — neuzná-li či nedovede-li tento — pak už nikdo; „*vyčkatí rozhodnutí*“ je obrat, který nesčetněkrát slyšíme z aktů a dekretů; v poměru ke kypícímu životu jiných bylo to opět „ticho hřbitova“, jako po Bílé Hoře; železnice a továrny směly a měly rachotiti, ale lidé mlčeti; také národové měli býti sicut cadavera.

Odříznutím od cizího duchovního života, potlačením tisku, zploštěním školství, ale také péčí o materialní blahobyť se to až do čtyřicátých let jmenovitě ve Vídni dařilo. Nyní však nastává obrat. Vídeňskému měšťanstvu vede se dobře, železnice a plavba, zlepšení pošt a silnic i technického školství oživuje výrobu a obchod, ale stát, jenž všecko dělá jen sám a nikoho k ničemu nepustí, neumenší tím nenávisť, kterou budí svou kulturní politikou. Ostatně mnoho stále chybí: výroba a obchod těžce shání *úvěr*, neboť Národní banka slouží jen státu a několika bankérům, kteří ji ovládají. Vedle výdajů na vojsko a byrokratický aparát jsou státní výdaje žalostně nepatrné, na hranicích vládne pašování ve velkém. *Nikdo nezná*

stáltní rozpočet, ale všichni vědí, že si stát *ustavičně vypůjčuje*, a jenom *tajení bankovních výkazů* zastírá fakt, že si vypůjčuje i u *Národní banky*. Obecnstvo tíží *jmenovitě zákon o kolcích a taxách a potravní daň*; výnos daně pozemkové, o kterou se rozpočet stále ještě opíral, od let třicátých stále klesal, kdežto daň z příjmů přišla až po revoluci.

Všichni nenáviděli především *byrokracii*. Proti ní reptaly šlechtické brožury, otiskované v Německu a prozrazující ostatně dosti hněvu nad tím, že byrokracie šlechtu do té míry zatlačila, ale byrokracii cítilo především měšťanstvo, které jí bylo v městech hlavně na očích a nebylo chráněno rodem. Byl to hrozný stroj, složitý, těžkopádný a pomalý, nezodpovědný a nesamostatný, jenž pěstoval jakési *l'art pour l'art* úřadování. Forma byla všecko, obsahu se každý vyhýbal a pokud možno odkládal rozhodnutí, nemohl-li se napřed optati nahoru. Při tom úředníci v celku, se špatným platem a postupem, namnoze byli stoupenci *opposice*. Po smrti Františka I. všecko se uvolnilo, složitost předpisů, nepořádek i vědomí, že nahore nesedí už císař-byrokrat, vedly společně k tomu, že se často přivíralo oko. Jenom nešťastná *censura* pracovala na plno a dělala nyní už skutečnou propagandu proti státu, uvádějíc jej v nenávist doma a v posměch v cizině. Škodila však státu i jinak: politické ticho, které vynucovala, podlamovalo pozitivní síly státu a znemožňovalo krystalisaci veřejného mínění, obcházení a klamání, které při tom snášela, podvracelo státní autoritu a šířilo anarchii. Má hlavní vinu na tom, že veškeré veřejné mínění v Rakousku soustřeďovalo se v *nespokojenosti a negaci*. Vládní publicistika byla proti tomu bezmocná.

Od červencové revoluce ve Francii a smrti Františka I. nebylo v Rakousku jediné spokojené vrstvy — toliko jednotlivci. *Pozemková šlechta* měla sice nadprávi rodu, ale politicky byla rovněž skoro bezmocná. Kromě toho cítila, že majetek a s ním i vy-

hlídka na politické vedení se přesunuje do rukou bohatnoucí buržoasie velkoobchodu, financí a továren, kdežto sama žila v hospodářské krizi, spoluzaviněné robotou a sesílené daněmi. Na svých sněmích náležela tudíž rovněž do tábora opposice, třebaš zatím patriotické, a sbližovala se s inteligencí a měšťanstvem. Velký průmysl byl sice podporován obchodní politikou, ale cítil přece technickou převahu Anglie. *Střednímu stavu* pak, zvláště řemeslu, hrozila v textilním oboru proletarisace soutěží velkovýroby, opřené o kapitál a technicky lepší i levnější výrobu. Všem ostatně škodila *drahota, nedostatečný úvěr a technická zaostalost* oproti cizině. Ve vzduchu pak, nikdy zcela nevyčištěném po bankrotu z r. 1811, stále visely *obavy před novou katastrofou financí a měny* a podnikavosti překážela byrokratická těžkopádnost a poručníkování vlády, která ani tam, kde dělala věci dobré, nemohla se již zhostiti těžkého odia, které provázelo její útisk politický a kulturní.

Sedlák byl nespokojen a měl proč, třeba že lpěla na něm jen část někdejšího útisku. Pariou společnosti nebyl však již on, nýbrž nová společenská vrstva, *tovární proletariát*, citelný od té doby, kdy nebyl již rozptýlen po horských vesnicích a samotách, nýbrž hromadil se v městech. Byla to ještě beztvárná massa, bez uvědomění a jemnějších ideí, inspirovaná pouze hladem a bídou k reakci, bez majetku a bez práva, stále na hranici hladu a vyčerpání. Terčem její nenávisi nebyl ještě kapitalismus, nýbrž stýkali se s řemeslníky v bouřlivém obviňování *strojů*, které jim berou živobytí. Nepřítelem byl jim však každý, kdo s nimi přicházel do styku: *fabrikant, domácí pán, policista i úředník*. Viděli proti sobě spiknutí lichvářů, spekulantů a loupeživých obchodníků, vyssávajících je drahotou. Stát pak jim ukazoval pouze pěst, stíhal spolčování a krutě trestal nejen občasné výbuchy pustošení továren, nýbrž i stávky, a jako jedinou pomoc povoloval dobročinné spolky a sbírky. *Dělnické nepokoje*, proti továrnám i pekařským a řeznickým krá-

mům, byly ještě čistě elementární, ale bylo očekávaní, že tato armáda bude k dispozici každému, kdo se pozdvihne, třeba z příčin jiných.

R. 1847 cítil již Metternich, že se blíží konec. „Jsem starý lékař, pravil pruskému vyslanci, „a dovedu rozeznávat nemoci přechodné a smrtelné; dnes běží o tyto. Vydržíme tu, dokud dovedeme; ale zoufám nad výsledkem.“ Nedožnal si arci ještě ani tehdy, do jaké míry jej přivolal sám.

ZEMĚDĚLSTVÍ

HOSPODÁŘENÍ A CENY

Zemědělství mění se v XVIII. a XIX. století nejenom právně, nýbrž i technicky. Je to *přerod* dosavadního, dávného *trojstranného hospodářství*. Tento systém je dědictvím dob, kdy bylo málo obyvatelstva a poměrný dostatek půdy. Válka třicetiletá se svými katastrofálními důsledky populačními, ale i války pruské prodloužily přirozené podmínky trojstranné soustavy. Uprostřed XVIII. století se však státy hýbou, potřebují *více daní a lidí* a chtějí tudíž, *aby se z půdy více vytěžilo*. V podstatě byl to *přechod od hospodářství extenzivního k intenzivnímu*. Ale stát nečekal, až se přechod dokoná, nýbrž *zvyšoval břemena* bez ohledu na podmínky, a vrchnost, aby je snadněji unesla a také ukojila rostoucí potřeby luxu, zvyšovala zase *poddanské povinnosti*. Za dosavadní zemědělské techniky směřoval proto selský stav k nezadržitelnému úpadku. Pomoci mohlo jedině *dobytkářství*, zvětšený a zlepšený chov dobytka, opřený o *pěstování píce místo úhoru*. Ale to naráželo nejenom na *zaostalost a nehybnost poddaných* a jejich vyčerpání, nýbrž i na *překážky hmotné*. Byl tu circulus vitiosus: pro dobytek bylo potřebí píce a pro pícniny hnoje, ale toho nebylo, ježto nebylo dosti dobytka a pokud byl, živila jej především pastva, takže hnůj zůstával venku, mimo ornou půdu. *Velkostatek* mohl se novým poměrům *přizpůsobiti rychleji*, arci také jen v souvislosti s cenovou konjunkturou, a hospodařiti střídavě. U sedláka se proměna odehrává až v druhé polovině XIX. stol., do té doby lze u něho mluvit leda o zlepšeném hospodářství trojstranném.

V selském, avšak dlouho i panském hospodářství hrály proto význačnou úlohu *společné pastviny*.^{*} Ale byly špatné, nikdo je nezlepšoval, a dobytek trpěl tu počasně a stálými nakažlivými chorobami. Absolutismu, jenž v nich krom toho viděl i překážku zlepšení půdy, záhy se proto staly trnem v oku. Marie Terezie rozběhla se proti nim energickým patentem r. 1768, jímž nařídila, by všechny společné pastviny v Čechách byly rozděleny v pole, jež po 10 let nebudou zdaněna. Je to první zasáhnutí státu do zemědělské techniky, výraz přesvědčení, že „orbu sluší považovati za první pramen bohatství každé země, základem orby však je chov dobytka“, jak napsal toho roku ve svém promemoria prezident účetní komory hr. Zinzendorf. Ale absolutismus zde jako jinde brzy se přesvědčil, jak snadno se zákony dávají, ale jak těžko se provádějí, není-li dostatek výkonných, a to spolehlivých orgánů, ba není-li nad nimi ani spolehlivé kontroly. Z celkové výměry pastvin byla obdělána asi *sedmina*, ostatek pod různými záminkami zůstal, jak byl. Ano, dva roky po vydání patentu C. k. hospodářská patriotická společnost teprve zahájila anketu o hlavních otázkách přeměny pastvin v pole, nepovažujíc je zřejmě za rozřešeny. Přeměnu krátce nechtěl doopravdy z interestů nikdo. A hrozná hladová léta 1771—1772 jen utvrdila obyvatelstvo v mínění, že *pole má roditi jenom obilí na chléb, ne píce*, a dobytek má se živiti na pastvinách. Kde pak se pastviny přece zoraly, pěstovány na nich nově zavedené brambory, nikoli píniny. Sedlák potřeboval víc a více peněz na daně, a to krátkou cestou, hned po žních, proto musil kliditi obilí; nechtěl a prozatím ani nemohl čekat, až peníze strží za zvýšený a zlepšený chov dobytka. Od krávy očekával jenom mléko pro rodinu, od koní a volů tažnou sílu pro své i panské pozemky; o racionelním chovu nebylo téměř potuchy, leda u koní k účelům vo-

^{*} V. Černý: Dělení pastvin v zemích českých v l. 1768—1848 (Časopis pro dějiny venkova r. XI., X.).

jenským. Proto se do pícnin, jmenovitě jetele, nikomu nechtělo; jetelem bylo r. 1787 oseto sotva procento orné půdy, čtrnáctina toho, co dnes. *Dobytka* nebylo tehdy — v poměru k počtu obyvatelstva — méně, naopak (až na ovce) více. Ale hospodařilo se s ním rovněž *extensivně*: byl *špatně krmen*, množství nahražovalo špatnou jakost. Rekvisice napoleonských válek stav dobytka ještě snížily a způsobily drahotu masa, která dvoru opět připomenula, že pro dobytkářství je nutno něco učiniti. Tehdy Hospodářská patriotická společnost již podává dobrá zdání, která jdou do hloubky a svědčí, že nehledí na otázku jen očima právníků. Ve Vídni chtějí pouze, aby dobytka bylo více a chtěli by to pokud možno vynutiti nařízeními; praktikové v Praze upozorňují, že záleží také na jakosti, a že změna nedá se vynutiti, nýbrž jen postupně podporovati. Problém je velmi složitý a spjatý s jinými. Společnost osvětlila jej z různých stran, dotkla se jmenovitě otázky místa ve chlévech, ale jádro viděla v *jakosti a způsobu výživy*. Krávy jsou v Čechách podle její zprávy v počátku XIX. století tak špatně krmeny, že přes zimu sotva vyváznou životem, dávají málo mléka a rodí špatná, ubohá telata. Sedláci pak stojí jenom o obilí, o píci nedbají, nechávají dobytek jen pásti. Proto opětovně doporučuje Společnost opatrovati dobré býky, dále dobrý čelední řád, hlavně však podporu pěstování pícnin. Vysoké ceny obilí, způsobené válkou a inflací, jsou tomu arci na překážku, dokud se sedlák nepřesvědčí, že i s lepším dobyt-kem dobře pochodí.

Absolutismus neosvícený neměl v sobě už horečné aktivity absolutismu osvíceného. Je pravda, že každou otázku, před kterou byl postaven, studoval mnohem důkladněji, nežli jeho předchůdce, ale to bylo také vše. Hromadil dobrá zdání a stohy aktů, ale na konec vždy se mu podařilo najíti ještě jeden háček, jen aby se nemusel rozhodnouti. Ve věcech zemědělských si na svou omluvu vymyslí, že zde *nemá ceny donucovati lidi k pokroku*, že může vyjíti jenom z vol-

ného jejich uvážení. To bylo v podstatě pravda — ale Františkův stát tím koneckonců odůvodňoval *úplnou svoji nečinnost*, která vůči zanedbaným poměrům a zaostalým, nedůvěřivým sedlákům naprosto nebyla správná. Následek tudíž byl, že iniciativa zůstala i dále jenom dobře spravovanému *velkostatku*, kdežto sedlák odhodlával se k novému intensivnímu hospodaření jen sporadicky tam, kde ho příklad nutkavě přesvědčil, že je v tom jeho zřejmý, okamžitý prospěch.

Proti výhodnému pěstování obilí začnou ostatně brzy působiti *poměry cenové*. XIX. století přineslo zemědělství dvě velké krise: jednu, známější, v letech sedmdesátých, o padesát let dříve však jinou, daleko méně známou, v letech dvacátých. Byla sice velmi těžce pociťována současníky, ale v důsledku primitivního stavu veřejného mínění a tisku nebyla ve veřejnosti tak přetřásána jako krise let sedmdesátých. Sedlák měl velmi malou volnost hospodářského rozhodování a technicky tápal ve všem, co přesahovalo jeho zděděnou a vlastní zkušenost, zvláště se mu pak nedostávalo *schopnosti posouditi širší příčiny kolísání cen*. Zato velkostatek, pokud měl inteligentní majitele a čilé úředníky, bránil se *jinou orientací výroby* a snažil se zjednat si *lepší přehled o peněžních výsledcích* svého hospodaření. U sedláka lze mluvit jenom o zhoršení jeho postavení, neboť pěstil obilí i při nových, nevýhodných cenách, nemohl se odškodnit chovem ovcí. Zato u velkostatku vyplynuly z krise let dvacátých *změny v organizaci podniků*. Příčiny byly dosti nutkavé, zvláště také proto, že krise přišla dosti rychle a nebyla mírněna organizací trhu, ani jí nebylo čeleno umělou regulací hospodářského života, jako dnes. Rozpětí mezi cenami zemědělských výrobků a výrobních prostředků i mezd se zvětšilo v neprospěch zemědělců, což přirozeně pociťováno zvláště tam, kde nebylo aktivní obrany.

Ceny zemědělských výrobků — hlavního tržního zboží, jenž působí na celkovou situaci tehdejšího stá-

tu daleko mocněji nežli dnes — po stoletém skoro klidu asi od r. 1740, zvláště pak od r. 1780 počaly *stoupati*. Pak jmenovitě nastal rychlý vzrůst cen, zvláště *vlny*. Za to ceny *výrobních prostředků a dělnické mzdy* (pokud ovšem vzhledem k robotnímu systému a hojným naturálním platům se vyplácely v penězích) stoupaly *daleko pomaleji*. Příčiny možno hledati ve *válkách po r. 1740*, s větší spotřebou, menší výrobou a pustošením, které je provází, ve vývoji *průmyslu*, obchodu a řemesel, jakož i v četných *neúrodách*. *Napoleonské války* sesilují tyto tendence a pokles rakouské valuty po r. 1798 dává jim ovšem zcela neúměrný výraz číselný. Ale ceny stoupaly i tam, kde nebylo takové inflace, v západní Evropě byl vůbec nedostatek obilí a nastal dovoz z Ameriky, pokud jej námořní válka připouštěla.

Český velkostatek — který se ostatně dovede ubrániti inflačním ztrátám tím, že prodává obilí za stříbro — zřejmě prosperuje. Přechází od čistě trojhonné hospodářské soustavy ke zlepšeným formám trojhonného hospodářství, zavádí pěstování jetele a vojtěšky a stájové krmení, mění rybníky v pole a louky. Úhor ponenáhlu mizí a zvyšují se hektarové výnosy plodin. Percentuálně náklady zemědělské výroby stoupají, neboť intensita provozu roste, ale *čistý výnos* stoupá též. Nerozhoduje jenom vzestup cen, nýbrž také opravdové zlepšení hospodářství. Jsou *pokroky v přírodních vědách*, jejich aplikace se spojuje s lepšími výrobními metodami a zavádějí se *nové kulturní rostliny*.

Potom však nastává *pokles*, a to náhlý a trvalý; přechází pozvolna ve *stoupání až v letech čtyřicátých*, načež přijde shroucení v letech sedmdesátých. Příčiny nejsou jednoduché. Změnila se situace na straně *peněz*. V Rakousku po inflaci nastala deflace a stabilisace při kursu 250 v. č. (šajnů)¹ = 100 k. m. (stříbra) a v důsledku obecného schudnutí přestala chuť

¹ 1250 v bankocetlích.

platiti požadované ceny i odvaha spekulace. Snad působilo také obecné zdražení zlata a stříbra. Rozhodně však tu byla *nadvýroba*, vyvolaná jak výhodnými cenami, tak úrodou po r. 1818 a vyhlídkou na dlouhý mír. Pšenice, žito a ječmen v pětiletí 1821—1825 proti pětiletí předchozímu klesly o více než *polovinu*. Za to cena vlny neklesla vůbec, ano spíše stoupla. Jak to bývá, odkládán prodej zásob obilí, neboť očekáváno, že se přece jen polepší. Ale r. 1824 nová žeň rozmnožila staré zásoby, ceny klesaly dále a na všech velkostatech si říkají, že obilí se nevyplácí. Za to *vlna* ano. Zemědělská velkovýroba se tedy hromadně obrací k *chovu ovcí*. Tehdy (r. 1825 nebo 1829) vzniká Ovčácká jednota, zlepšuje se chov a pěstují se pícniny. Hospodářství se z intenzivního mění opět v extenzivní.

Výroba, organisovaná jednostranně pro pěstování obilí, těžce za to pykala. Ale také *živočišné produkty* kromě vlny mnoho nevynášely: na mléko a máslo byl špatný odbyt a nebyly známy metody konservační. Vše se tedy vrhalo na *ovčí vlnu* a *pěstování jetele*, krmiva ovcí, se šíří i mezi poddanými. Teprve později vývoj vedl k pěstování ovcí masařských, ne vlnářských, a zlepšení cen obilí i technické pokroky vedly zase k poměrům normálním, k intenzivnímu hospodaření.*

* F. Lom: Zemědělská krise let dvacátých v Čechách. (Zemědělský Archiv, XII. 1929.)

PODDANSKÉ POMĚRY

Poddanské poměry v Čechách, nejhorší v Rakousku, jsou již od XVII. století *nejpalčivější otázkou říše*. Vojenské komise, provádějící sčítání lidu, sestavily r. 1771 materiál, podávající strašlivý obraz selkové bídě. A že referáty nepřehánějí, potvrzují různá současná svědectví o poddanských poměrech v Čechách a stavu obyvatelstva. Na prvním místě je to deník, do něhož Josef II. uložil své přčetné dojmy a poznatky, sebrané na pilné cestě, kterou v druhé polovici r. 1771 podnikl do českých zemí, aby co nejvíce poznal vlastníma očima. Kromě toho napsal na základě tohoto materiálu obšírnou politickou relaci (vlastně tři) své matce. Ale císařovna a její syn kromě toho dostávají již před rokem 1770 podepsané i nepodepsané pamětní spisy, jichž po r. 1770 přibývá, neboť Josef II. si je vyžaduje, a v nich se rovněž líčí smutný stav obyvatelstva a hospodářství v Čechách a podávají návrhy reformní.

Svým rozhledem, vzděláním a smělou otevřeností stojí mezi autory těchto memorand na prvním místě nejvyšší purkrabí, kníže *Karel Egon Fürstenberk*. Zná výborně poměry a svým působením dokazuje, že je velmi vzdálen stavovského sobectví velké většiny české šlechty, na druhé straně má však i dosti samostatnosti vůči neméně sobecké státní politice. Neváhá hájit právo státu zasahovati do poměrů robotních, až dosud téměř nedotknutelných, ale vytýká státu velmi otevřeně i jeho hříchy, kterých se dopouští svou fiskalistickou a nedbalou politikou vůči české zemi. Všimá si především poměrů hospodářských, ale jeho myšlení je proniknuto zásadami osvěcenské

humanity. „Hlas nešťastné většiny musí býti světlejší než hlas několika jednotlivců“, zní jeho argument pro státní úpravu postavení poddaných, a dožaduje-li se pro Čechy pomoci, nevidí v ní milost, nýbrž právo „této tak krásné a velké země“. Svrchovaně liberálně si počínal i jako předseda pražské censurní komise, která šmahem dovolovala dovážeti zakázanou jinak francouzskou a anglickou osvícenskou literaturu.

Zatím co čeští stavové a s nimi i dvorská kancelář vidí pomoc pro zemi jenom v ulehčení státních břemen a dosti primitivních prostředcích merkantilismu — v lákání cizinců a podpoře vývozu plátna — jsou Fürstenberkova hlediska mnohem vyšší a postupy, které navrhuje, mnohostrannější. Chce české zemi nejenom ulehčiti, nýbrž ji také zvelebiti, otevřítí jí nové zdroje. K tomu arci náleží také zhojení nejhorších chorob. A mezi nimi na prvním místě je stále ochuzování Čech tím, že z nich *odplývají státní i šlechtické důchody*. Státu vypočítal, že má ročně z Čech přes 12 milionů příjmů, ale v zemi z toho zůstane jenom něco přes 5. Čeští velkostatkáři, kteří bydlí mimo zemi, mají ročních důchodů přes tři miliony, z čehož třetina padne na dluhy, dvě třetiny se utratí za hranicemi. Kromě toho půl milionu jde ze země cizím nájemcům, loterii a cizím věřitelům. Úhrnem jde tedy ze země nepřetržitě *sedm a půl milionu ročně*. Proto království chudne, čili — podle merkantilistické teorie — stále se zmenšuje oběh peněz. Z nedostatku peněz však plyne *drahota kapitálu čili lichva*. Je známo, že v Čechách až na dva, tři, není bohatých obchodníků a obchod je v rukou kramářů a komisionářů, kteří největší část zisku vydají na lichvářské úroky. Obchodují s penězi, vypůjčenými na 15—20%, a pak ovšem nemohou dlouho vydržeti soutěž zahraničních obchodníků, kteří mají vlastní kapitál nebo úvěr na 3—4%. Ti vydělají 10—15%, kdežto český obchodník i při tomto rozdílu ještě prodělává. Proto tiskne *výrobce*, jenž prodává mu z nouze pod cenou, ale dlouho tak nemůže činiti, neboť nebude si moci

opatřiti suroviny (tkadlec přízi a pod.). Pak vymírají v horách celé rodiny a je marno uvažovati, jak získati cizince do vyliďněné země, stíženě v důsledku válek, neúrody a hladu roční úmrtností jedné osminy obyvatelstva. Kromě toho jsou i velkostatkáři i poddaní hrozně *zadluženi*. Vrchnosti dluží státu i jednotlivcům (v Čechách je mnoho italského půjčeného kapitálu), poddaní vrchnostem, veřejným pokladnám i soukromníkům ohromné částky peněz i obilí. Čechy jsou dlužny $2\frac{1}{2}$ mil. daní, poddanské dluhy veřejné a soukromé (jen pokud jsou učiněny s vědomím vrchnosti) činí přes $22\frac{1}{4}$ mil. zlatých a přes 2 mil. měřic obilí. Nejprve musí tedy stát přispěti zemědělství: *vytrhnouti velkostatek z rukou lichvářů* levným úvěrem, aby majitelé zvelebili své statky, po několik let šetřili poddané a nemusili prodávati obilí i se sedláky všichni najednou hned po žních a tak nesráželi ceny. Konečně musí stát věnovati peníze na *stavbu veřejných budov*, jichž potřebuje a jimiž poskytne proletariátu živobytí. Fürstenberk soudí, že je k tomu třeba neméně než 10 milionů zlatých, a poněvadž stát těchto peněz nemá, navrhuje zříditi *stavovskou banku* — první to projekt pozdější hypoteční banky — jejíž fondy by se opatřily emisí listů, které by měly funkci papírových peněz. Bylo by to možno, neboť byly by zaručeny prvotřídními hypotekami na deskové statky a platily by se jimi z části daně, větší odkazy a fundace, větší činže, všechna deposita a sirotčí peníze a konečně koupě domů, pokud se platí hotově.

Také *poddaní* potřebují půjčky nejméně 2 mil. zlatých, v první řadě k tomu, aby si koupili potřebný *dobytek*, jmenovitě tam, kde hlad a mor nejvíce ho zničily, i kde z bídy sedláci vše prodali. Na *státní stavby* by rovněž bylo potřeba 2 mil. — na nejn nutnější komerční silnice, splavnění Vltavy, stavbu a obnovu kasáren a zřízení veřejných sýpek. To by byla nejenom prospěšná investice, nýbrž také obživá nezaměstnaných, jichž napočteno 8500 a v takovém

stavu, že — „na potupu lidstva“ — prchají před smrtí hladem za hranice. Při denním platu 15 kr. mohli by pracovati každý 400 dní, t. j. — kromě zimy a žní — po tři roky. Je už nezbytno, aby se něco stalo, ale něco důkladného, neboť drobné prostředky znamenají jenom vyhazování peněz. Vždyť od počátku 1771 do pooviny 1772 pomřelo neméně než 164.591 osob a v pěti pohraničních okresích proti Sasku, Slezsku a Lužici více než 30.000 tkalců, což znamená těžkou ztrátu pro vývoz příze a lnu! Kromě toho je třeba, aby bohatí čeští šlechtici (nelze-li doufati, že by panovník s dvorem na několik let nastěhoval se do Čech) byli ve státní službě ustanovováni v Čechách a ne ve Vídni. To by pražským i krajským úřadům vrátilo jejich předešlou vážnost, zemi pak část dřívějšího lesku. Dnes bohatší stěhují se z Prahy do Vídně, a Praha, odmyslíme-li si její velikost, paláce a chrámy, podobá se spíše venkovskému městu a budí smutný dojem. Panovník by také mohl působiti na zahálčivé šlechtice, kteří žijí mimo zemi, aby aspoň na část roku žili v ní, vyznamenati ty, kteří tam chtějí sloužiti, a převésti do Čech část posádek z Uher.

Fürstenberk nehledal příčiny úpadku Čech jen ve státním fiskalismu. Mluvil důrazně též o vinách domácích, ale zase ne pouze poddaných, nýbrž i vrchností. *Půda je napořád vzdělávána špatně*, a to z nevědomosti a zlé vůle vrchnostenských úředníků a lidu. Dobří úředníci jsou velmi vzácní, velická většina nemá odborného vzdělání. *Panský dobytek* stále ještě se pase na pastvinách a užitkový téměř po celou zimu krmí se jen slamou, neboť není dosti sena. Tento nedostatek měl by býti nahrazen jinými pícešinami, řepou a brambory, ale přes radu Hospodářské společnosti se pěstují jen málo. Proto se dobytek v zimě krmí jen řezankou, slábne a dává málo mrvy. To je vina špatných úředníků, kteří neznají prospěchu z chovu dobytka, nedbají o dostatečný poměr polí a luk a konservativně hledají výnosnost hospodaření

jen ve velikém osevu, neuvažující, že nehnojené pole často hradí sotva práci a semeno. Také ve vzdělávání půdy, krmení dobytka, chovu ovcí a včel, pěstování ovoce, chmele a konopí na velkostatku jsou četné zlořády a zaostalosti. Pro poddané následkem toho není dobrého vzoru, jenž by působil proti jejich předsudkům, pověrám a zaostalostem, a poměry jsou u nich tudíž ještě horší.

Krátkozrakost úředníků vedla dále k tomu, že pro domnělé nákladné udržování obmezili *panské potahy* a nahrazovali je *prací robotní*. Tím sice zmenšili vydání, ale vysilují poddané, práce je špatná na panském i na selském, úroda se zhoršila a ubylo hnoje. Lakota uškodila tudíž oběma stranám. Stejně působilo i „*svádění*“ (t. j. spojování) *selských gruntů*, jež byly opuštěny nebo jichž majitelé byli sehnáni (odsada, Abtistung), k panským dvorům. Tím vzrůstaly robotní povinnosti zbylých, ale stát byl připravován o lidi a vrchnost o poddané, a panské se obdělávalo ještě hůře než dříve. Vláda to sice r. 1751 zakázala a nařídila půdu vrátit, ale velké množství, uchvácené dříve, zůstalo vrchnostem, a na něm by bylo možno usaditi 7—8000 poddanských rodin, čímž by se zvýšil počet robotníků a panská robota by se mohla asi o dvanáctinu snížit.

Další vývody Fürstenberkovy týkají se *sociálního postavení robotníků*. Je to věčný, můžeme říci vědecký výklad poměrů, jichž citový reflex podávají nesčetné písně a příběhy, líčící srdcelomnou bídu a opuštěnost selských lidí, na níž dosavadní patenty nic nezměnily.

V první řadě působí tu opět nešťastný *absenteismus*, hospodářsky zhoubný všude, kde se vyskytá, ale katastrofální za právního řízení, jež poddané dává úplně do rukou vrchností, t. j. jejich *úředníků*. Mnohé vrchnosti nevidí své statky celý rok anebo jen o honech a znají pouze pokladníka, který jim vyplácí peníze. Své poddané znají jen jako ponížené prosebníky, kteří jim líbají šaty a bázlivě pronášejí stížnosti a

prosby, jež vrchnost nečtené odevzdává k vyřízení právě těm, proti nimž jsou namířeny. Páni většinou nerozumějí hospodářství a jsou vydáni svým úředníkům, kteří zase dbají hlavně o to, aby nebyli vyhnáni, ježto neopatrují dosti peněz, a proto vydírají poddané jednak pro pána, jednak i pro sebe, aby si něco našetřili. Jsou-li nesvědomití a lakomí, při tom nevzdělaní a k tomu násilničtí, mají poddaní peklo — ale hospodářsky vzniká jenom škoda. Je-li pán nešetrný, zadlužený a lehkomyšlný, tím hůře, a hospodaří-li sám, je zřídka lépe, protože se drží starého šlendriánu a vzpírá se posměšně všemu pokroku. Poměry jsou pak zpravidla *tím horší, čím větší je panství*, tudíž u fideikomisů, jež nesmějí býti děleny, nejhorší. Také příliš velké poplužní dvory se neosvědčují.

U poddaných přistupuje *přetížení robotními povinnostmi* a to, že *nehospodaří na svém*. „Nejistota majetku, způsobená nedostatky gruntovních a sirotčích knih, předvídané zanedbání a opuštění sedlákových osířelých dětí, neznalost práv, která mu přece jen přísluší, otrocká bázlivost před vrchnostenským soudem, ježto každý krok může se mu vymstít, lakotivost a sužování se strany vrchnostenských úředníků, nenáviděné okovy nevolnictví, jež ho připoutávají k jeho gruntu jako k mučednickému sloupu, u něhož je bičován pod tisícerými záminkami, a za jedinký přečin, jímž se znelíbí své vrchnosti nebo jejím úředníkům, pyká po celý život — to vše beze vší pochyby ubohému českému sedlákovi musí činiti *nenáviděným netoliko vlastnictví, nýbrž i jeho vlastní život* a jen toto pozorování může rozřešiti smutnou hádanku, proč — jak to již mnozí duchovní potvrdili — ubohý selský člověk tak trpělivě a ku podivu klidně, ba často radostně, umírá.“

Která jest — vedle těžkých urbarialních a daňových povinností — základní příčina selské bídy? Je to *nedostatečný kapitál*, tak nedostatečný, že velikou většinou ustupuje do pozadí vedle pracovní hodnoty

sedláka a jeho rodiny, což tvoří hlavní jeho majetek, arci zle zatížený robotními povinnostmi, zvláště o žních, kdy by ho nejvíce potřeboval. Fürstenberk o tom praví: Ujme-li se sedlák gruntu zakoupeného, poskytne mu vrchnost, není-li toho na gruntu po předchůdci, pouze nezbytný dobytek a nářadí k robotě, dále už dbá jen, aby plnil své závazky. Za to arci musí zaplatiti, a to buď — zřídka — svým jměním, anebo penězi u vrchnosti či soukromě vypůjčenými. Byl-li grunt špatný, tu se loď zvolna potápí, výnosnost klesá a rostoucí dluhy nutí ustoupiti jinému, u něhož se historie asi bude opakovati. Grunt zakoupený se buď koupí, od vrchnosti či jiného poddaného, nebo dědí. Zaplatí-li se vlastním jměním, je dobře — ale to se stává zřídka, mimo některé horské krajiny, kde si lidé přivydělávají povoznictvím a obchodem. Jinak si na koupi gruntu vypůjčí a nastanou splátky. Cena gruntu je ovšem snižována robotními a daňovými závazky; jestliže však poslední dobou stoupá, má to smutnou příčinu, že nový majitel musí převzítí rostoucí vtělené dluhy. Grunt střední velikosti, který v letech padesátých stával 100—150 zl., je nyní za 300—500 zl. a kupující zaplatí často hotově pouhých 10—20 zlatých a zbytek musí spláceti a umořovati.

Takové tedy byly majetkové poměry středního českého sedláka! Ale bylo ještě hůře, jestliže grunt dědil, neboť pak přijímal nejen dluhy po otci, nýbrž musil vypláceti 2—6 sourozenců, takže na aktivech mu často zbývala jen šestina, ba desítina hodnoty gruntu. O šlechticích se uznává, že jsou-li zadluženi do polovice nebo dvou třetin, nemohou se již vzpamatovati; jak má vydržeti sedlák takto sevřený? A jak má dokonce řádně vésti a zvelebovati hospodářství? Při tom je vázán na panství, nesmí z něho, ale má na vybranou jen mezi gruntem předluženým nebo žádným. V obém případě je půl žebrákem, půl nádeníkem.

Fürstenberk zastává rozhodně mínění, že panovník má právo upravovati robotní poměry, i když tím vrchnosti utrpí na svých nárocích a prospěch bude míti jen sedlák. Pravidlem ostatně bude, že získají oba. Ale i tam, kde získají pouze sedláci, musí jim býti pomůženo. Vrchnosti netvoří samy království a poddaní na mnoha místech mají se *mnohem hůře než otroci*, vykonávající sice stejnou práci, avšak za horší stravu. Na základě údajů samých vrchností bylo v Čechách zjištěno, že jsou grunty o 10—12 strýších výsevu a se 3 fůrami sena roční sklizně, kde poddaný musí vykonávati každého týdne 5 dvouspřežních potažných robot a 6 ručních, vedle toho pak o žních, senoseči a otavě ještě druhá osoba musí vykonávati celodenní pěší robotu a jednou týdně v noci hlídku; že o žních, senech a otavách ještě dvě osoby kromě ní vykonávají robotu pěší; že někde dokonce tři osoby musí na robotu; že chalupník se 5—6 strychy výsevu musí každodenně robotovati od rána do večera (říkalo se: od slunka do slunka) a opět o žních dokonce dvěma osobami; že v téže vesnici sedlák s gruntem o polovinu menším než jeho soused musí robotovati jako on; že kdyby robotní den potažní měl cenu jen 15 krejcarů a ruční jen 5, tu by vrchnosti poddaného využívaly 1—4krát výše než činí jeho celoroční kontribuce.

Takto odůvodňuje Fürstenberk svoji pronikavou kritiku poddanských a zemědělských poměrů v Čechách i reformní návrhy, které činí. Neváhá předpovídati selskou vzpouru, při které se sice bude trestati na výstrahu smrti, ale „budou umíratí nevinní, poněvadž přirozenost sama, t. j. láska k rodině, volající po chlebu, a pud sebezachování bude dělati zločince“. „Trestati možno jen ty občany, kteří mohou se také účastniti výhod zákonodárství; ubohý český sedlák v záležitostech robotních byl však až dosud ponechán libovůli svého spoluobčana; jak mohlo by býti toto citlivé stvoření, s nímž se tak špatně nakládá, oloupeno o život pro svoji vzpouru proti vinníkům bez vý-

čítky pro ty, kdo ho nechali v tomto nesnesitelném stavu nebo provinili se jeho záchraně?“

Tak mluvil fysiokrat a osvícenec Fürstenberk, při tom nikoli outsider a rebelant, nýbrž muž oficiální, vysoký úředník a persona grata. Spolu s referátem vojenské rady a předchozím, do nebe volajícím případem na panství dobříšském (1768—1770) daly jeho pamětní spisy jistě vážný popud k obmezení roboty patentem z r. 1775, třebaš merkantilista Sonnenfels se posmíval jeho názorům finančním a hypoteční banka se zrodila až daleko později, za selské svobody a ústavního režimu.*

Bylo však potřetí ještě posledního nárazu a tím byla *selská bouře* r. 1775, aby se váhající císařovna dala svým synem a rádci, jm. Františkem Blankem konečně přiměti k rozhodnému kroku, a to bez předchozí dohody s českými stavy, kteří zřejmě dělali pasivní resistenci. Tak 13. srpna 1775 vydán a v celých Čechách a potom i na Moravě vyhlášen *robotní patent teresiánský*.

Byla odstraněna nejkritičtější stránka každé tísne: *nejistota*, kterou téměř nepohnuly patenty přechozí. Přestaly spory o to, platí-li jen závazky písemné, či také opřené o pouhý zvyk a dlouhé trvání, a bylo znemožněno jakékoli *další rozšiřování* robotních povinností. Každý poddaný nyní věděl, kolik je povinen konati, a věděl, že pro vrchnost nemůže mu k tomu nic býti přidáno. Pominula také nesmírná *rozmanitost poddanských závazků*, které v celém království v důsledku nejrůznějších příčin vyrostly jako plevel nestejné velikosti, a to nejen od kraje ke kraji a panství k panství, nýbrž i od dědiny k dědině, ba od gruntu ke gruntu. A poněvadž nyní závazky, tížící selskou usedlost, byly aspoň přibližně úměrny jejímu hrubému výnosu, mohla se přiroze-

* J. Prokeš: Memorialy o hospodářském stavu Čech před selskou bouří z r. 1775. (Časopis pro dějiny venkova, r. XI, XII. [1924-25].)

nou cestou vyvíjeti i *cena selské půdy*, která dosud byla ve složitém poměru s poddanskými povinnostmi usedlíka. Vnitřní hodnota její pak rázem stoupla, neboť bylo stanoveno maximum břemen, a to většinou menší nežli dosud, neboť kde byly dosavadní povinnosti menší, tam podle přání poddaných, kteří si mohli vybrati robotu novou nebo starou, platily dále. Zmenšení roboty pak znamenalo, že poddaný nebude již do té míry *zanedbávati pro práci na panském půdu vlastní*, a že bude-li konati pro vrchnost práce jiné, dostane do rukou aspoň trochu dychtivě hledaných *peněz*. Přestaly jmenovitě dosavadní zvláště těžce pociťované *práce žňové*, kdy sedláka nejvíce potřebovala půda vlastní.

Nerovnosti poddanských břemen čelilo se rozvržením poddaných do 11 tříd podle výše kontribuce, při čemž poddaní třídy nejnižší, bezzemkové, podruzi, kteří neplatili kontribuce, robotovali teď 13 dní do roka. Druhá třída, chalupníci s 37 kr. roční kontribuce, robotovali 26 dní. V sedmé třídě byli ti, kdo platili 9 zl. 30 kr. kontribuce, a těm stanovena ruční roboty tři dny týdně, tedy maximum dosavadních patentů. Vyšším kontribuentům uložena roboty potažní, a to vždy tři dny v týdnu s jedním (v 8. třídě) až čtyřmi (v 11. třídě) kusy tažného dobytka. Kromě toho třem nejvyšším třídám stanoven 1—3 dny ruční roboty týdně, ale s chlebem od vrchnosti. Poddaní s menší povinností než 3 dny týdně roboty ruční měli nyní pracovati za mzdu — podle roční doby 7—5—15 kr. — tolik dní, oč jim ubýlo proti robotě dosavadní, ale ne více spolu s nynější robotou než tři dny do týdne. Byla dále stanovena doba pracovní, a to v létě 12 hodin (nikoli 16) a z toho dvě hodiny odpočinku, resp. krmení; cesta do práce i návrat se srážely. Ve žních bylo dovoleno, „kdyby z důležitých příčin potřebí bylo“, prodloužiti robotu o 1—2 hodiny.

Robotní patent nepochybně znamenal *velkou úlevu*, jak je patrné nejenom ze stížností šlechticů (hr. Kolovrat si stěžoval, že jeho panství Košátky ztratilo

patentem 6000 a Velké Dvory 7600 dní ruční roboty), nýbrž i z toho, že poddaní valnou většinou přijímali robotu podle patentu. Proto velkostatek hledal různé metody, jak poddané těchto výhod zbavit. Jmenovitě našel si kompensaci v otázce nedosti jasně, do jaké míry totiž poddaným přísluší *užívati panských lesů a pastvin*. Někde jim z nich nechtěl dovoliti nic, nepřijmou-li robotu podle stavu před patentem. Vláda sice patent hájila, ale v této věci přece udělala šlechtě dosti veliký ústupek. R. 1776 vydala nařízení, podle něhož tam, kde poddaní panských lesů a pastvin dosud užívali bezplatně, měli tak činiti i dále, ale jen když se rozhodli pro staré roboty. Kde se však rozhodli pro robotu novou podle patentu, měli za právo užívati panských lesů a pastvin platiti poplatky, a to dosti značné. Mohli si je také odpracovati, ale pak se jim 10 kr. počítalo jako den a vrchnost rozhodovala, kdy mají pracovati.

Ale dosavadní agrární zřízení nedalo se již na dlouho držeti. Útočilo se na ně s několika stran. Robotě a nevolnictví podrážděly nohy *důvody populační, hospodářské i mravní*, zároveň však i rostoucí přesvědčení o *nevýhodnosti velkostatku* jako správně hospodářské jednotky. Rádcové, studující výsledky hospodaření na velkém, středním i malém statku, dovedli císařovnu přesvědčiti, že je *pro stát výhodno, aby velkostatek byl rozdroben na statky selské*. Velkostatek dělal proti sobě náladu jak vymáháním — a předchozím zvyšováním — robot, tak svou špatnou správou. Na druhé straně z lepší situace poddaných kynuly *vyšší daně, více obyvatelstva a tudíž i vojáků*. Nejmenovaný podal císařovně již r. 1769 pamětní spis, kde jí navrhoval, aby na komorních statech v Čechách byl z každého ponechán jenom jeden dvůr (= zbytkový statek), z ostatních však zřízeny byly selské usedlosti a robota byla převedena na peníze. *Frant. Ant. Raab* konečně císařovnu přiměl, že mu vskutku svěřila rozdělení dvou bývalých panství jezuitských (Žirce a Žacléře) mezi sedláky a chalup-

níky, což provedl, usadiv na bývalé velkostatkářské půdě 217 rodin. Tak byl v Čechách zahájen další proces emancipace selského stavu, t. ř. *raabisace*. Podle ní měly velkostatky *proměnití robotu poddaných v peněžité nebo obilní poplatky*, ale kromě toho i zanechati hospodaření na vlastní půdě *a rozdělití ji poddaným do užívání za roční plat*, a rozprodati dobytek, budovy, vše. Poplatky za to měly býti určeny podle průměru všech příjmů a vydání v posledních deseti letech. Půda měla zůstatí majetkem vrchnosti, i s právem žádati ji od špatného hospodáře zpět, jen robotu, pak bezpředmětná, měla zcela se proměnití v pevný plat, kdežto velkostatek měl i dále platiti kontribuci.

Pro šlechtický velkostatek byla *raabisace* pouze doporučena a vlivem úředníků, kterým brala existenci, dosti málo se jí používalo, ač Raab ji líčil jako velmi výhodnou. Za to na statcích královských a věnných měst byla nařízena. *Celkem byla zavedena na 105 panstvích*. Byla to rozsáhlá vnitřní kolonisace, kterou značně posíleno hnutí proti robotě, resp. pro její výkup, neboť noví hospodáři byli svobodni a měli jen peněžité povinnosti.

Špatný stav selského hospodaření vedl dále ke snaze *zajistiti sedlákovi držení jeho půdy*. Pohříchu zakupování bránil nedostatek peněz a kromě toho i nedůvěra poddaných. Obmezeno tedy aspoň vyhánění sedláků z gruntů, jež druhdy prováděly vrchnosti s nesvědomitou hamižností, neboť zacházely s poddaným jako s pouhým nájemcem a z gruntu, který úporně zvelebil, překládaly jej na jiný, zanedbaný. Konečně zaručeno poddaným i *dědické právo* k jejich statkům a obmezeny přílišné *výměnky*, oslabující hospodáře. Z důvodů populační politiky obmezeny též poplatky za dovolení sňatku a učení se řemeslu, které jmenovitě lakomí úředníci velmi zvyšovali.

Ve vědeckých názorech, ovládajících té doby německé a rakouské kathedry, je silný proud nejenom

proti robotě, nýbrž i *proti soustavě velkostatku*. Kameralisté jsou pro střední a malý statek, očekávající od něho lepší výsledky populační a daňové, ale i zemědělské. Tak se hlásá ve Vídni i v Praze. Ve Vídni tak činí Justi a Sonnenfels, v Praze jejich stoupenec Buček, první zdejší profesor kameralistiky. Jeho žák Ignác Světecký ve své promoční řeči r. 1768 vykládá názory svého učitele a tvrdí, že v Čechách by mohla půda všeobecně a dobře vzdělávaná *vyživiti pětkrát tolik obyvatelstva*. Proto je nutno rozdělití panské pozemky v selské usedlosti, a to v malé, aby se dostalo na co nejvíce rodin. Jiný Světecký pak, Petr Kašpar, bývalý schwarzenberský úředník a tedy praktik, vykládá: „Lid je v české zemi rozmnožen, tak se musí a může jednomu každému živnost opatřiti, sice lidi mnozí musejí buďto žebrot, nebo krást.“ Názory tyto byly jmenovitě v letech sedmdesátých tak ve vzduchu, že tajný referendář císařovnin mohl ve zprávě pro ni r. 1775 napsati: „Dnes bylo by nevhodné rozbíratí in thesi otázku o užitku dělení domén, zrušení robot a poddanství, protože o tom v posledních letech vyšlo v Rakousku tolik spisů a v jiných státech tolik nařízení — s nejlepším a trvalým výsledkem.“

Císařovna byla tedy získána, aspoň pro obmezení roboty. Arci s vážnou výhradou: z politických důvodů nesmělo býti ublíženo pozemkové šlechtě, která zůstávala základním pilířem říše. Císařovna jde sice proti ní v obmezení roboty na slušnou, jak soudí, míru, ale nechce ji nikterak donucovati, aby se držení půdy vůbec vzdala. Císařovna dospěla sice k přesvědčení, že rozdělení panské půdy mezi poddané by prospělo oběma stranám, ale chce o tom šlechtu teprve přesvědčiti a proto dává tuto reformu prováděti jenom na statecích státních, komorních a býv. jezuitských — kdežto šlechtě ponechává na vůli, aby následovala až podle výsledků. Světecký, Raab i jiní myslí především na *bezzemky*, kteří nyní dostanou půdu: na *podruhy*, jichž je nyní v Čechách téměř tolik, co sedláků, na *selské syny* kromě dědiců stat-

ků, potom na *šafáře a čeledě* z rozdělených velkostatků i na selské čeledíny, jichž po zrušení naturální roboty budou sedláci méně potřebovati. Raab, proniknutý osvícenskou humanitou, prohlašuje při zahájení své činnosti (1776): „*Chci pomoci hlavně těm, kdož mají polí málo nebo jich ani nemají.*“ Byl to nejubožejší venkovský proletariát, který si z vlastních pozemků nemohl opatřiti ani tolik chleba, aby neumíral hlady v době neúrody, jako se stalo v letech 1771-72, kdy výdělek domkářův daleko nedostihl výše ceny potravin, byli to podruzi, lidé nešťastní od generace ke generaci, bez domu i bez polí; nyní dostali aspoň 5—6 měric.

Iniciativní, energický a houževnatý Raab pustil se do díla s velkou horlivostí a pílí. Brzy dočkal se prvních výsledků, viděl nové osadníky, nově založené domácnosti a celé rodiny a hrdě opakuje svoji zásadu: „*Svoboda a vlastnictví* jedině jsou s to, aby učinily lidi šťastnými.“ Nadán fantasií a živým slohem, rád líčí ve svých dopisech a relacích, jak „poddaný už v prvním roce cítí, jaké zázraky působí jeho ruce a nohy, zbavené starých řetězů, i radostný pluh jen k jeho vlastnímu užitku v jeho malém okruhu.“ Brzy od prvních pokusů na zkoušku přikročuje k dílu ve velkém slohu, rozdělení všech komorních a exjesuitských a z části i městských (královských) panství v Čechách, pak i na Moravě, a v projektech i v jiných zemích monarchie; všude chce „osvoboditi tak poddaného, zlepšiti jeho mravy, obnoviti lásku mezi ním a vrchností, zlepšiti výživu a zvláště chov dobytka.“ Měl celkem úspěch: výnos panství se zlepšil, na půdě se živilo mnohem více lidí, svobodná práce se osvědčovala. Velkostatek, šlechta a úředníci, se ovšem bránili a intrikovali, spojoval se s úřednickými nepřáteli Raabovými a dovedl ho zbaviti přízně Josefa II., i vzbuditi vůči němu dosti nedůvěry mezi neinformovanými. Také mezi poddanými bylo dosti těch, kdo by se rádi zbavili na vždy roboty a nabyli nové půdy, ale báli se platů, jmenovitě v kraji, kde

byla ještě menší možnost vydělati si hotové peníze, jichž byl velký nedostatek, než v horách s domáckým průmyslem a povoznictvím. Proto jeho dílo se uskutěčnilo a osvědčilo v mezích, které mu sám zprvu vytkl, ale nestalo se tak populárním, aby bylo poddanými žádáno a vynucováno v celé zemi, i na panstvích soukromých. Zde zůstala raabisace dobrovolná a v XIX. století zcela uvázla. Noví, svobodní hospodáři, které vytvořil, podrželi však již svůj význam i svůj vliv na jiné, dosud nesvobodné.

Z motivů populační politiky také vyšel největší čin éry Josefa II., patent o *zrušení nevolnictví* z 1. listopadu 1781. V jeho textu se praví, že je „velmi prospěšné zvelebení orby a průmyslu.“ Patentem byla zrušena dosavadní dalekosáhlá obmezení poddaných, jež se dotýkala jejich *osobní svobody, lidské důstojnosti i hmotných zájmů*. Vrchnosti nesměly už brániti poddaným ve *sňatku* ani v *odstěhování z panství*. Mohli se podle libosti *učiti řemeslům, studovati a oddati se jiným zaměstnáním*. Současně rozšířeno *vlastnické právo k zakoupeným statkům* i na zadlužení do dvou třetin a na *volnost odkazovati je po smrti rodině*.

Tento patent neznamenal nic menšího, nežli že i pro sedláka konečně nastával nový věk, charakterisovaný volným stěhováním a nakládáním svým majetkem. Nemusil již platiti tíživé poplatky a úplatky, aby dcera se směla vdávati a syn směl na studie nebo na řemeslo, mohl se svým statkem dělati, co mu bylo líbo. Hospodářská konjunktura a bažení po lepším i vzrůst obyvatelstva mohly nyní svobodně *vésti plus venkova do měst, do řemesel a obchodu, do kněžství, úřednických i volných povolání*. Tyto změny závisely už daleko méně na zámožnosti a náhodě než dosud, kdy rozhodovala libovůle vrchnosti a ještě více lakomých úředníků. Společnost stala se tím pružnější a prostupnější nežli dosud. Pro *český živěl* pak to znamenalo, že veliká jeho většina teprve nyní mohla se státi reservoirem, z něhož teď vycházel

proud k opětnému dobytí zpronevěřilých nebo lho-
stejných měst. Záviselo to arci na tempu hospodář-
ského života ve městech — a ten byl stále ještě dosti
brzděn právě chudobou venkova.

Zemědělské reformy Josefa II. mají kromě těch,
jež se na nich zpravidla spatřují, ještě jinou důle-
žitou stránku. Vedla je humanita a snaha o populač-
ní a hospodářské zvelebení země, která trpěla jak
bídým stavem poddaných, tak nedostatečným ob-
děláváním selské, ale i panské půdy od té doby, co
se velkostatky zbavily potahů a z krátkozrakého so-
bectví svrhly břemeno práce na panském na levnou,
ale špatnou práci robotní. Ale Josef II. chtěl ještě
více. Svým zájmem o stav zemědělský i svou refor-
mou pozemkové daně byl fysiokratem, chtěl plně
uvolniti zdroje bohatství, skryté v půdě, a také je
hned anticipoval svou fysiokratickou daní. Ale nej-
větší rozmach jeho hospodářské politiky byl pokus,
který se neudržel pro svou ukvapenost, ale nicméně
byl odpovědí velkého slohu na tendenci doby. Jeho
pokus o úplné zrušení roboty a její přeměnu ve vý-
hradně peněžité platy nebyl ničím jiným než snahou
urychlit *přechod od hospodářství naturálního k pe-
něžnímu*. Sedlák neměl již velkostatku platiti práci
svých rukou, své rodiny a čeládky a svých potahů,
nýbrž měl platiti i své závazky vůči vrchnosti, jako
platil státu, jen v *penězích*. Není pochyby, že tu v cí-
saři vedle fysiokrata uvažuje, touží a organizuje také
merkantilista, jímž svou průmyslovou a jmenovitě
obchodní, prohibicionistickou politikou byl bez vý-
hrady. Zcela podle theoretiků merkantilismu každý
měl býti mercator, obchodník a ve státě mělo kolo-
vati co nejvíce peněz. Sedlák by je byl musel však
shánět. Účetně mu to císař sice usnadnil, dav mu
odhadnouti hrubý výnos jeho statku a určiv, že
z něho musí mu zůstatí 70%, ze zbylých pak 30%
připadalo na kontribuci asi 12²/₉%, takže pro vrch-
nost zbývalo 17¹/₉% hrubého výnosu. To se tedy spolu
s kontribucí mělo teď platiti jen v penězích. Ale byla

naděje, že sedlák opravdu a na trvalo tolik sežene a neuváže v beznadějných dluzích, strhuje při tom s sebou i velkostatek, rovněž donucený k revoluci ve svém hospodaření?

Generálním snížením robotních povinností r. 1775 se situace poddaných rozhodně zlepšila. Ale jestliže se nyní méně dřeli a vlastní úroda se jim po práci na panském už nekazila jako dříve, *hotových peněz* proto o mnoho více ještě neviděli. Těžili je pořád hlavně z *prodeje plodin*, především obilí, ke kterému se všichni pravidlem hrnuli hned po žních a tím si kazili ceny, a z *prodeje dobytka*, který zase za mnoho nestál. Dalším vítaným zdrojem příjmů bylo *povoznictví*, ale ne všude a také ne pro všechny (velkých sedláků, kteří robovali se dvěma potahy, byla sotva patnáctina). Josefovo zrušení roboty znamenalo sice novou velikou úlevu poddaných, jež, měřena ztrátou velkostatku, nikde by nečinila méně než čtvrtinu dosavadních urbárních důchodů, namnoze však i celé dvě třetiny. Chápeme tudíž, že vrchnosti, bráníce se proti tomuto patentu z 10. února 1789 a dalším, měly přirozenou snahu zveličiti jeho obecně nepříznivé následky, ale všecku oprávněnost jejich námitkám, aspoň pro počátek, upíratí také nemůžeme. Když Leopold II. na jednomyslné naléhání stavů v květnu 1790 Josefovou soustavu zase zrušil, uvedl jako důvod ve svém patentu četné nesnáze, jichž se vrchnosti dovolávaly. Namítaly, že poddaným je většinou velmi obtížno odváděti vrchnostem místo práce a plodin peníze, neboť musejí je sháněti buď prodejem plodin nebo prací za mzdu. Valná část však neklidí tolik, aby mohla přebytky prodávati, a naléztí práci za mzdu rovněž není tak snadno, proto ukazuje se, že je pro poddané vlastně dobrodiním, mohou-li plniti svoje povinnosti k vrchnostem naturálně jako dosud. Jinak by jim nezbývalo nežli zadlužení. Proto byl patent Josefův *odvolán*. Ale v patentu Leopoldově přece jen vysloveno očekávání, že kde to poměry dovolují a poddaní si mohou potřebné

peníze opatřiti, dojde k *dobrovolným smlouvám* mezi vrchnostmi a poddanými o *výkupu z roboty*, a to aspoň na čas.

Této myšlence vládá z vnitřního přesvědčení i ze setrvačnosti, také však z obavy před selskými nepokoji i před vlivy francouzské revoluce z počátku aspoň zůstávala věrna. Ani stavové neodvažovali se odmítati výkup a limine, ba nabízeli, že pro dobrovolný výkup sami sestaví návrh. Ale nesestavovali, ani na opětné naléhání vlády, neboť věděli, že vláda slábne. A dočkali se vskutku toho, že vláda Františkova opravdu zaujala vůči výkupu stanovisko *ne-příznivé* a na konec hnutí potlačila.

Nadobro to ovšem nebylo možno, neboť to byla myšlenka velká a zdravá. Opírala se nejenom o to, že Josefův patent krátkou dobu vskutku platil, nýbrž i to, že zrušení roboty znamenalo veliké *imponderabile mravní*. Raabova soustava poskytovala již dlouho možnost přesvědčiti se, že úplné zrušení roboty, ba s ním i pohlcení velkostatků je úplně *možné*. Kde stát rozhodoval a zrušení roboty podporoval, tam se také provádělo, a poddaní okolních panství viděli jasně, že lze žíti svobodně, bez nenáviděného staletého břemena. R. 1794 byla robota v Čechách zcela odstraněna na 351 panství, na 181 pak částečně. Ale *na trvalo jenom na 117*, jinak toliko na čas, na neurčito nebo, většinou, na 1—6 let.

Vypukaly však nepokoje, když se robota v důsledku Leopoldova patentu zase vracela a vláda odmítala rozhodné vojenské zakročení, druhdy obvyklé, nebo posílala exekuci — jednoho vojáka na celou ves, jehož arci lehko uživili. Stavové sice malovali na zeď čerta francouzské revoluce, ale vláda namítala, že u nás není takového nebezpečí. Policejní opatření ovšem dělala pilně a od patriotické propagandy na venkově zřejmě si mnoho neslibovala. Spíše jí pomáhala potomní antipatie k Napoleonovi jako původci tolika krveprolití a strádání. Také pro Kollára byl

„netvor“ v Slávy dceři „necamourem francouzským“, jehož nechává trpěti v Acherontu.

Poddaní věděli, že vláda s vrchnostmi vyjednává a snaží se je přiměti k povolnosti, kdežto vrchnosti zase domáhají se úplného návratu k poměrům před Josefovými reformami. Když v prosinci 1791 byl na počátek ledna svolán stavovský sněm, vznikla na různých místech z čista jasna pověst, že jsou poddaní pozváni, aby se ho svými zástupci rovněž zúčastnili.* Vládní kruhy byly tehdy ovládány nemalou nervositou. Do Prahy došla guberniu z Klatov rychlou štafetou o věci zpráva krajského hejtmána se žádostí o vojenskou asistenci. V Praze byly proto do bran postaveny stráže, které měly zjistiti všechny přicházející sedláky, a na hradě v den svolání sněmu stráž zdvojnásobena.

Ale devátého ledna sešlo se na hradním nádvoří pouze sedm sedláků z Klatovska, Rakovnicka a Žatecka, kdežto jiní, kteří se do Prahy rovněž chystali nebo vydali, si to zase rozmyslili a zůstali doma. Brzy se pak zjistil i původ tohoto hnutí. V Přívozci u Domažlic hospodářský správce dostal obvyklý patent o svolání sněmu a omylem místo čtyřem stavům, jimž platil, poslal jej po vesnicích rychtářům k publikaci a kromě toho, když se ho sedláci tázali, co to je, prohodil žertem: „Můžete se tam jít podívat také.“ Na Rakovnicku stalo se podobně. V náladě, která na venkově v důsledku obnovené roboty byla, nepotřebovali poddaní více. Jednotlivé vsi počaly vybírat delegáty, kteří se s penězi vydali do Prahy. Polekané gubernium rychle se vzpamatovalo, poslalo sedláky domů, referovalo císaři, že se nic nehýbe, že sedláky v Čechách lze snadno udržeti v subordinaci, ukáže-li se jim trochu pěstí, a že selský odpor, který se místy vyskytuje, lze přičísti většinou jen přílišné povolnosti vrchnostenských a krajských úřadů. Nešťastným

*) F. Roubík: Sedláci na zemský sněm do Prahy v lednu r. 1792. (Časopis pro dějiny venkova, r. XII. 167 a n.)

patrimoniálním úředníkům za to poslány řádné nosy a nařízení, aby sedlákům nahradili útraty cesty do Prahy, ba rychtáři Frčkovi i jeho neodůvodněné věznění. Za to hospodský v Cerhovicích, jenž prý některým selským delegátům cestu do Prahy rozmluvil, byl krajským hejtnanem navržen k pochvale a vskutku dostal dvorním dekretem s velikou rychlostí — již 3. února — zlatou medaili na černožluté pásce a nejvyšší pochvalu. Potom arci vyšlo na jevo, že podané nepřemluvil šenkýř, nýbrž — šenkýřka.

V tomto případě byl tedy strach úřadů zbytečný. Ale mezi sedláky to vřelo. Mezi sedmi delegáty, kteří se dostali až na hradní nádvoří, jeden prováděl ponurou demonstraci. Byl to Jan Zeiler z Klečetného (okres Jesenice), jenž přišel na hrad pěšky, máje na nohou okovy, které mu nařídil upevniti hospodářský správce proto, že nemohl zaplatiti 1 zl. 10 kr. činže.

A z úřadů na českém venkově v době rozmachu francouzské revoluce ozývalo se dosti varovných a ustrašených hlasů. Litomyšlskému vrchnímu nevěřili mnoho poddaní, když jim vymlouval přepjaté myšlenky o svobodě a rovnosti všech lidí. Jeden z nich křičel mu pod okny: „Vivat francouzská svoboda a na šibenici s oficírama!“ Jiný před mnoha poddanými pravil v kanceláři: „Nyní se nedivím, dojde-li to u nás tak daleko jako ve Francii,“ ještě jiný, nepohodnuv se s úřadem o farářovu robotu, hrozil: „Věřte, že nebude dříve dobře, dokud nepotlučeme všechny popy a všechny tyhle pány!“ Co teprve říkají po hospodách! Také chrudimský krajský hejtnan měl zprávy o zlých řečech poddaných a navrhoval 15—20 ran holí každému vinníku. Znal také aspoň jednu z příčin: *české noviny*, jež odebírají takřka všichni pastoři v kraji, od nichž si je vypůjčují a pilně čtou i sedláci. Zakázati je bylo by příliš nápadno, ale censura by se měla postarati, aby psaly o francouzské revoluci způsobem odstrašujícím, budily lásku k pořádku, úctu k vlastnictví a poslušnosti vůči vrchnostem. Gubernium schválilo na-

vrhovaný trest, ale napomenulo též k opatrnosti; censor — F. M. Pelcl — upozorněn, aby nepropustil nic sympatického revoluci.

Když padly hlavy královských manželů, vyžádal si ministr z Prahy zprávu, co říká české veřejné mínění. Byla uklidňující: sedláci jsou většinou vzrušeni krvavým činem, jenom někde je vůči němu lhostejnost a touha po svobodě. Gubernium samo upozorňovalo, že někteří krajští přehánějí. Pak někdo anonymně udal dvoru, že v Praze se objevily obrázky stromů a čapek svobody a umrlích hlav s nápisy: „Vive la liberté.“ Klidný nový purkrabí, hrabě Lažanský, podal však do Vídně zprávu až na káravou urgenci. 7. února 1793 ráno vskutku na zdi „Landhausu“ někdo namaloval popravu Ludvíka XVI., postavu francouzského gardisty a j. věci a připojil uvedený nápis, u piaristů pak žáci přišpendlili kamarádům na záda francouzské červené čepičky; obojí se vyšetřuje, ale celkem nestojí za to a udavač jenom znepokojuje císaře a vládu a neprávem očerňuje Čechy. Policejní ministr Pergen však viděl ve věci více; na gymnasiu pracují tajné kluby, které nemají zdaru ve starší generaci a pokoušejí se tudíž o mládež, všude pak řadí političtí blouznivci, tajní štváči a placení vyvrhelové, kteří mohou svést celý národ. Pražské generální komando bylo však — kdo by si nevzpomněl na léta světové války? — bližší Vídni. Také ono dostalo z Brandýsa zprávu, že na Němec-kobrodsku a jinde jsou sedláci velice nakloněni francouzským ideám, a žádalo, aby gubernium zabránilo jejich tajným schůzkám, aby poddaným byly pod trestem sehnány se statku zapovězeny všechny řeči o svobodě, aby bylo vesnickým hospodám přísně zakázáno odebírat jakékoli noviny, aby byl přísný dohled na střelné zbraně a gubernium aby věnovalo větší pozornost anonymním udáním. Gubernium však klidně odpovídá, že má informace příznivé a že není důvodu dráždit přísnými zákazy, neboť nedůvěra by vzbudila opět nedůvěru.

Ale v jedné věci gubernium přece povolilo: zakázalo vesnickým hospodám odebíratí a hostům předkládati jakékoli *noviny*, ač samo o nich tvrdilo, že instruovalo censuru a ještě je dává předkládati policejnímu ředitelství k superrevisi. Noviny to tedy odnesly — zřejmě ne pro tendenci, nýbrž pro referování o faktech, jemuž nebylo možno zabrániti, zvláště když se týkalo porážek spojeneckých vojsk. Na český venkov chodilo tehdy poštou 641 výtisků pražských českých novin. Bylo na snadě nepůsobiti na tuto sílu jenom zákazy, nýbrž využití jí také pozitivně, k působení na lid podle přání vlády. Z Prahy vyšel o tom návrh, jenž byl císařem i policejním ministrem schválen a svěřen navrhovateli, guberniálnímu radovi Margelikovi. Nevíme však, jak pořídil.

Na své linii, *nedrážditi poddaných a mírně je poučovati*, pražské gubernium setrvalo. Ználo poměry lépe než Vídeň a vědělo, kolik je v zemi podnětů k nespokojenosti i bez cizích vlivů. Pronikaly ostatně do země také cestami, které se otvíraly teprve válkou: vojáky z fronty a jejich dopisy, zajatci a invalidy, kteří se vraceli, a byly živeny válečnými břemeny: zostřenými odvody, místní nezaměstnaností a vymáháním daní. Nejvíce ohlasu pak nalézaly ve vrstvách nejchudších, mezi chalupníky, domkáři a dělníky.

DANĚ A ROBOTY V XIX. VĚKU

Změnou poměrů ve Francii pominula síla revolučních idejí a byla nahrazena nenávistí k Napoleonovi. Ale ještě větší změna nastala z příčin vnitřních. Rakouská inflace, státní bankrot a potomní další znehodnocení měny nepůsobilo na českém venkově nepříznivě. *Dlužníci* byli mezi sedláky v rozhodné převaze a i po bankrotu z r. 1811 zbavovali se svých závazků v hodnotě menší, než je na sebe brali. A to se týkalo nejenom jejich soukromých dluhů, nýbrž i závazků veřejných, dlužných a nových daní státních a vrchnostenských i poplatků za výkup z roboty. Rakouská vláda sice daně během inflace zvyšovala, ale znehodnocení peněz arci nedohonila. Peněžní důchody sedlákovy za to stoupaly mnohem rychleji, neboť ceny zboží se přizpůsobovaly poklesu valuty pružněji než hodnota pevných závazků. Sedláci měli tedy do bankrotu spoustu bankocetlí, nejeden, vraceje se z trhu, furiantsky si jimi zapálil dýmku. Jiní kupovali ženám skvosty, rozumnější však od stísněných vrchností půdu v takovém rozsahu, že to vyvolalo zakročování vlády. Až do bankrotu bylo tedy hej. Ale i potom, ač se platilo šajny a tudíž úřední platy stoupaly nominálně pětkrát, přišel nový pokles, až se kurs proti konvenční minci čili stříbru ustálil na 250:100. To tedy proti patentu znamenalo nové snížení daní, dvaapůlnásobné. Vrchnosti arci byly v úzkých a žádaly, aby poddaní platili stříbrem, jemuž šajny původně měly býti postaveny na roveň. Ale vláda ostře proti tomu vystoupila a pohrozila trojnásobnou pokutou, budou-li daně takto vymahány. Platy vrchno-

stem v důsledku toho od počátku století přestaly býti břemenem příliš tíživým.

Za to vlastní daně, *kontribuci*, vymáhal stát mnohem rozhodněji. Berní reformou Josefovou byla celková povinnost království snížena o sedminu a to odečteno od podílu poddaných, který se tím zmenšil o čtvrtinu (ze 3.187 mil. na 2.417 mil.), a to zůstalo v platnosti. Ale daň poddaných byla v důsledků válečných poměrů částečně zase zvýšena a kromě toho zavedena r. 1800 nová daň třídní, která činila u vrchností 45, u poddaných arci jen 15% řádné kontribuce, pak vybírána daň z realit a od r. 1805 válečné přírážky. Znehodnocení peněz to ovšem vyrovnalo. Za to se tím více pociťovaly válečné dávky naturální, obilní, za něž špatně placeno, takže to byla další daň. Hůře bylo po roce 1811, neboť nejen placeno v šajnech, nýbrž nominále daní značně zvýšeno. Zde pokles šajnů nestačil už na vyrovnání, státní daňové břímě se zvětšilo absolutně, nehledě k tomu, že doléhalo na vyčerpanou zemi. Jistá úleva přišla v roce 1820, kdy zavedena daň pozemková podle čistého výnosu, ale ulehčeno poddanské půdě rovností s panskou, zrušeny válečné přírážky, takže břímě se celkem dosti zmenšilo. Tak zůstalo v podstatě až do roku 1848.

Na sedláku lpěla i dále tíha velkých břemen a omezení. *Robota* zůstala dosti tíživá, *pozemkovou daní* stále podpíral celý stát především on, jeho obecná *nouze o peníze* činila zvláště tísnivými jeho dlužné daně a jiné závazky, soukromé dluhy i příbuzenské a výplatní povinnosti. Hospodářské libovůle se sice zbavil, jeho robotní závazky byly přesně stanoveny a přestal staletý útisk a vyssávání. Ale *vrchnost* zůstala mu přece vrchností, podržela nad ním dosavadní *soudní a správní moc* ve věcech, které se jí týkaly, a krajský úřad, který ji měl kontrolovat, ve skutečnosti brzy opět všude držel s ní. Na zámku seděl *justiciář*, právnicky vzdělaný, do jehož úřadování se vrchnost neměla mísiti, ale při tom ho jmenovala, pla-

tila i propouštěla a kromě toho směl vykonávati ještě jiné funkce na velkostatku. O jeho závislost bylo tedy postaráno, a když po éře josefinismu a napolenských válkách začal foukati vítr reakce Františkovy, cítil to venkov v mnohých směrech, v první řadě tím, že obnoven i potupný, nenáviděný trest *bití*, který se také udržel až do poloviny století, zmírněn byv, jako sehnání z gruntu a někdejší pranýř, jenom předchozím potvrzováním krajského úřadu. Ještě v květnu 1845 byl takto „rozsuzován“ spor, který vypukl na pověstném Opočensku mezi vrchností a poddanými, protože tito nechťeli platiti robotní reluici, ani konati naturální robotu, odvolávajíce se na Josefův patent, který ji zrušil, a odmítli konati povinné práce za mzdu, nebude-li zvýšena.* Krajský hejtman vyslal do neposlušné oblasti čtrnácti vesnic komisaře s 200 vojáky, aby poddané přiměl k placení robotní reuice, když však tři vesnice ji i dále odpíraly, byli hlavní vůdcové odporu odsouzeni k trestu bití holí, jenž na nich v přítomnosti jejich žen i dětí panským drábem v počtu pěti ran vykonán; hlavní vůdce Linhart z Bačetína dostal 25, Josef Ježek z Ohničova za to, že při jednání odvážně předstoupil před komisaře a optal se, jakým právem je nucen k naturální robotě, a když mu bylo hrozeno trestem, žádal o písemné důvody, zbit dokonce třiceti ranami. Odbojné obce nezlomeny však ani tím, ani vloženou vojenskou posádkou, kterou musely živiti. Dva sedláci vypravili se do Prahy k arciknížeti Štěpánovi, a když ho nestihli, odebrali se tam po několika dnech opět se suplikou, kterou podepsali m. j. i prve potrestaní. Zde vyličili jednak právní stránku věci, jednak si stěžovali na surovost exekuce: vojáci drželi trestané za hlavu a za nohy, byl zbit i stařec 66letý a trest prováděn tak krutě, že přítomné ženy omdlévaly a dokonce přítomní důstojníci to vytýkali. Vyslání žádali proto arciknížete, aby jim

* F. Roubík: Pokus odporu proti robotě na Opočensku roku 1845—1846. (Čas. pro dějiny venkova XVII.)

byl přidělen ex offio advokát poddaných k dalšímu vedení pře a vojenská asistence byla odvolána.

Případ opočenský je charakteristický po několika stránkách. Ukazuje *zmatek*, který režim po Josefovi způsobil rušením jeho reforem, i naivní přímo *důvěru*, kterou poddaní chovali k *císaři* „lépe zpravenému“, i tehdy, když už přešla celá desítiletá reakce. Ukazuje však také neobyčejnou houževnatost a odvahu tvrdých selských hlav, které nezdary ani pronásledování, ba ani surové tresty nedovedou odvrátiti od jejich nastoupené cesty. Ukazuje konečně i psychologii krajských úřadů, které už dávno přestaly býti obávanou kontrolou vrchnostenské správy a pozorujíce, jaký vítr fouká, táhly už zase až do roku 1848 s velkostatkem za jeden provaz.

Průběh opočenského případu zasluhuje tedy stručného vyličení. Gubernium odevzdalo stížnost, podanou arciknížeti Štěpánovi, k vyjádření — krajskému úřadu. Ten arci všecko odůvodnil, poukázal, že šlo o zjevný odboj, gubernium to schválilo a rekurs byl zamítnut. Ale zatím v září podali sedláci (zase Linhart a Hartman) arciknížeti novou žádost, aby odvolána byla vojenská asistence, která v počtu 38 mužů a důstojníka Bačetín od května vyjídala. Zase marně. Nyní však obrátili se sedláci přímo k císaři do Vídně, a když nepřicházela odpověď, poslali novou (zase Linhart a Hartman), prosíce o zastání proti vysokým platům, nízkým mzdám a vrchnosti, která je nelidsky utiskuje a tělesně trestá. Ale již v dubnu 1846 chystali se sedláci (zase Hartman) do Vídně s novou stížností, protože prý rozhodnutí dvorské kanceláře nesouhlasí s tím, co bylo vyslaným řečeno v osobní audience arciknížetem Ludvíkem. S této cesty však asi již sešlo. Zatím v Bačetíně seděli vojáci již 15 měsíců. Zemský velitel Windischgrätz vynutil proto opětovou urgenci jejich odvolání, ale na naléhání vrchnostenského úřadu, který se bál vzpoury a všeobecného odpírání roboty, zase je tam poslal. A nyní teprve, v srpnu 1846, dostavili se vyčerpaní Bačetínští

k vrchnostenskému úřadu s prosbou, aby vojsko bylo odvoláno, s prohlášením, že od příštího roku přijímají také smlouvu o výkupu z roboty, jak ji přijaly okolní obce.

Na bojišti zůstal vítězný krajský hejtman s lískovkou a vojenskou exekucí. Ten neodzbrojil. V prosinci 1846 se dověděl, že dva vůdcové odboje (zase Hartman) podali na konec žádost i pruskému králi, a žádal, aby se to přes Vídeň a Berlín vyšetřilo, ale vláda to neučinila. Šel tedy na bojovného Linharta, nejsa spokojen s četnými tresty, které ho už stihly. Dal ochotně svolení vrchnosti, aby nenáviděného buřiče sehnala se statku a vyhlásila prodej jeho usedlosti veřejnou dražbou, a Hartmanovi jím pohrozila. Ale oba se odvolali, a komorní prokuratora, prozkoumavši věc a zjistivši jmenovitě, že Linhart robotu již koná a že byl vždy řádným, dobrým a pilným hospodářem, zrušila opatření.

Krajský hejtman hradecký mohl však býti spokojen. Dostal za likvidaci opočenské vzpoury písemný projev nejvyššího uznání dvorské kanceláře a upozornil na sebe dvůr, jenž se mu pak odměnil napřed úřadem místodržitele a pak i policejního ministra. Byl z četných živých pojítek mezi Rakouskem Františka I. a Františka Josefa a i když mu vypadla lískovka z ruky, zůstal v Praze i ve Vídni, čím byl v Hradci. Byl to *Karel Mecséry*, potomní místodržitel a policejní ministr, pověstný svým nepřátelstvím k českému národnímu hnutí.

V XIX. století netížila již poddané taková bída a zvůle, jako ve stoletích předchozích. Do blahobytu a svobody měli ovšem daleko. Něco spadá na vrub poměrů hospodářských — obilní krise let dvacátých — mnoho však i dále na vrub roboty i správního systému. V poddanských povinnostech zavládla větší jistota, ale na zámku stále seděli *hladoví úředníci* a vyhledávali, jak by sedláka odřeli. R. 1827 referuje o tom císaři anonymní stížnost z Čech. Vrchní jsou často zároveň právníky-advokáty a nutí poddané, aby

z nich těžili, do dlouhých a nákladných sporů. Jinde zase vynucují úředníci od poddaných přehnané poplatky za žádosti a povolení k sňatkům, podomnímu obchodu a vandrům a za pasy. O sirotky se pečuje velmi nedbale, pozůstalosti nejsou vyřizovány. Kromě toho obsahovalo udání pohoršlivé věci o podloudnictví: pohraniční přádelny stojí a nezaměstnaní tkalci chodí žebrot, za to přes hranice se pašují celé čtyřspřežné vozy kartounů. Pašuje se dokonce v úředních brašnách.

Úřední aparát se rozběhl. Udání posláno do Čech a dáno všem krajským k vyšetření. Z odpovědi se dovídáme mnoho zajímavého o poměrech, třeba že je to viděno růžovými skly a podáno opatrnou mluvou úředních relací.* Všeobecně se přiznává, že vrchnostní úředníci jsou *špatně placeni* (50—100 zl. v. č. ročně a deputát), takže hledí si přivydělati, ale to prý jim poddaní dávají dobrovolně, neboť je obecné přesvědčení, že na zámek nelze přijít s prázdnýma rukama. Bylo by dobře stanovit a vyhlásit taxy za úřední výkony, ale také donutit vrchnosti, aby úředníky lépe platily a zdokonalily úřadování (vedení protokolů, ústní řízení ve sporech). Kancelářský personál, zvláště ženatý, je prý oddán luxu a nádheře v šatech, domácnosti a zábavách a nevystačí proto s platem. V Chotěšově na Plzeňsku zjištěno, že byli poddaní trestáni holí bez předchozího svolení krajského úřadu, ale bude to přísně vyšetřeno a potrestáno. Všichni krajsí hejtmané stěžovali si na *pokoutní písaře*, „metlu poddaných“, kteří je štvou do procesů a stížností a hanebně vyssávají. Nelze proto zrušit dosavadní předpis, že poddanské stížnosti musejí býti podepsány stěžovatelem nebo advokátem. Poddaný má si *nejprve stěžovati vrchnosti* a teprve nedovolá-li se zde nápravy, může si stěžovati písemně nebo ústně *krajskému úřadu*. Pražský městský hejtman stěžoval

* F. Roubík: Vyšetřování poddanských poměrů r. 1827. (Časopis pro dějiny venkova, XVI.)

si na nízké tresty v zákoně, příliš mírné pro nynější generaci; u kriminálních soudů je prý přílišná superhumanita a v žalářích jedná se se zločinci příliš mírně, což je povzbuzuje k dalším zločinům. O podloudnictví mluví všcky zprávy z pohraničních okresů i zpráva hr. Chotka jako o stálém zjevu, jemuž lze čelit leda snížením cel.

Jak si úřady státní i vrchnostenské tehdy představovaly *ideál sedláka*, ukazuje řízení, které bylo těsně před revolucí vedeno za účelem odměny a pocty *rychtáři*, t. j. poddanému, na němž celý patrimoniální systém spočíval. Roku 1847 dovršoval v Nepoměřicích na panství pečeckém starý rychtář Josef Brandejský třicet dva roky svého úřadu. Běželo o to, jak ho vyznamenati, a tu požádán nejprve farář v Košicích, aby napsal vysvědčení o jeho chování. Farář ochotně napsal, že je to rozšafný, morální a pobožný muž, jenž dbá vždy o to, aby v jeho obci byl klid a pořádek, aby děti pilně chodily do školy, všichni osadníci i čeleď přicházeli na křesťanská cvičení, takže může sloužiti za vzor všem ostatním rychtářům. Pak vrchní úřad panství pečeckého přimlouval se u krajského úřadu čáslavského, aby B. dostalo se veřejného vyznamenání. Uvedl, že Nepoměřice s několika jinými horskými vesnicemi jsou od správy panství velmi vzdáleny, není možno odtud tam náležitě dozíratí, je proto k tomu potřebí muže jako B., jenž má k rychtářství vlastnosti, které se u jiných vyskytají jenom velice zřídka, a požívá důvěry též v ostatních vesnicích.

Rychtářování je beztoho velmi obtížné, protože nemá potřebné výkonné moci a jen velmi málo usedlíků má schopnost i vůli plniti povinnosti takového úřadu. J. B. se osvědčil skvěle a ve svém vysokém stáří po 32 letech vykonává úřad stále s mladistvou vyrovnanou horlivostí. Na základě svých šťastných vlastností, spojených s dobrou a pevnou vůlí, dospěl k přesvědčení, že má-li stát dostávatí poslušné, pokojné a zdatné členy, nutno nejprve působiti na vzdělání mládeže. Proto dbal o pravidelnou návštěvu školní, a to

i za nejnepríznivějšího počasí. Stejně pečoval o služby boží a podporoval je nejenom bezprostředně povzbuzováním jiných, nýbrž také vlastním příkladem a odstraňováním všech překážek. Je také dobrým otcem rodiny a pilným, spořivým hospodářem, jenž nemá vrozených předsudků, je vnímavým pro všechna účelná zlepšení, a je tudíž vzorem i rodinným a hospodářským poměrům své obce. Stejně pilný, poctivý, svědomitý, lidumilný, ale i přísný v povinnostech je ve svém úřadě. Vede správně záležitosti policejní, neboť přesně zachovává předpisy pasové, zadržuje a odevzdává úřadu podezřelé osoby bez pasů, brání rostoucí žebrotě přímo i nepřímo podělováním skutečných místních chudých, dohlíží na stavby, aby se dály podle veřejného zájmu, udává kde nedbají bezpečí proti ohni, i sám to zastavuje; naléhá, aby se přesně plnily zdravotní předpisy, prohlíží maso, brání poškozování majetku, mimovolnému i úmyslnému, vede prohlídku mrtvol, při každé příležitosti dbá kázně a pořádku; on je také jediným orgánem, jehož úřad a soud užívá, aby prováděl mnohá obecně užitečná opatření, podniky a díla. Tak jest při každém plánu nové silnice v čele těch, kdo souhlasí, a hlavně jenom jeho osobnímu přičinění a vlivu sluší děkovati za silnice, jež se v posledních 30 letech zde postavily. Pečuje také s nejsvědomitější přesností o pořádek v přípřežích a ubytování, vybírá a odvádí, aby osadníkům uspořil pochůzky, všecky daně, a to vždy bez donucovacích prostředků, a koná první kroky v soudních věcech za účelem zajištění práv dědiců a sirotků, a vypátrání právních nároků.

Ač má jen půllán, jehož pozemky pro svou polohu nepatří k nejúrodnějším, a aby počestně vyšel, musí v potu tváře vydělávati svůj chléb, nezdráhal se dosud nikdy vše obětovati a vynaložiti, aby plně vyhověl těžkým povinnostem své služby, za kterou obvyklý, krajně nepatrný plat není v pražádném poměru. Vzorně dbá o obecní jmění. Úřední podnět, aby se pro vzdálené horské vsi koupila pořádná stříkačka,

podporoval s takovým úspěchem, že byla již za značnou cenu 320 zl. stříbra koupena.

Ale i ve vrchnostenských záležitostech je Brandejský týměz horlivým a nezištným mužem a potřebuje-li úřad podpory jeho silné a spolehlivé ruky, nabídne rychle a ochotně své služby. Neúnavně putuje tento stařec, zešedivělý ve svém 32letém rychtářském úřadě, ještě vždy a v každé roční době každou sobotu téměř dvě míle (15 km!) k úřednímu dnu (Amtstag) a co jiní rovnají nákladnými žalobami, to svou radou, zakročením a patriarchálním vlivem většinou srovná doma.

Panství mu tedy dalo titul vrchního rychtáře a vyslovilo spokojenost. Ale vedle toho by zasloužil též veřejné odměny nebo vyznamenání, které by mu oslabilo jeho zbývající dny stáří a odplatilo mu jeho námahu a oběti, také však povzbudilo jiné a vůbec všechny poddané přesvědčilo, že svědomité plnění povinností vždy dojde i časné odplaty.

Brandejský dostal státní medaili. Do jaké míry byli o jistotě odplaty přesvědčeni i všichni poddaní, známo není...

**PRŮMYSL, ŘEMESLO
OBCHOD, DOPRAVA**

ANGLIE

Z cizích vlivů, které v první polovině XIX. století působí na průmysl a řemeslo v Čechách, oba hlavní vycházejí z Anglie. Je to jednak účinek námořní války čili *kontinentální blokáda* Napoleonova, rovnající se důslednému systému prohibičních cel, která vyvolává výrobu řepného cukru spíše jako kuriositu, ale hlavně dá alespoň textilu několik klidnějších let. V obém směru je to však dar danajský, neboť hned po uzavření míru konkurence třtinového cukru se vrací, Anglie pak začne vrhati své nakupené textilní výrobky v massách a pod cenou na evropské trhy. Druhý cizí vliv přichází přímo z Anglie; není to jednotlivý náraz, daný změněnými poměry obchodně-politickými, nýbrž proměna výroby od základu použitím strojů. Anglická konkurence, opřená o veliké pokroky technické a zmechanisování výroby i pohonné síly, vstupuje na světové trhy a nutí všechny, aby se snažili buď *t e c h n i c k y* pokud možno ji následovati, anebo se jí přizpůsobiti v *c e n á c h*. První důsledek nemá v sobě alespoň oné krutosti, která se projevuje tam, kde s anglickým strojem musí závoditi hladový přádlák a tkadlec, kterého jeho chudoba anebo podnikavost či schválné vykořisťování jeho odběratelů a zaměstnavatelů udrželo ve staré výrobní technice a tím i v jejích sociálních důsledcích. Avšak i tam, kde textilní výroba usiluje přizpůsobiti se anglickým pokrokům, je to stálý zápas na život a na smrt, plný nepokoje a obav, a k tomu i neklidného svědomí, neboť kde má úspěch, děkuje za něj především nezdravému, *prohibitivnímu celnímu systému*. Do přepjaté celní ochrany buší však argumenty stou-

penců svobodného obchodu a továrník a faktor v Čechách cítí, že systém, jenž mu udržuje život, nepotrvá věčně. Změnou poměrů trpí jmenovitě české plátenictví, které kromě technické méněcennosti tísní také soutěž irská. Trpí i soukenické cechy ve městech, z ostatlé technicky. Zatím co Anglii první polovina XIX. století přináší hospodářské triumfy, korunované vítězstvím svobodného obchodu, a rychlý vzrůst blahobytu, třebaš velmi nestejně rozděleného, v Čechách textilní výroba cechovní a domácká, vedle zemědělské — a namnoze ve spojení s ní, čímž horal udržuje duši a tělo pohromadě — hlavní pramen výživy obyvatelstva, je ve stálé krizi, pauperisuje tak zemi a plní stínem mysli těch, kdo jsou na ni odkázáni. Vpád průmyslové civilisace, důsledek to anglické průmyslové revoluce, neznamená u nás hned tvůrčí rozmach buržoasie, nýbrž většinou jenom *nucené následování anglického vzoru*, trpké chvíle textilu a cukrovarství a v důsledku obecnějších příčin, jmenovitě špatné finanční a obchodní politiky vlády a nevzdělanosti obyvatelstva, jenom pomalé pokroky ve všem ostatním. Vedle vyhledávání vodní síly a osídlování továren v horách je tato pomalost hlavní příčinou, proč dlouho neroste ve větším měřítku kompaktní průmyslový proletariát a nestěhuje se do měst, kterým přibývá obyvatelstva jen přirozeným jeho přírůstkem.

STÁTNÍ POLITIKA

Karel VI. je ještě docela mužem starého režimu, zaujatým jenom dvorskou a zahraniční politikou. Ale pocituje již *potřebu rozmnožiti hospodářské zdroje*, které dosud ohromnou většinou tvoří jen zemědělství. Stará se o alpské silnice a o přístavy, o podporu zahraničního obchodu, který je silně pasivní (vyváží se sukna, plátno a sklo ze zemí českých a železné zboží z rakouských) a podporuje proto *zakládání továren*. Nejsou to však ještě pozdější skutečné průmyslové podniky. Továrnou rozumí se výroba toho, co se dosud v říši *nevyrábí* a je tudíž mimo cech, anebo podnik, sloužící výrobě, organisované již cechovně — běží zde především o textil — ale opět postavený *mimo cech*, protože kupuje od jednotlivých přadláků a tkalců jejich výrobek nebo jim sám dává surovinu či polotovary ke zpracování a provádí jen konečnou část výroby (bílení, apreturu). Jsou to dlouho vedle dosavadní organisace výroby jenom ostrůvky, většinou malé, často neschopné života, měnící majitele nebo zanikající; hlavní znak továrního průmyslu, stroj, přichází až v XIX. století. „Fabrikant“ není až do počátku XIX. století majitel továrny, nýbrž každý, kdo „fabrikuje“, tedy kvalifikovaný dělník, který je v továrně zaměstnán (odtud ve statistikách tolik „fabrikantů“).

Za *Marie Teresie* počíná v Rakousku teprve opravdový novověk, charakterisovaný u ní především zájmem o vnitřní politiku. Její *zájem o průmysl* je již *intenzivní a pravidelný*, třebas také ona tápe a kolísá. Ve své horlivosti vydá velmi mnoho peněz na *přímou podporu výroby*: povolává cizí dělníky a podnikatele,

zřizuje textilní školy, rozdílí na venkově kolovraty a stavy, dává továrnám velké bezúročné půjčky, ne vždy splácené, a nezřídka ujímá se sama podniků, jež by jinak zanikly. Tehdy stát ještě s mladistvou horlivostí *zasahuje do všeho*: vydává, zase hlavně pro textil, předpisy o jakosti zboží a postupu výroby, což mají kontrolovati státní dozorcí, kteří pak opatřují zboží kolkem, aby se povznesla a zaručila kvalita, ba stanoví tu a tam i mzdy tovaryšů. Obchod podporuje tím, že továrnám nedovoluje drobný prodej, hlavně však tím, že konečně r. 1775 ruší celní hranice mezi jednotlivými zeměmi, takže zbudou jen proti Uhrám. *Celní politika* vůbec pokračuje na cestě, nastoupené Karlem VI., to jest z čistě fiskální stává se politikou podporující výrobu a obchod. Výsledky továren, jmenovitě pokud je podporuje stát, nejsou ovšem valné, výrobky jsou špatné a drahé a podnikům se přesto nedaří, stát v nich nechává mnoho peněz, které půjčil, a pokud je má sám, snaží se, aby se jich zase zbavil. Výhody větších podniků proti cechovním byly ještě nevelké, byly to vlastně pouze konglomeráty menších, nelišily se ještě technikou, mohlo (ale nemusilo) se uspořiti leda na režii a těžiti z velkoobchodní organisace. Proto daří se ještě nejspíše továrnám textilním, pro které pracuje velký počet vycvičených domácích dělníků, kdežto výroba nově zaváděná prodělává nutné dětské nemoci.

Josef II. pokračuje v díle matky se *svobodnějším duchem*. Neporučňuje a nereglementuje tolik výrobu a obchod, za to odstraňuje *překážky*, které podnikavým jednotlivcům kladou hlavně cechy. Nemálo prospěl výrobě svým tolerančním patentem, jenž otevřel zemi *protestantům*, dříve jenom jednotlivě vpouštěným. Rozhodující pro rakouský průmysl je však Josefovo rozhodnutí pro ostrou *celní prohibici* r. 1784. Bez ní by průmysl nebyl mohl překonati své počátky. Za Františka I. se ovšem ve své absolutnosti stala danajským darem, jenž sváděl průmyslníky k pomalejšímu tempu ve sledování anglických a kontinentál-

ních pokroků, jmenovitě v textilu. Kromě toho se prohibice stala podporou ohromného *podloudnictví*, které je zvláštní a důležitou kapitolou rakouské a jmenovitě české hospodářské historie. Ve své přimočarosti byla prohibice tak radikální, že zprvu bylo nutno, pro nedostatek zboží, zvláštními *prémiiemi a subvencemi* vyvolávat produkci, které by jinak i přes celní ochranu v zemi vůbec nebylo. Za to celková hospodářská politika císařova uvnitř byla liberální, usilovala o svobodu podnikání a proto čelila výstřelkům cechů, odpírala potvrzovati jejich privilegia a snažila se jejich vliv na osamostatnění mistrů nahraditi státními koncesemi — třeba bez pronikavého úspěchu, takže po smrti císařově mnoho z toho nezbylo. Ale nálada státní správy proti cechům zůstala, „neboť všechny cechy směřují k monopolu, obmezování průmyslu a chikanám představenstva“ a jmenovitě pro „komerciální živnosti“, to jest ony, které, na rozdíl od „policejních“ (hlavně potravinářských) nesloužily jen místní, nýbrž všeobecné potřebě, setrváno na zásadě svobody a r. 1809 dekretem dvorské komory s důrazem vyhlášena. Nicméně bojováno i potom až do nového živnostenského řádu r. 1860 alespoň o to, které živnosti jsou „policejní“ a tudíž obmezeny co do počtu, a které „komerciální“, při čemž řemeslo a cech se přirozeně tlačí do kategorie oné, kdežto byrokracie favorisuje zařadování do této.

První polovina vlády Františkovy trpí válkami, rozvratem měny a financí i hospodářskou krizí po uzavření míru. S tím se spojuje hrozná těžkopádnost a složitost správního aparátu a stále rostoucí váhavost a nerozhodnost panovníkova ve věcech vnitřních, která v pozdějších letech stupňuje se v chorobný odpor proti každé změně. Měl pro *cechy* jisté sympatie konservativce lenivého ducha a vyděšeného francouzskou revolucí, protože byly staré, vžitě a udržovaly kázeň mezi mistry a tovaryši. Byrokracie dovedla mu však vpraviti také vědomí nutnosti čilejší hospodářské politiky, neboť jinak nebylo možno unést břeme-

na válek, dluhů a vojenských vydání a užíviti lid. Proto se za vlády tohoto kancelisty jmenovitě ve věcech živnostenských, které dovolují mnoho uvažovati a málo jednati, tolik anketuje, radí, píše, ba i formálně rozhoduje — ale se stálou snahou obejítí jádro věci a ponechati vše vývoji. Nečinnost státu tedy ve skutečnosti znamená podporu hospodářského liberalismu ve věcech živnostenské i tovární výroby. *Továrny* císař trpí, z nutnosti je také dává podporovati, ale nemiluje jich a nedůvěřuje jim. Byl by málem na počátku století vyhnal z Vídně a předměstí všecky továrny nebo alespoň dal jim zaniknouti smrti majitelů a nepovolováním podniků nových, kdyby se proti tomu nebyla houževnatě, se střídavým štěstím, ale na konec vítězně, nebyla postavila na odpor dvorská obchodní komise.

V únoru 1802 císař sice vydal kabinetní list, jímž zakázáno zřizovati ve Vídni nové továrny a dosavadní úmrtím majitele přestávaly. Ale tím věc nikterak nebyla ukončena. Je to spíše pouze jeden z četných potom případů, kdy František I., veden svým konservatismem a podnícen nějakou přímou intervencí, se rozběhne nebo rozmáchne — ale příslušné úřady (obchodní komise, pak dvorská komora) se nezaleknou, nýbrž houževnatým odporem, přemlouváním, kroucením a odklady dosáhnou, že opatření se buď vůbec odvolá nebo změni až do bezvýznamnosti. Takovou metodou bylo dosaženo hlavních bodů „liberální“ politiky Františka I. ve věcech výrobních a obchodních — arci také dík váhavosti státní správy a stálému nedostatku peněz.

Liberalní úředníci dvorské komise se tedy nedali. Osmého dne podávali již císaři energický rozklad, v němž dokazovali nemožnost a škodlivost jeho rozhodnutí. Je jistě správně, pravili, že továrny nemají býti jen v několika městech, nýbrž i na venkově. Ale rozhodnutí, kde zříditi a provozovati továrnu, nutno ponechati majiteli, jinak zajde, zvláště když stát mu už nedává klášterní budovy a podpory jako Josef II.,

a šlechta dnes vidí v továrnách namnoze zdražovatele mezd a tudíž nepřítelé. Situace je taková, že stát má býti vděčen podnikatelům, že chtějí býti pilní, ne podnikatelé státu za povolení. Ve Vídni se dále slévají všechny suroviny, je v nich soutěž a proto láce, na základě osobních známostí je tam též úvěr, dále zkušení pracovníci pro stroje, nástroje a nákresy, odborní poradci, dosti pracovních sil, barviva a barvírny podle přání a snadný odbyt soustředěnému obchodu; továrny ve Vídni uspoří dopravní náklady suroviny i výrobku a začínající továrník najde v předměstích mnoho vhodných míst a budov, kdežto venku by musil stavěti. Zde také může jmenovitě ženám a dětem platiti nižší mzdu než na venkově, a „továrny zaměstnávají čeládku (Gesindel), která je nutným zjevem všech měst, takže jsou vlastně nejlepšími, nejúčelnějšími a nejužitečnějšími zaopatřovacími ústavy“. A statečná komise připojila apotheosu *svobody živnosti*: „Úřední vliv, nařizování, všechen nátlak v podnikání je nejnebezpečnějším úskalím, neboť je tu moře podrobností, kterých veřejná správa nemůže úředně přehlédnouti a vésti zákony; přirozený, automatický vývoj zde sám všechno rozhoduje a tvoří pravé koleje a méně než kdekoli jinde je tu možný náhlý skok, i když se užije moci. Továrny nelze tedy dostati z Vídne jinak než poskytnou-li se jim v zemích a tamních menších městech výhody, nepostradatelné pokročilé výrobní schopnosti, pak výsledek záhy přijde sám. V tomto oboru působí opravdově a prospěšně jenom nepřímé síly, a to pomalu, ale tím výhodněji, a dojista může tu jediný řádek nařízení snadno uškoditi více než dovede nahraditi půl století“. Konečně komise v tomto pozoruhodném podání, které také osvětluje hospodářské výhody a příčiny vzrůstu Vídne již před vznikem železnic a tedy nepřímo nevýhody měst jiných, jmenovitě Prahy — doporučovala zakládání zvláštních průmyslových „továrních měst“.

Byl to v podstatě *spor politického a obchodního resortu*, živěný jak přirozenou zálibou v kompetenčních

konfliktech, tak policejním duchem a plazivou loyaltitou na straně jedné a liberální hospodářskou orientací na straně druhé. Zvítězila tato — cestou tehdy velmi obvyklou: na čas povolit, ale pak protivné rozhodnutí ignorovat nebo překrucovat, v důvěře, že to projde. Františkova éra zná plno „nejvyšších rozhodnutí“, která se neprovádějí: bázlivé a pasivní úřady se pak ptají, zda ještě platí, energické jednají po svém, v naději, že to v nejhorsím případě odbudou nosem. Neposlušná obchodní komise dostala pořádný, končící výrazem naděje, že „od nynějška si sama uloží vážný závazek přesnějšího plnění mých (císařových) nařízení“, ale již v říjnu 1806 dokazovala císaři opětně, proč továrny nelze z Vídně vypuditi, ano proč jsou tam dokonce nezbytny, neboť bez nich „vznikla by v chudé třídě obyvatelstva pravá bída a pak teprve by lid začal býti opravdu hrozným“. Pro průmysl pak „všechn nátlak, všechny druhy pout jsou smrtelnými nepřáteli“. „Nejúčelnější vedení obchodu je to, které spíše vede než zasahuje a svou činnost projevuje více odstraňováním překážek než určitými zařízeními a příkazy“. Císař odpověděl sice, že „toto nevyžádané ospravedlnění není k potřebě“, ale přece se začalo jednati alespoň o tom, které podniky se ve Vídni nemají povolovati. A v referátu o tom napsal již referent, rytíř *Krauss-Elislago*, nejvýznamnější průkopník živnostenské svobody v Rakousku, tato slova: „Je skoro všeobecně uznanou pravdou, že gotická budova cechovního zřízení, pocházející ještě z temných dob středověku, kdy obchodnický stav stenal pod jařmem nevolnictví, nehodí se již pro naši situaci a poměry“ a vyjádřil svou úctu k Anglii připomenutím *Adama Smitha*, často uváděného v anglické sněmovně. Dodal, že cechy tvoří stát ve státě, pracují proti úmyslům státní správy a jsou z části příčinou ohromné drahoty, poněvadž se snadno mohou smlouvat proti obecenstvu; tak prý soudí dvorská komora i obě nejdůležitější zemské vlády, česká i rakouská. A nyní konečně, v lednu 1809, tedy po celých osmi letech, vy-

dáno nové nejvyšší rozhodnutí, počínající slovy: „Ježto se situace v posledních letech tolik změnila, že je nutno změnit systém, považovaný až dosud za nutný“, dovoluji, aby se od zákazů zase upustilo a byly odstraněny jen podniky, které obtěžují obyvatelstvo.

Stanovisko obchodního resortu (dvorské komory) zvítězilo tedy nadobro. Bylo to nejen vítězství v daném případě, nýbrž úspěch zásadní, vyhlášení principu, jehož se pak resort neustává dovolávati, jmenovitě proti cechům, pokud se domáhají monopolů a privilegií. Zemským vládám, zvláště české, dávány v tom směru často instrukce, zvláště pokud běželo o nižší instance, které podporovaly cechy a nepřály továrnám. Často jsou to celá národohospodářská pojednání, která prozrazují nadšenou víru v immanentní tendence svobodného hospodářského vývoje, jenž i všecky nesnáze nejlépe odstraní sám, takže státu zbývá činiti jen velmi málo.

Dvorská komora se arci brzy dočkala toho, že musila svůj směr hájiti také proti těm, v jichž zájmu vystupovala, totiž továrníkům. Léta až do roku 1811 byla sice válečná, ale zároveň byla to doba příznivé konjunktury, kdy se vnitřní hospodářská svoboda provádí snadno. Kontinentální blokáda sice škodila vývozu (sklo, plátno), ale podporovala ostatní textil tím, že bránila jakékoli soutěži Anglie, tedy i podloudnictví. Inflace bankocetlí pak podporovala zakládání nových podniků i úvěr a vojenská služba absorbovala nezaměstnané. Rok 1811 učinil tomu rázem přítrž, neboť klam umělého přebytku peněz ustoupil skutečnosti zchudnutí a klesala spotřeba i úvěr, jenž se obával dalšího znehodnocení peněz. Když pak se roku 1816 otevřely hranice a moře, tu i za hradbou prohibičních cel bylo rázem viděti šedou skutečnost velmi nevyvinutého státu, jenž dělal velmocenskou politiku podle své rozlohy a počtu obyvatelstva, ale těžce tím postihl veřejné i soukromé hospodářství.

Ted' najednou i *továrníci* byli proti *živnostenské svobodě*. Z Čech dostal císař velikou stížnost, podepsanou i největšími továrníky jako byl Leitenberger, hr. Kinský a jiní, kteří si trpce stěžovali na princip bezohledné konkurence. Úřady prý dávaly živnostenská oprávnění šmahem a tak jsou všechny obory přeplněny a mnoho továren v rukou lehkomyšlných, neschopných lidí s nedostatečnými prostředky, kteří kazí výrobek, klamou obecenstvo a tak otrásají důvěrou. Nejen chátra, i vzdělaní lidé, ba i vládní úředníci prý teď často říkají, že Rakousko je zemědělský stát a nepotřebuje továren, které jsou mu spíše na obtíž. Proto žádali továrníci z Čech císaře, aby vláda zatím nepovolovala jmenovitě nové podniky na zpracování bavlny, a později aby přísněji posuzovala uchazeče, dále aby továrníci sami mohli se zúčastniti potírání podloudnictví. Jiné obory žádaly rovněž obmezení a v současné (1817) brožuře se prorokuje, že brzy bude již pozdě a Rakousko bude pak marně lomit rukama nad ztrátou svého průmyslu.

Ale státní správa se nedala ani nyní. Textilní průmysl dostal tučné sousto: *Lombardie a Benátsko* staly se částmi společného celního území a tudíž bezcelným odbytíštěm. Avšak o obmezování podniků nechtěla nově utvořená komerční komise ani slyšeti. Ani v této zlé době neustoupila od přesvědčení, že bude lépe, zajde-li netečný a neschopný továrník, než aby jeho zachraňováním se bránilo v podnikání jiným, schopným. A průmysl počal se tedy chápati svépomoci, vznikla první průmyslnická sdružení a také plán zříditi obchodní komory pro lepší informování úřadů. *Akciové společnosti*, které dosud bylo dovoleno zřizovati (podle dekretu z r. 1787) jenom se zvláštním povolením císařovým a tudíž s nesmírnými průtahy, r. 1821 dostaly první, liberální regulativ, třebaš při němž bylo dbáno hlavně toho, aby státní povolení nebylo vykládáno jako záruka nebo doporučení upisovatelům nebo kupcům akcií. Začíná také větší péče státu o technické a odborné školství, v Če-

chách ostatně předstižená stavy (technika 1806). Nejvíce prospělo hospodářskému životu založení *Národní banky* r. 1816, ovšem hlavně *stabilisací měny*, kterou provedla, kdežto její úvěrové služby průmyslu i ve Vídni byly nevelké, neboť sloužila hlavně státu a obchodům velkých bankovních firem, které měly zvláštní poměr k vládě.

Přes všechny nářky, jichž původcové se již obracejí jen k císaři, kde nalézají alespoň dočasně sluchu, než ho zase uklidní obchodní komise (která stěžovatele r. 1822 v referátě císaři už nazývá „neúnavnými krátkozrakými obtěžovateli, jichž nesmyslným prosbám vyhověti znamená škodu pro průmysl a stát“) — přes to vše právě za této těžké krise, která trvá až do poloviny let dvacátých, počíná nyní v Rakousku opravdový *velký průmysl v technickém smyslu*. Anglické technické vynálezy po uzavření míru rychle pronikají na pevninu, ale opatřit si nové nákladné stroje mohou jen velcí podnikatelé, čímž teprve mezi nimi a řemesly vzniká zásadní nerovnost a nemožnost soutěže. R. 1816 byl v Rakousku postaven *první parní stroj* a brzy přibývají nové a nové, třeba slabé a v poměru k celkovému kvantu výroby stále nevýznamné. Rychle pak roste jmenovitě průmysl nejmladší a nejkapitalističtější, *bavlnářství*, jež také v Čechách první ve větších rozměrech (kartounky) se tlačí do Prahy, dosud průmyslem proti rozvoji severních Čech opomíjené. Jen velký průmysl dovede pak už skutečně těžiti z technických pokroků — třeba vůči Anglii vždy zachovává nemalou distanci a pravidlem opatřuje si odtud stroje, až když v Anglii jsou již nahražovány ještě dokonalejšími. Velký průmysl šlechtický a občanský také ovládá *průmyslové výstavy*. Císař je pilně navštěvuje, informuje se, chválí ústně i písemně, vypisuje a rozdává odměny za novinky, udílí řády a šlechtictví úspěšným továrníkům a technikům. Ubohý Ferdinand alespoň jako korunní princ zakládá si sbírku „vlasteneckých“, t. j. v říši zhotovených výrobků

čili technické museum, chodí na výstavy a podpisuje pochvalné dekrety.

Na prahu let třicátých dlouhé války se již ztrácejí v minulosti, mezery jsou vyplněny a státní dluhy dány do pořádku, začíná nová konjunktura, do které již vstupuje velký průmysl textilní v podobě vyhraněné, k *mechanické přádelně* a *tovární tkalcovně* pak se připojuje *strojírna* a *cukrovar*. Dvorská komora musí ještě tu a tam hájiti svou politiku, protože císaře dovede poplašiti každá petice, jmenovitě vídeňských řemeslníků, neboť se stále bojí nepokojů a spiknutí, ale komora je již sebevědomá. Někdy přechází i k útoku a v tónu opozičního poslance počne císaři vypočítávati, proč to vlastně přece někdy vázne. Je tu *systém rekrutýrky se 14letou kapitulací*, který odnímá živnostem nejsilnější dělníky, *nedostatek kapitálu*, ztenčeného *francouzskými válkami* nebo zapleteného do *bursovních spekulací*, dále *velké dávky*, které musí platiti podnikatel-začátečník (poplatky podřízeným úřadům, nástupní a inkorporační taxy), *zdlouhavý postup* při povolování (tři rekursní instance) a *výdělková daň*. Když se k tomu přičtou *náklady zařizovací a provozní*, *cechovní příspěvky* a různé *živnostenské daně*, je toho dost. Stát arci na druhé straně výrobu chrání prohibitivními cly a obětuje od jejich počátku již po půl století miliony celních příjmů; pak ale nelze podnikání obmezovati také doma, neboť znamenalo by to monopoly dosavadních podniků, libovolné zdražování výrobků a ochromení soutěže. Nynější systém, pokračuje dvorská komora, dosáhl zlepšení aktivního obchodu, zvýšení daní z obchodu a průmyslu. Naproti tomu zmenšování počtu živností znamenalo by jednostranné favorisování velkých podniků, pro které však ani není dosti kapitálu, kdežto jsou-li tu četné menší, opatří si kapitálu více a snadněji.

Komora dokazovala takto nemilým vídeňským cechovním „obtěžovatelům“, že ona vlastně chrání princip malého podniku proti velkému, kdežto motivem a

východiskem všech cechovních peticí k císaři Františkovi i Ferdinandovi ovšem byly obavy před konkurencí podniků továrních, velkých. Obavy byly odůvodněny v principu: v textilu, o který tu stále běželo, nemohlo býti pochybnosti o převaze továrníka nad mistrem, jakmile to v podstatě byla otázka převahy stroje nad prací ruční. V tom směru postupovala živnostenská politika zcela ve shodě s tendencí doby, o níž zkušenost ostatně učí, že se uplatní i tehdy, dělají-li se jí zprvu překážky. Ale dvorská komora mohla se v těchto počátcích průmyslového vývoje právem dovolávat také argumentů vítězného *hospodářského liberalismu*, jenž hlásal uplatnění zdatnějších. Dráha k tovární výrobě je dosud otevřena i schopným malým lidem. Největší rakouský textilní průmyslník, baron Liebig, začal jako tkalcovský tovaryš a podomní obchodník krátkým zbožím.

Pro toho, kdo se v textilu nepovznosl nad malovýrobu, byla ovšem situace těžší a těžší. Nové zdroje technického pokroku, otvírající se na západě, sloužily napořád jen průmyslu, vysoké školství rovněž, odborné školství a spolky většinou. To bylo v poměrech. Ale stát neměl v úmyslu překážati továrnám v plném rozvinutí konkurence ani pokud šlo o *odbyt*. Bylo v podstatě merkantilistické politiky, že přála výrobě, organisované pro export, aby docílila výhodné obchodní bilance; měl-li průmysl vyvážeti, pak musil míti oporu také v domácím trhu. Merkantilistické obchodní politice dále záleželo na rychlém rozvoji výroby, čemuž zase mohl vyhověti jen průmysl, kdežto cechy měly naopak tradici udržovati jistou rovnost mezi členy, čili brániti soutěži a rychlému úspěchu zdatnějších. Proto stát podporuje na konec továrny i tam, kde běží už nejen o konflikt s cechy, nýbrž i s obchodem, a dovoluje jim kromě návštěvy jarmarků i zakládání filiálek také drobný prodej v místě. Zprvu, již za Josefa II., jen velkým továrnám, potom všem. Dekretem v roce 1817 bylo vyhlášeno, že všechny továrny mají právo prodávati své výrobky také v *ma-*

lém, a to i ve zvláštních krámech, velké továrny však (t. ř. zemské nebo privilegované, které měly právo na císařský znak a označení a platily vyšší výdělkovou daň) mají právo míti *sklady v hlavních městech* všech zemí.

První polovina XIX. věku je tedy u nás nejen v zemědělství, ale ještě mnohem více ve výrobě ostatní dobou ne sice náhlých, ale přece velkých zásadních změn.

Ve výrobě řemeslné jsou vedle sebe tři typy, jako již v XVIII. století: *řemeslo, domácí výroba i továrna*. Ze všech tří udržuje se však beze změny toliko řemeslo, a to ještě toliko v těch oborech, které neslouží hromadné uniformované spotřebě. Krejčí a švec, řezník, pekař a mlynář, kovář a truhlář pracují jako dříve pro svoje zákazníky, především městské, kdežto kupní síla venkova jest slabá a proto mnoho věcí, potřebných v domácnosti i v hospodářství, zhotovuje se doma. Za to *textilní výroba* ocitá se v přerodu, který zasahuje hluboko do osudů řemesla i domácího průmyslu. Na místo, které zaujímají lidské ruce a primitivní staleté nástroje, vstupují *zařízení mnohem umělejší a složitější*. Využívá se také mnohem intensivněji *vodní síly* a v rozsahu mnohem větším, brzy pak přidružuje se také *energie tepelná*, a to napřed ve *výrobě* a potom i v *dopravě*. Tyto kvantitativní i kvalitativní změny mají velké důsledky pro organizaci výroby. Soukenictví brzy cítí soutěž továrny a domácí průmysl ocitá se v těsnějším svazku s organizací, která nekupuje už jeho polotovary, ale nezušlechtěný výrobek na volném trhu nebo alespoň prostřednictvím faktora, nýbrž zaměstnává jej trvale a opatřuje jej i materiálem, ale s podmínkou, že se podrobí jejím přáním co do kvality. I toto tužší a intensivnější organizování domácí výroby v ruku velkovýroby a velkoobchodu, spojené se ztrátou skutečné samostatnosti, která postihuje venkovského přadláka a tkalce, ale i slabšího městského sou-

kenika, není však poslední změnou. Víc a více stavů je umísťováno společně, v jednom podniku, a víc a více příze je tam zhotovováno rovněž, ale ne už po staru, nýbrž novými způsoby, na strojích nebývalé výkonnosti a přesnosti. Z domácího pracovníka i zchudlého mistra stává se *tovární dělník*, vedle něhož proudí do továrních vrat i *nová proletářská generace*, která se již neučí starému řemeslu, nýbrž zasedá k jednoduché práci, již namnoze zastane dítě. *Stroj* jako hlavní materiální činitel výroby a *pára* jako ženoucí síla, odpoutávající průmysl od spádných vodních toků, přicházejí do Čech z průkopnické Anglie a od čilých napodobitelů a dalších vzdělavatelů ve Francii, Belgii, Švýcarsku, Porýní, Prusku a Irsku a provádějí zde pomaleji a v menších rozměrech, ale v podstatě stejně dílo anglické průmyslové revoluce. S ním pak rovnoběžně jde *zatlačení řemesla v textilu*, *zrušení skutečné i zdánlivé samostatnosti* u celých kategorií dosa-
vadních pracovníků, *rozkládání pracovního výkonu* a tudíž i zmenšení kvalifikace dělných sil a *přenesení vůdčí úlohy ve výrobě na funkci, kterou vložili do strojů jejich vynálezci a zdokonalitelé*, a na *řízení podniku*, které záhy vedle majitele se rozdělí i na rostoucí štáb jeho *vedoucích spolupracovníků*. A opět je další cesta již vyznačena: z velké nabídky nekvalifikované a zcela neorganizované práce v zemi, kde je stále v kraji i v horách velký nedostatek peněz, vzniká *nepoměr kapitálu i práce* a z toho závislost, která silnějším dovolu-
je využití všech příležitostí. *Rozhodování o pracovní době, o mzdě hodinové a kusové i o disciplíně* (pokuty a tresty) je v *rukou majitelů a jejich úředníků a mistrů*. Proti hynutí ve vlastních čtyřech stěnách u práce, které technické a světové hospodářské změny odnímají životní podmínky, stojí vyhlídka na nezdravou a nekonečnou tovární práci, kterou jen velmi zvolna mírní státní zasahování. *Lidský prvek* je vskutku to poslední, nač se zástupci nového hospodářského systému ohlížejí: nestačí-li ani prohibitivní celní systém a široké domácí odbytiště,

aby zmohli doma i v cizině konkurenci, nedovedou-li se jí technikou a organizací vyrovnati, *šetří na mzdách*. Dovedou-li však, pak se z příznivých podmínek hromadí *zisky, korunované šlechtickými tituly a kupováním velkostatků*. Tak vznikají už v první polovině XIX. století, ještě za plného absolutismu, *počátky velké německé buržoasie*, která se staví vedle nečetných zástupců *financí a velkoobchodu* ve Vídni a v Praze, ne-li první, tedy v druhé generaci obklopuje se leskem, který dosud zdobil jen šlechtu, aby potom spolu s advokáty, velkostatkáři a universitními profesory od let šedesátých až do osmdesátých ovládala z Vídně a Čech celé Předlitavsko a dala mu definitivní ústavní a politickou podobu.

Zpracování živočišných, rostlinných i nerostných látek má od pradávna tři motivy: bezprostřední ukojení vlastních potřeb, opatření výrobních prostředků a docílení výtěžku, z něhož se pak potřeby opatřují, ať už výměnou či za peníze. Zemědělství dlouho tvoří samostatný okruh výrobní a spotřební a jen zvolna z něho vybočuje, nutkáno jednak poznáním, že je výhodnější opatřiti si určité potřeby (oděv, nástroje) výměnou či za peníze, jednak donucováno daňovými nároky státu a pozemkové vrchnosti. Řemeslník naproti tomu od počátku, kdy se soustředí na určitý statek, jehož přirozeně vyrobí více než spotřebuje, odkázán je na prodej svých výrobků, ať již pevnému zákazníkovi, či na určitém, stále širším a širším trhu. Zde jsou dány daleko větší možnosti vývoje čili daleko příznivější vyhlídky kapitalismu než v zemědělství, jehož hlavní výrobní kapitál — půda — je rozsahem i jakostí dán a jmenovitě za nevolnictví, ale i pak za poddanství se dá jen zvolna zvelebovati a tím méně soustřeďovati. Má-li výroba nezemědělská příznivé technické a kapitálové i dopravní podmínky, může růsti mnohem rychleji než tradiční místní spotřeba, neboť si s rozvojem dopravních prostředků může vyhledávati odbytu v oblasti širší a širší, nejenom pomocí jarmarku a skladu, nýbrž i za hranicemi a

s rozvojem kupní síly obyvatelstva může jej výhodnějšími podmínkami a reklamou sama stupňovati.

I nejkonservativnější státy snaží se tudíž podporovati ve výrobě řemeslné *iniciativu* a uvolňovati *vázanost*, pokud je překážkou pokroku. Jsou zde sice tradiční cechy, které tomu brání, ale při politické bezprávnosti měšťanstva nemají ani část vlivu, kterým mohou se zásadním změnám agrárního zřízení vzpíratí šlechtici, kteří na něm závisejí svou existencí. Ostatně ani šlechta nedovede se ubrániti zásahům absolutismu tam, kde poměry jsou na zřejmou škodu celku, musí se tudíž podrobiti pokračujícímu zákonodárství robotnímu a zrušení nevolnictví. Tím přirozenější a lákavější je zasahování pro státní moc ve výrobě ostatní. Stát nemůže býti v rozpacích, vidí-li, že rozvoj v těchto směrech bude trvale a značně prospívati i jemu, a bude tím horlivější, čím více potřebuje *peněz na dvůr a nákladnou zahraniční politiku* a čím více na něj působí *cizí příklady*, budící jak závist, tak obavu před rostoucí mocí sousedů. Když konečně se tyto obavy splní a nešťastná válka vedle ztráty prestiže a ochuzení urve i bohaté provincie, je tím dán směr další finanční a obchodní politice a záleží jenom na důmyslu a energii panovníků a státní správy, kolik ve smyslu ideí, které přijali, dovedou také vykonati.

Taková byla situace Rakouska, počínaje Marií Terezií. *Merkantilismus* nebyl jen přijatou učenou *naukou*, nýbrž *přirozeným výrazem těchto poměrů*. Za Josefa II. přistoupila i *humanita*, opravdová oddanost blahu obyvatelstva, ze které za Františka I. zbyl aspoň *patriarchální cit* přísně konservativního otce, jenž považuje za svou povinnost brániti nejhoršímu, to jest umírání hladem, nehledě k tomu, že se stále bojí revoluce. Síla těchto motivů, na druhé straně pak poddajnost lidského elementu, který je předmětem státní péče, novost poměrů, stále se měnících, a rychlé pokroky západních států jsou příčinou, proč

státní zasahování do řemesel a průmyslů je daleko rozmanitější a intenzivnější než zákonodárství zemědělské, jestliže odečteme oba revoluční, ale naprosto již nutné akty, robotní patent z r. 1775 a zrušení nevolnictví z r. 1781 a nedbáme jiných reforem Josefa II. z toho důvodu, že se neudržely. Nedostatek kvalitní výroby, jež by sloužila, jako ve Francii, pokročilému vkusu a přepychu, na druhé straně pak snaha zabrániti pokud možno dovozu, udržeti tak peníze v zemi, zvýšiti příjem z daní a opatřiti hlavní nebo aspoň vedlejší zaměstnání rostoucímu obyvatelstvu, jmenovitě v neúrodných končinách, způsobily, že rakouská obchodní a živnostenská politika záhy se obrací k výrobě hromadné, především textilní. Jí slouží jak prohibitivní celní politika, tak přechetná pozitivní i negativní opatření rázu právního a technického — arci provázená velmi nestejným úspěchem.

I v době největšího politického potlačení individua a největší moci absolutistického státu jest však jeho všemohoucnost ve věcech hospodářských jen zdánlivá. I když užije všech pozitivních a negativních prostředků, kterých užiti může a chce, zůstává jeho vliv obmezen jako v době liberalismu, kdy jej stát obmezuje sám. Vždy jsou hlavní věci síly, které leží mimo vůli vlády: dané přírodní poměry, hlavně však hospodářská kapacita obyvatelstva. Vláda může odstraňovati překážky, zajišťovati domácí trh a pomáhati na trhy cizí, podporovati mocí i úvěrem a subvencí a odměnou i pochvalou výkon a technický pokrok, zlepšovati organisaci výroby a obchodu, ale v míře daleko menší může rozvíjeti hospodářskou a technickou vloh u a jen v rozsahu velmi malém ji nahrazovati nebo dokonce tvořiti.

Obyvatelstvo Čech má tradiční pilné ruce, vedené myslí zbožnou a uvyklou tuhé práci, přerušované jenom odpočinkem, předepsaným církví (68 nedělí a svátků do roka). Z toho vyrostla řemesla. Vedle nich

význačné postavení zaujímá domácí průmysl textilní, který dává práci buď jako povolání nebo jako zaměstnání pro večery a zimu. Pracují tu statisíce pilných rukou, od dětí do starců, tuho a dlouho, vzdorující jak námaze, tak otupující jednotvárnosti pracovního výkonu u přeslice, kolovratu a stavu. Vedle nich řemesla, organisovaná v *cechy*, mají z minulosti četné výhody, z nichž hospodářsky nejceněnější jistě je to, že *rozhodují o nových mistrech* čili regulují konkurenci. Kromě toho snaží se vylučovati navzájem i *konkurenci v cenách a mzdách*. Mají tradici aspoň formální *kolegiality* a jistou *kapitálovou sílu*, takže nemusejí prodávati a pracovati za nevýhodné ceny. Oproti neorganisovaným zákazníkům, kteří jsou přímými spotřebiteli a nemají odborných znalostí všeho, co kupují a platí, jest jich málo, což umožňuje solidaritu. Naproti tomu tkadlec a přadlák musí dodávati faktorovi nebo obchodníku, na něhož je většinou odkázán, a zde výhoda malého počtu je na straně kupce, kdežto prodávající jsou v nevýhodě svým *velkým počtem a bídou*, která často je nutí prodávati s *bídným* nebo i *žádným* výdělkem. Městský mistr je tedy pánem proti *domáckému tkalci*, stálému i příležitostnému, jenž nemá, také proto, že je rozptýlen po vsích a samotách, výhody cechu a tvoří proletariát ještě před vznikem skutečného průmyslu.

Tam, kde běží o individuálního zákazníka, má řemeslo a ještě dlouho bude mít za jinak příznivých okolností své zlaté dno, obmezené jenom nevalnou kupní silou měšťáka. Dlouho a dlouho nebojí se konkurence, neví ani ve svém oboru, co je továrna, strachuje se jenom války a jejího průvodce moru, neúrody a hladu, který vrhá venkov do katastrofy a zvyšuje ceny, od napoleonských válek pak děsí se nové rány — kolísání měny. Ale kdo hledí přes hranice města a státu, vidí již za Marie Terezie zlá znamení na nebi. Svět se nespokojuje tradičními způ-

soby, nýbrž zdokonaluje jak zpracování materiálu, tak způsoby, kterými je provádí. Technika chápe se pokroků přírodních věd, postupuje vhodnějšími metodami a vymýšlí stroje, aby dosáhla výrobků přesnějších a při tom levnějších, nežli dovede lidská ruka, i když je podporována zvířecí a vodní silou. Anglická průmyslová revoluce začíná. Naproti tomu cechy již v XVIII. století odůvodňují nepříznivé mínění, které si o nich tvoří nejenom přímí činitelé hospodářského pokroku, nýbrž i stát, který pozoruje a hodnotí jen výsledky. Brzy se ukazuje, že v hospodářství, kde všechno se počíná hýbati, jenom cechy znají toliko zděděné metody, hledí s nedůvěrou na ty, kde to dovedou lépe, a nedovedou se s nimi pustiti v zápas týmiž prostředky, nýbrž ve své ztrnulosti jen volati státní moc, aby zakročila. Ale v tomto směru opouští vláda za Marie Terezie velmi rozhodně linii svého ostatního konservatismu a neobráti na trvalo už ani za reakce Františkovy. *Neruší cechy, ale podnikává se všech stran jejich privilegované postavení ve prospěch nových konkurentů, jmenovitě vznikajících továren. Tím se veškerá textilní výroba ocitá v krizi, a to napřed organizačně — vedle malé výroby vyrůstá velká — v první polovici XIX. století však také v krizi technické, neboť vedle ruční výroby, kterou továrna dosud jen soustřeďovala, teď vítězně proniká mechanická, kterou již zcela v našem smyslu můžeme nazvati tovární, průmyslovou.*

To je všeobecná charakteristika vývoje nezemědělské výroby v Čechách do revolučního roku. *Kapitalismus* ukazuje tehdy řemeslu jenom svou *nepříznivou*, v textilu namnoze *zhoubnou stránku*, ale *nena- hrazuje* to ještě na straně jiné. Svými *hubenými mzdami* není ještě tvůrcem nových zákazníků, ani *nezdokonaluje a nedemokratisuje spotřebu* jako v letech pozdějších. Je to kus světového vývoje *rozvinutí kapitalistického ducha* s jeho bezmezným usilováním o větší a větší výtěžky, kontrast silnější a silnější oproti starému řemeslu s jeho náboženskými tradi-

cemi, které vrcholily v pojmu „obživý“ jako hospodářském cíli a s rozmanitostí souhrnného pracovního výkonu podporovaly i uspokojení z dobrého díla. Radost z pokroku a úspěchu dojísta vede i nové průkopníky průmyslu, jak nejvíce dokazuje jejich pracovitost až do pozdních let. Ale jejich poměr k masce spolupracovníků je v nejlepší případě patriarchální.

SOUKENICTVÍ

Ve vývoji řemeslné a průmyslové výroby v Čechách zaujímá ve všech směrech čelné místo soukenictví. Odpovídá (vedle plátna a kůže) prastaré a nezbytné potřebě, je založeno na surovině, kterou ve velkém, ač nikoliv postačujícím množství dodává velkostatek, má starou organizaci výrobní a odbytovou (cech a jarmark) a vedle zemědělství je nejdéle a nejčastěji předmětem zasahování úřadů. V jeho osudech se odráží jak postupující spotřeba a tudíž vzrůst blahobytu, tak míra zdatnosti technické a kapacity výrobní, jemu — anebo představě, kterou má státní správa o jeho možnostech — se přizpůsobuje všeobecná obchodní politika, v jeho oblasti se odehrává a vyrovnává dlouhý spor mezi regulací výroby co do jakosti a oprávnění na jedné straně, a volnou soutěží a svobodou živností na straně druhé — spor, který je v podstatě bojem o hospodářský liberalism, který je v Rakousku daleko starší než liberalismus politický. V soukenictví konečně nejprve sice zvolna, bez katastrofy, leč přirozeně nikoliv bez bolesti, počne a dozraje proces náhrady výroby ruční výrobou mechanisovanou a tudíž výroby řemeslné výrobou tovární.

Doba regulace neustoupila na ráz. Ještě za její vlády dála se v ní změna potud, že moc z rukou obcí a autonomních svazů (cechů) přecházela do rukou státní správy, která vlivem a příkladem Colbertismu víc a více si všímá věcí, o které dříve dbala daleko méně. Už počátkem XVIII. století vznikají nové zemské *úřady*, které mají *pečovati o rozvoj řemeslné výroby*. Tím přestává dosavadní administrativní monopol *cechů*. Ale nové úřady zakrátko vystupují *proti*

celému směru jejich činnosti, protože je zakrnělá a zaostalá, neboť cechy drží se hlavně formalit a také pitek, rozumějí blahu řemesla tak, že znesnadňují novým lidem mistrovství, za učedníky snaží se přijímati jen syny mistrů a tak ve všem usilují o *monopol a obmezení konkurence*. Úřady také otvírají odbytu trhy v celé zemi a tak se dovídáme, že soukenictví v Čechách r. 1716 má výrobní kapacitu asi 40.000 kusů suken (po 30 až 50 loktech), z čehož na boleslavský kraj připadá 41% a v něm zase na Liberec přes 12.000, pak přijde soukenický Jindřichův Hradec (8000), Frýdland (4000), Česká Lípa (3600), Kadaň (2000), Plzeň (1500). Běželo však také o kvalitu, a tu zjištěno, že jemnější sukna (pro „honoratiores“) se vyrábějí leda trochu v Plzni a Budějovicích, jinak velikou většinou jenom sukna hrubší. Cechy si při tom velmi stěžují na konkurenci suken saských a na Židy, kteří jezdí s cizími výrobky celou zemí, a na to, že obchod vlnou a sukny vůbec je v jejich rukou; hned po stríží vlnu skoupí a buď vyvážejí nebo ji domácím zdražují. V Praze pak, hlavním to soukenicím trhu, jsou poměry podle místodržitelské zprávy takové, že po léta už tam nemůže s domácími sukny obchodovati žádný křesťan. Zde se také soukenictví vůbec nevyvinulo. To souviselo s velikým počtem Židů v Praze, který je stálým podnětem k agitaci, aby byli vypuzeni nebo aspoň obmezeni. Ale místodržitelství také konstatuje, že cechům se proto tak špatně vede, ježto pracují *prastarou a špatnou metodou* a nechtějí se naučiti lepší, nizozemské, ano tomu, kdo to dělá, pomocí cechovních statutů překážejí. Proto je potřeba povolati do Čech z Nizozemí celou skupinu, zastupující všechny fáze soukenictví, a uložiti všem tovaryšům, že musejí tam na zkušenou, aby se naučili po nizozemsku pracovati, jinak se nestanou mistry. Kromě toho se ženy a dcery mistrů parádí, oni pak jsou pijáci a nedbalci, kteří nedbají o odbyt a dobrovolně se dávají v závislost na práci u Židů a na jejich kreditu.

R. 1739 byly vydány pro Čechy jakési vzorné „*cechovní artikule*“, které měly obmeziti dosavadní rozmanitost v cechovním zřízení, hlavně však pravomoc cechů vůbec. Byly zrušeny některé staré, dosti surové obyčeje a upraveno postavení učedníků a tovaryšů, hlavně taxy, cestovní podpory, zprostředkování práce, kázeň, výpovědní lhůty a podobně. Udělování mistrovského práva zůstalo cechům a udrželo se až do počátku XIX. století, kdy v podstatě přešlo na úřady, mistrovské kusy uloženy i synům a zeťům mistrů, jimž byly dosud promíjeny. Artikule jsou vůči cechům naplněny duchem nedůvěry; státní správa by byla cechy již počátkem XVIII. století zrušila, ale chtěla více než dovedla: nestačila prozatím ani na to, aby odstranila nejhorší zlořády, neboť cechy se sice na oko podrobovaly, ale měnilo se jen málo nebo nic, takže úřady zakročují opět a opět, leč stále s nevelkým výsledkem, až konečně udělají nad neposlušnými a netečnými kříž a počnou podporovati výrobu továrni, která se stane východiskem a nositelem všeho pokroku. Státní správa počíná jednoduše již za Karla VI., za Marie Terezie pak již soustavně i v oborech, které podléhají cechům, *udělovati provozovací právo jednotlivcům*, kteří nemají práva mistrovského. Na této právní půdě tak řečených *ochranných dekretů* (Schutzdekrete) vzniká a stojí v Rakousku tovární výroba.

Válečné rány za Marie Terezie zmírňují postup vlády proti cechům. Zato podpora výroby stává se intenzivní, zvláště když běží o to, nahraditi ztrátu bohatého Slezska. Stát chce nyní dělati všecko R. 1758 vydává pro Čechy *podrobné technické předpisy* o výrobě suken a ochraně kvality, před tím již povolal do Čech Holanďany, Italy, později francouzského barvíře-instruktora, snaží se, ač marně, usnadniti výrobcům nákup vlny na zvláštních trzích a ruší dosavadní povinnost soukeníků v poddaných městech používatí jen panské valchy. Stát dává též *odměny* na nejlepší kusy sukna, vyrobené v Čechách, a vyplácí *vývozní*

prémie na sukno, později i na vlněnou přízi. Velmi mnoho peněz vydává vláda na *zálohy továrnám*, které v šedesátých letech vznikají. Patří hlavně *šlechticům*, kteří zpracují v nich svoji vlnu a dovedou si státní podpory snadno opatřiti, nesnadno je však splácejí, takže r. 1785 činí zálohy už 679.527 zl. Je nutno mnohé promíjeti a Josef II. podpory proto *zastavuje*. Z r. 1766 máme o výrobě v Čechách opět statistiku: dospívá k 65.000 kusů sukna a flanelů, v celkové hodnotě 1,7 milionu zlatých. Na boleslavský kraj, kde vévodí Liberec, připadá z toho čtvrtina a 437 stavů, na Prahu ku podivu málo, pouhých 28 stavů a 47 soukeníků. Stavů napočteno tehdy v zemi 2179, ale jak malou hodnotu tato statistika (a s ní jiné) má, je viděti z toho, že jiná současná jich uvádí více než 6000. Sídlem soukenictví je *Liberec*, kde se tehdy vymaňuje z útisků vrchností a velmi prospívá, následkem toho také málo dbá o vládní dekrety. Koncem let šedesátých je tu na 500 mistrů a vyrábějí za více než půl milionu zlatých. Jejich hlavní trhy jsou Praha, Plzeň a Vídeň, více než osminu výroby vyvážejí do Německa, Uher a Švýcar, později i do Turecka a Polska.

Za Josefa II. se státní dozor na cechy opět *zostřuje*. Státní správa nedělá s jejich špatnými zvyky, pitím na společné útraty a obmezováním dorostu velké okolky a ukazuje, že nehodlá trpěti privilegium několika rodin, za to je však zbavuje dosavadního vydírání vrchností. A dalekosáhlý čin provádí r. 1784 zahájením *prohibiční celní politiky*, která domácí trh formálně zavírá cizí konkurenci. Domácí spotřeba se asi příliš neraduje, za to české a moravské soukenictví kvete: r. 1796 dosahuje již celková hodnota výroby v Čechách, pokud arci ji tehdejší úřady svými metodami dovedou zachytiti, 5 milionů zlatých.

Výroba suken však tehdy již dlouho není jen v rukou cechů. Dávno pronikly do Čech první ukázky velikého obratu v hospodářském vývoji, jehož hlavní znaky jsou napřed koncentrace a potom i mechani-

sace výroby a jenž znamená rozvinutí moderního kapitalismu. Již r. 1710 založil Jan B. *Fremmrich* v Plánici u Klatov první soukenickou továrnu, r. 1715 pak Jan Josef hrabě *Waldstein* v Horním Litvínově. Výkonnost těchto a jiných, šlechtických a občanských závodů — u největšího, Bergrova, 2800 kusů — zatím daleko ustupuje vedle výroby řemeslné, která koncem století činila v zemi 124.000 a jen v Liberci přes 35.000 kusů. Byla to pro počátek vlastně velká faktorství, pro která většinou pracovali tkalci doma, nebo jim své výrobky prodávali, kdežto „továrna“ prováděla konečná stadia výroby. Ale byly to zárodky jednak technického zdokonalení, jednak kapitalistické organizace nákupu i prodeje a tudíž zahrnovaly již neobmezené další možnosti, vedle nichž od zavedení strojů řemeslník starého slohu na trvalo nemohl obstáti.

Snaha o vynalezení a zdokonalení strojní výroby obrací se především k *předení*, poněvadž *nedostatek příze* tvoří starou nesnáz textilu a je zde potřebí mnohem více rukou (počítalo se 10 přadláků na jednoho tkalce). Počátkem XIX. století je v Čechách ještě na 70.000 přadláků vlny, ale pomalu je vytlačují stroje, které nejen pracují rychleji, nýbrž dávají také, jak se praví, výrobek zaokrouhlenější, pevnější a čistší. S rozvojem strojního předení se pak průmysl odlučuje od zemědělství a je na něm méně závislý, neboť na venkově se předlo hlavně v zimě a bylo tudíž nutno, nahromaditi pro tkaní na léto velké zásoby nebo v létě je obmeziti. Ve skutečné tovární výrobě strojní předení proto předstihuje tkaní. Ve čtvrtém desetiletí je již mnoho přádelen, ale většinou zpracují svůj výrobek samy. Asi dvě třetiny jsou v Liberci. Zato v předení česané příze má ruční práce své výhody a drží se déle. R. 1841 je v Čechách devět přádelen česané příze se 14.200 vřeteny, z toho dvě se 4500 vřeteny v Praze.

Liberecká továrna, založené r. 1769 J. G. *Bergrem* a jeho společníkem Roemheldem, má význam mimořádný, jednak proto, že tu, jako již v šedesátých le-

tech v Nové Kdyni, začíná nešlechtic, obchodník, a bez vládních záloh a subvencí, jednak proto, že se odvažuje přímo do sídla bojovného libereckého cechu. Berger kupuje sukna a dává je barviti v cechovní barvírně, cech se však na něho vrhne, sukno konfiskuje a zakáže používatí barvírny. Ale úřady se Bergra zastanou a ten se ostatně obejde bez cechu, neboť založí barvírnu svou. Tím se „továrna“ čili manufaktura ve svých počátcích charakteristicky liší od řemesla: že spojuje v jednom podniku různá — zprvu jen konečná, potom i počátečná — stadia výroby, která dosud reprezentují samostatná řemesla. Od počátku XIX. století pak se objevují také sprádací a stříhací stroje, nejprve z Nizozemska, a zdokonalený tkalcovský člunek.

Prozatím se vede dobře i řemeslu, i továrně. Kontinentální blokáda zbavuje evropské trhy anglické konkurence a inflace bankocetlí působí jako vývozní prémie, takže soukenictví kvete a armádní správa musí liberecký cech prosit a potom nutit, aby pracoval také pro vojsko. Vývoz z Čech — r. 1805 5000 centů vlněného zboží — v následujících deseti letech stále stoupá. Ale pak nastal konec. Inflace a válečná bída zničily domácí odbyt a Rusko a Prusko zvýšily celní tarify, hlavně se však počala tlačiti na pevninu *anglická konkurence*, opřená o výrobu strojní, již daleko lépe organisovanou. Bylo po rozkvětu, v Liberci z 910 mistrů z r. 1811 zbývalo r. 1819 toliko 434 skutečných kdežto 562 tvořili kategorii, která od té doby je stálým znakem přechodu od řemesla k továrně: pracovali ve mzdě, byli „mistry“ jen zdánlivě. Arci také továrny obmezily výrobu.

Nové odbytiště, Lombardsko a Benátsko, pomohlo soukenictví z nejhoršího, třeba ne s velikou radostí, a od let dvacátých nastává obrat, při němž se nejednomu zdatnému mistru podaří, že rozšíří závod a dojde se rovněž mezi nenáviděné fabrikanty. Musí se arci oháněti, neboť čemu se naučil od otce a dědečka, pozbývá ceny. V Anglii se již místo lidských rukou

a zděděných nástrojů pohybují tisíce a tisíce vřeten a stavů, a kdo chce proti nim obstáti, musí i za hradbami celní prohibice hledět, aby se jim přizpůsobil, alespoň s nepřilíh velkým odstupem. Tím spíše, když zprava a zleva rostou noví lidé, kteří se snaží důmyslné a pilné Anglii co nejvíce odkoukati, jezdí tam na zkušenou a na průmyslovou špionáž a opatřují si z Anglie stroje, které tam ostatně rádi prodávají, protože než se na pevnině rozběhnou, doma už zatím pracují nové, lepší.

Na libereckém cechu je opět viděti znamení jiné doby. R. 1820 čítá 1017, r. 1826 1150 mistrů, ale mnozí z nich řemeslo samostatně nevykonávají, jiní však zase pracují s 15 až 20 stavy, takže tvoří přechod k továrnám. Při tom hodnota jejich výroby stále stoupá. R. 1826 přesahuje 40.000 kusů v hodnotě 3½ milionu zlatých. Je to stále ještě mnohem více, *devětkrát* tolik, než vyrobí liberecké továrny. Mechanisace vniká nejprve do předení, poněvadž tkalci mají ode dávna nedostatek příze. Tehdy jsou v Liberci již 602 stroje na předení vlny, dále mnoho barvících společných i jednotlivých, 8 valch a přes 200 střihačích strojů. Liberec vyráběl nejvíce suken z celé říše, ale Čechy předčila Morava (Brno).

Měna se ustálila, válečné rány se zahojily, mír konal všude svoje dílo, lidské věličky strádaly zase pilně groše, aby bylo na úroky z válečných dluhů a na nové podniky zahraniční politiky a od dvacátých a třicátých let začíná, jmenovitě vlivem levné bavlny, ale i zlevnění suken působiti a podněcovati spotřebu také *móda*. To znamená pro průmysl *dvoji sezonu* do roka a tudíž i dvojnásobný obrat kapitálu. A při tom stále trvá teplá, umělá atmosféra ochránářského skleníku. Jsou sice mužové, kteří cítí, že to nemůže trvati věčně, a zatím co liberečtí soukeníci stále ukazují ducha v podstatě cechovního, domáhajíce se úplného zákazu vyvážeti vlnu a ještě většího obmezení dovozu výrobků, jsou ve Vídni v dvorské obchodní komisi a je český místodržitel, hrabě Chotek, proslulý pod-

porovatel hospodářského rozvoje země, proti uzavírání hranic a přepjatých cel. Nový celní tarif zrušil sice 38 zákazů, ale v podstatě systém nezměnil. Ani německý celní spolek nedovedl v první polovici XIX. století přiměti Rakousko k obratu, ač bylo dosti chuti přejíti k pouhému systému ochranných cel.

Liberecké soukenictví, jež se velmi liší od cechů v jiných městech, které jsou ve zřejmém úpadku, těžší ze situace až do konce a mnoho mistrů se tím zachrání před pohlcením továrnami, neboť sami přejdou, třeba v menším rozsahu, k výrobě tovární. Po stránce technické odehrává se tato přeměna v letech 1826 až 1832. Tehdy se v Liberci a kolem horlivě zachycují *vodní síly*, objednávají se *stroje* z ciziny a sledují se *nové vynálezy*. R. 1832 je mistrů 1175 a samostatných z toho stále ještě 614. K cechu náleží 1500 stavů, předení provádějí 44 podniky s 260 koňskými silami a 56.200 vřeten. Vlny se spotřebuje 25.300 centů, ročně se vyrobí 58.000 kusů suken v hodnotě 4.7 mil. zlatých (loket za 1.30 až 5 zlatých). Liberec měl tehdy asi 10.000 obyvatel, ale byl z prvních továrních měst říše. R. 1841 bylo soukenických mistrů 1300, z toho samostatných 700, mezi nimi i četní továrníci, a stavů 1400. Vyráběli většinu suken v Čechách. Za to ve výrobě vlněného zboží byl drobný element řemeslnický — ještě v letech třicátých 3000 mistrů se 4000 stavy — strojní technikou vytlačován daleko rychleji.

Jak tehdy souvisel obchod se zakládáním továren, ukazuje mimořádná kariéra největšího rakouského textilníka, barona Jana *Liebiga*. Narodil se r. 1802 jako syn broumovského soukeníka, vyučil se řemeslu, procestoval jako tovaryš Čechy a Moravu, navštívil Vídeň a zůstal v Liberci. Ale práce za stavem se mu nelíbila, brzy ji opustil a stal se *podomním obchodníkem*, prodávaje břitvy, šle, rukavice, pytlíky na tabák, krátce tak řečené krátké zboží. Dařilo se mu, neboť dovedl si opatřovati módní novinky, takže brzy

najal krám, kde seděl jeho bratr, který se v Praze vyučil obchodu, kdežto on sám cestoval po domácích i cizích městech a nakupoval, ale také prodával na jarmarcích *střížní zboží*. Dovedl obratně vytušiti odbyt, který slibovala móda, jež tehdy vnikala i do širších vrstev a tvořila tak nové předměty hromadné spotřeby. Byl téměř stále na cestách, r. 1825 po prvé ve Francii a v Anglii. *Anglický průmysl* ho nadchl k samostatné výrobě a vrátil soukenictví, takže se svým bratrem rok nato si zařídil na deseti stavech výrobu tibetu a satinu. R. 1827 jel do Anglie znovu a vrátil se již s pevným *ideálem textilního fabrikanta*. Dařilo se mu v obou podnicích tak dobře, že r. 1828 mohl již za 18.500 zl. koupiti spolu s velkým pozemkem továrnu v Josefodolu, kterou r. 1805 založila liberická vrchnost, svedená příkladem úspěšných Liberčanů, ale provozovala s tak malým úspěchem, že již po dvou letech ji prodala pražskému bankéři Balabene, který však nesvedl také mnoho. Jejich neúspěch je dokladem jisté dobrodružnosti tehdejšího průmyslového podnikání. Liebig dovedl také *jednati rychle a odvázně* — to ukázal svou náhlou jízdou „zvláštní poštou“ v zimní noci do Prahy k uzavření koupě, kdy jenom o malou chvíli předstihl konkurenta — naučil se dostatečně *obchodním a jiným praktikám, špionování v cizích závodech* pod maskou obchodníka a *přetahováním zkušených mistrů a dělníků*, nemluvě o nevyjasněných *aférách podloudnických* — ale byl také *energický, bystrý a pilný*, vyznal se v lidech a ovšem měl také štěstí. Šetrný byl tak, že faktor — dříve domácí tkadlec — který s ním jezdil, kromě obchodní spolupráce měl na nekonečných cestách tehdejšími těžkopádnými poštami, které vyžadovaly častého pobytu v hostincích, úkol jakéhosi arbitra, aby Liebig žil podle stavu. A závod rostl: r. 1833 pracovalo v něm bezprostředně 300 lidí a množství domácích tkalců v okolí, v továrně pak brzy běželo již 200 anglických power-looms — mechanických stavů.

R. 1843 zavedl Liebig, nabyv přesvědčení, že anglické *mohéry a orleány* se velice rozšíří, první ve střední Evropě jejich výrobu, a to s takovým úspěchem, že byl nazýván (s narážkou na francouzskou dynastii, vyšlou z červencové revoluce, rakouskou veřejností vítané, ale vládou těžce pocíťované), orleanistou. Nyní to již šlo ráz na ráz: zařízení, první v Čechách, primitivní plynové osvětlení a později vlastní plynárna, r. 1838 parní stroj o 30 koních, druhý v Liberci a vytápěný rašelinou, od r. 1842 hnědým a teprve od r. 1852 kamenným uhlím, r. 1845 postaveno třípatrové skladiště, rok nato správní a obytná budova, r. 1848 mechanická tkalcovna na 800 stavů, r. 1850 tiskárna, potom přádelna na 5400 vřeten a skladiště vlny. Ve Vídni byl ústřední sklad, kde sídlil společník firmy a v Nussdorfu byla barvírna a apretura.

V letech čtyřicátých zaměstnával Liebig 2—3000 domácích tkalců. Byl to největší textilní podnik v říši. Téměř v každé větší vesnici své oblasti měl faktorství. A jezdil a zakládal. R. 1845 přistoupila velická přádelna ve Svárově, využívající vodní síly Kamenice, potom přádelna v blízkých Haraticích a velký mlýn a pekárna. Sem bylo nutno stavěti z Tannvaldu vlastní silnici. V Svárově vládl pověstný Palme, jenž souvisí nejen s tamním krveprolitím r. 1870, nýbrž i s podloudnickou oférou Liebigovou: provázel jako železniční zřízenec vlak, z něhož se ztratily spisy proti Liebigovi, byl propuštěn a přijat do služeb závodu, kde udělal kariéru.

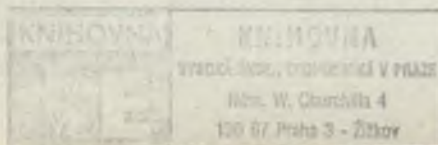
Velký sloh Liebigovy zakladatelské činnosti dokládají jeho další podniky v druhé polovině století. R. 1851 je to přádelna česané příze, založená s faktorem Richtrem, společníkem jeho cest. Ve Vídni kupuje celé skupiny domů, bourá a staví a zakládá vlastní banku. V Uhrách u Velkého Varadína získá sešlou sklárnu a dělá z ní velký podnik se samostatnou kolonií, ústavy a komunikacemi. Jinou sklárnu koupil u Železné Rudy na Šumavě. V Rokytnici koupil r.

1863 měděnou huť, v Dolních Rakousích r. 1865 druhou, u Železného Brodu spolu s Lannou a bratry Kleiny lomy břidlice a vápence; v dolování uhlí měli však veliký neúspěch. V Železném Brodě Liebig v l. 1856—65 spolu s velkými vodními stavbami zbudoval přádelnu bavlny o 50.000 vřeten. R. 1862 konečně nová velká buržoasie také v jeho osobě vstupuje mezi vrstvy ve státě posud nejvyšší — vlastníky velkého pozemkového majetku: kupuje bývalý státní statek *Smiřice a Hořeňoves* a potom i sousední *Dašice* s velkými lesy, jichž hodnota stavbou dráhy velmi stoupla. A hned opravuje labský most, rozšiřuje nádraží, zřizuje velkou parní pilu, která jen za vozovou dopravu dříví z lesů vydává 70.000 zl. ročně. Ve Smiřicích zvelebujeme pivovar a staví restauraci, přestavuje zámek, rozšiřuje hospodářské budovy a r. 1867 zakládá cukrovar. S Vojtěchem Lannou a bratry Kleiny dostává roku 1856 koncesi na stavbu *Jiho-severoněmecké spojovací dráhy*, která měla utvořit nejkratší spojení s Vídní a Berlínem mezi Libercem a Pardubicemi, přes Turnov, Semily, Paku, Králové Dvůr, Josefov a Hradec Králové a ve třech letech byla hotova. Z Turnova byla postavena pak dráha do Kralup a tím získáno spojení s Prahou a v r. 1857—59 spojení Liberce s Žitavou. To znamenalo otevření velkých krajů vzájemnému styku a hlavně veliké zlevnění uhlí v celé této oblasti kvetoucího textilu a sklářství.

Roku 1869 Liebigovy podniky mají 700—1000 koní síly vodní a 630 koní parní, zaměstnávají 5300 dělníků, vyplácejí ročně asi 1 mil. mezd, dopravují ročně drahou 1½ mil. centů zboží, a platí (s pívni a pozemkovou) ročně asi 140.000 zl. daní. Liebig umírá r. 1870 jako otec šesti synů a šesti dcer ze dvou manželství, jako president obchodní komory, říšský a zemský poslanec, od r. 1866 rytíř a od r. 1867 baron — a representant průmyslové revoluce v Čechách.

B A V L N A

Bavlnářský průmysl nemá oněch mocných podnětů, které soukenictví a plátenictví dává *hojnost domácí suroviny*, k tomu těžené často týmiž podnikateli-velkostatkáři, v malém pak zemědělci. Bavlnu je třeba kupovati, znamená tudíž *o veliký krok dále ku kapitalistické produkci* a nemá již nic společného s hospodařením pro vlastní spotřebu. Kromě toho nerodí se vůbec doma, musí se *dovážeti z ciziny*, znamená tedy pro prvotní merkantilisty zlo, neboť láká peníze za hranice. Hörnigk ji proto zatracuje, také jako konkurenta lnu, a připouští leda k výrobě barchetů. Přes to se však drobná výroba bavlněného zboží v Čechách vyskytá už v polovině XVII. století i potom, a když si Rakousko r. 1719 zřídí Orientalní společnost, stává se z Vídně trh bavlny, která jde až do Saska. Vznikají dvě privilegované továrny, ve Švechatech a Sašváru v Uhrách, ale po r. 1763 jejich výhradné privilegium nebylo potvrzeno a Marie Teresie jala se zpracovávání bavlny podporovati také v zemích českých. A opět průkopníky jsou *šlechtici*, hrabě Josef Maxmilian Kinský, přednosta pražského živnostenského úřadu, hrabě Vincenc Waldstein v Mnichově Hradišti a hrabě Josef Bolza v Kosmonosích. Bolza byl zámožný potomek italské šlechty, jenž se usadil v Čechách a za podpory Kinského a aktivní účasti Waldsteina, jenž mu slíbil přízi od 3000 přádel, vybudoval v Kosmonosích r. 1763 značným nákladem výrobu bavlněných tkanin ve velké manufaktuře i pomocí tkalců v místě a okolí. Současně vzniklo však neméně než pět jiných šlechtických továren, mezi jiným i Waldsteinova — a Bolza měl pojednou velkou *nouzi o přízi*. Bez příze a tkanin nemohl však

využití plné kapacity své překapitalisované továrny. Zažádal si tedy, aby mohl dovézt větší množství tkaniny z Němce a po apretuře a tisku zase ji vyvézt a zříditi v Uhrách filiálky — ale tu pocítil zoufalou malichernost a pomalost byrokracie v takové míře, že — když se přidružila ještě rychle vznikající konkurence, jmenovitě v Praze — přes to, že investoval do podniku ohromný peníz 800.000, ba snad celý milion zlatých, zastavil r. 1770 další výrobu.

Osudy Bolzovy továrny jsou příznačné pro *starší šlechtickou a průkopnickou složku textilního podnikání* u nás, která surovinou, hojností levných pracovních sil, svými budovami a kapitálem a císařským vyzváním i cizími úspěšnými příklady, po případě i osvícenskou humanitou je vedena k zakládání továren, přesněji řečeno k velkovýrobě. Nedaří se jim zprvu špatně, prospívá jim jmenovitě jejich postavení a styky, ale tyto příznivé okolnosti nemohou změnit fakt, že textilní výroba není klidná investice, nýbrž vyžaduje velkého zájmu a péče, hybnosti a technického i obchodního talentu a je vůbec přes všechny výhody, poskytované státem, tak *choulostivá*, že ani občanský element, přicházející z obchodu a řemesla, nemá v ní bezpečného úspěchu. Šlechtičtí podnikatelé investují tedy značné své i státní peníze do továren, ale již v prvních desíletích XIX. věku ustupují všude skutečným nositelům nové éry a koncentrují se na průmysl hospodářský, třebaže o průmyslové podnikání jeví i dále veliký zájem, jak dokazuje jejich vedoucí účast na pražských výstavách i v Průmyslové jednotě.

Hraběti Bolzovi překážela nejenom konkurence, nýbrž i to, že vyráběl *draho*. První továrny — které je lépe zvatí manufakturami — byly po technické stránce vlastně součtem malých podniků, neměly tedy ještě výhod strojního zařízení. Ale nevzdával se, nýbrž učinil to, co tehdy dělal vznikající průmysl: ohlížel se za hranicemi po schopném spolupracovníku. Tím se mu stal J. M. Schüle, syn augšpurského

průkopníka německého barvířství, jenž za úroky z vloženého Bolzova kapitálu a třetinu zisku stal se r. 1772 jeho společníkem. Ale Schüle byl při dopravě chemikálií z Německa úřady tak malicherně týrán, že již rok na to rozhněván opustil podnik i zemi. Byla to škoda, neboť výroba se dařila a lidé byli rádi, že si vydělali. Závod platil tiskaře — Schüle přivedl své jen k zaučení domácích, pak pracovaly v tiskárně hlavně ženy — 4—6 zl. týdně, ano při malování látek byly zaměstnány i děti od 8—11 let, s platem 1.5—2 zl. týdně. Tiskařství se tehdy vůbec dařilo dobře. Ale r. 1778 převálila se přes Kosmonosy *válka*, Bolza musil napřed propustiti všechny cizince a pak mu z továrny udělali nemocnici. Josef II. navštívil potom podnik, vlídně se o všem informoval, také vláda se informovala, hrabě odpověděl dlouhou žádostí, kde vykládal, že už vyplatil na mzdách jen přadlákům a tkalcům mimo továrnu 300.000 zlatých, že založil přádelny, kterých teď užívají jiní, že vycvičil tiskaře, kteří zase pracují pro sebe, a že po něm teprve počaly vznikat četné tiskárny, jmenovitě v Praze, stěžoval si na (známou) nespolehlivost faktorů, kteří opatrovali přízi, na neochotu úřadů a jmenovitě soudů při vymáhání pohledávek — ale když žádal kromě *vyklizení továrny a náhrady škod i dovolení dovážeti z ciziny bavlněné látky*, protože mu jiní přebírali všechnu přízi, a o *bezúročnou půjčku a ochranu pro cizince*, které zaměstnává — nedostal nic a r. 1782 za úplného úpadku výroby zemřel.

Továrna stála, pak byla na čas pronajata, ale teprve r. 1793 přichází nový muž, vlastně rodina. *Leitenbergové* nemají před sebou ještě možnosti *Liebigových*, aby v jediné generaci dosáhli jeho ohromných výsledků, ale v bavlnářství a tiskařství jsou mu protějškem. Také jejich podniky se rychle dostanou na světovou výši. Zakladatelem úspěchu této rodiny je opět prostý, střízlivý řemeslník, *Johann Josef Leitenberger* (1730—1802), po otci vyučený barvíř a potom i mydlář. Je pracovitý a hou-

ževnatý, tovaryši mu říkají „der kleine starke Böhme“, cestuje po Rakousku, Německu a Švýcarsku, tu a tam tře také bídu, v zimě táhne bos v horečce zasněženými štýrskými horami, a všude se pilně učí, jmenovitě u Schüleho v Augšpurku. Učí se a kouká, a to je nutné, neboť technika a hlavně její pokroky neopírají se ještě o laboratoř, literaturu, časopis a školu, nýbrž o empirii a výrobní tajemství praktiků a vynálezců. Pak se přišel do barvírny ve Verneřicích, zkoušel doma, čemu se naučil, koupil za 50 louis-dolarů tajný recept proti skvrnám při barvení a tisknutí, otevřel obchod střížním zbožím a brzy nabyl jmění. Ale to byl jen stupeň k výrobě a ve větším rozsahu, tovární. R. 1770 začíná *tkalcovnu s bělidlem a tiskárnu bavlny*, zprvu na šesti stolech. Aby měl dosti příze, zřídil dále v Praze v Týnském dvoře *přádelnu bavlny*, první svého druhu v Čechách s faktorem a 500 přádláky, potom i v četných místech jiných.

Tiskařství se tehdy dobře dařilo. Ovšem jenom tam, kde se dovedli udržet v konkurenci. To znamenalo ustavičně se učit, doma i u jiných, také lákat cizí dělníky a kresliče vzorů, kteří dovedli bavlnu různými a stále novými vzory dělati populární, k čemuž arci hlavně přispívala její láce. Leitenberger přijímal na předení celé rodiny ze Saska, do tiskárny pak pracovníky z Augšpurku, Alsaska, Švýcar a odjinud. Byl mezi prvními, kteří zavedli při tkalcovství *zdokonalený člunek* a zřídil kolonii obratných truhlářů, kteří dělali nové stavy. Jeho továrna kvetla a brzy byla počtěna návštěvou Josefa II. a vynikla na první pražské výstavě r. 1791. Rok nato dostal Leitenberger pro sebe a syny privilegium, které mimo jiné dovolovalo *zřizovati prodejny v hlavních městech*, tehdy zaměstnával již v tiskárně 200 osob a při předení a tkaní přes 4000, v Zákupech pak, kde zřídil závod pro syny, ještě více. A rok na to, 1793, koupil také osiřelou továrnu hr. Bolzy v Kosmonosích a Josefodolu.

Zde se ujal práce nový nositel firmy a tvůrce její světové posice, *Franz Leitenberger*. To již je *druhá generace*, studovaná, ale jen částečně; stačí nižší gymnasium v Litoměřicích, pak přijde domů, vyučí se tiskařství a jde na zkušenou. A také v podniku, který s otcem zřídil, se musí prokousávat téměř sám, starý pomáhá jen když je to nutno. Je velká soutěž, tak zlá, že kartounky, od r. 1773 svobodná živnost, obra- cejí se k cechovnímu nazírání, stěžují si na židovskou konkurenci a cenové machinace, které pracují s nepatrnými mzdami a špatnou jakostí, na velké sklady a špatné placení; proto žádají, aby výroba byla kontrolována továrními známkami a nové podniky nebyly dovolovány, leda se svolením dosavadních. Mladý Leitenberger se raději oháněl sám; místo ručního předení zavedl ze *Saska kolovrat*, zlepšoval formy, jimiž se bavlna potiskovala, a pásl po nových vynálezech, jež se ustavičně objevovaly. Koupil bývalý piaristický klášter — Josefovo rušení klášterů dalo průmyslu mnoho levných budov — a v něm r. 1799 založil *přádelnu* podle anglického vzoru, *strojní*. V Anglii běžely už sprádací stroje déle než dvacet roků a odstranily konečně největší nesnáz bavlnářského průmyslu — nedostatek příze. Za třicet let, od r. 1770 do konce století, se tam také dovoz bavlny zdvanácteronásobil. V Německu a Rakousku se o podobné stroje dosud marně namáhali. Leitenbergerům se však podařilo získati v Kodani mechanika, který pracoval po léta v Anglii, a r. 1799 už všechny tři jejich továrny přiživovaly se u anglického důmyslu, k čemuž se pak družili jiní a jiní.

Johann Josef Leitenberger zemřel dvaasedmdesátiletý r. 1802. Byl to magnus parens lidí i statků. Byl třikrát ženat a měl třináct dětí,*) a jeho závody byly východiskem velkých pokroků — měly před sebou více než sto let v držení rodiny — a střediskem i školou vynikajících pracovníků. Má ještě zcela měšťan-

* Jeho starší bratr měl se čtyřmi manželkami neméně než 42 dětí. Sám byl z dvanácti.

ské ideály: miluje literaturu a hudbu, jmenovitě zpěv, a oproti Liebigovi poutá ho vždy hlavně *výroba*, kdežto obchod až v druhé řadě, tím méně spekulace a politika.

Kontinentální blokáda přichází právě včas, aby zbavila početné kartounky v Čechách a Dolních Rakousích rostoucí anglické konkurenci, která jmenovitě v přízi pracuje bezohledným dumpingem (r. 1805 dopravily anglické přádelny do Vídně za 1 milion zlatých stříbra bavlněného zboží, a prodávaly je o 30% pod cenou). Kartounky si blokádu libují a Franz Leitenberger, jehož „kosmonosské zboží“ už je všude známo, r. 1810 pracuje s 50 tiskařskými stoly a 10 anglickými sprádacími stroji, zaměstnává 234 dělníky a značný počet tkalců kartounu v bydžovském, litoměřickém a boleslavském kraji. Za půldruhého roku stržil ve Vídni, Praze a Brně za zboží, které odtud z části jde do Turecka, Polska a Ruska, 685.000 zl. a vykázal jmění více než 300.000 zlatých.

Pak přišel otřes státního bankrotu, pád Napoleonův a konec blokády. Anglické zboží se valilo na pevninu a mezi českými kartounkami nastalo umírání z nedostatku odbytu a kapitálu. Kde však, kromě dobré hospodářské základny, byli technicky i obchodně čilí, tam se ubránili, jmenovitě když, jako Leitenberger, stále brali z ciziny nejenom *nápady*, nýbrž i *lidi*, obratné kresliče a chemiky ze Švýcar a Alsaska. Tehdy docílují Kosmonosy velkého úspěchu i za hranicemi, na výročním trhu v Lipsku a Frankfurtě. Ale pak se německá konkurence vzchopí a je zle, jakož vůbec v textilu se v potomních letech velmi střídá štěstí. A sotva se vzpomene, umírá Franz Leitenberger r. 1825. Závod však kvete, r. 1829 velebí jeho výrobky jury pražské výstavy, radí jej mezi první továrny říše a vypočítává, že pracuje podle nejnovějších anglických a francouzských method, s nejlepším strojním zařízením, má 100 tiskacích stolů a zaměstnává přímo 400 osob, kromě velkého počtu tkalců v okolí. Vyrábí ročně na 200.000 kusů

(po 40 víd. loktech) v celkové hodnotě 300.000 zl. a má sklady v Praze, Vídni, Linci, Pešti, Veroně, Miláně, Lipsku a Frankfurtě. Ještě více chválí komise výrobky továrny druhé větve Leitenbergrovy v Zákupcech, které uděluje zlatou medaili. Přichází *třetí generace* v Kosmonosích a Josefodolu, Friedrich Leitenberger, tentokráte již s absolvovanou technikou, ale sám cítí, že napřed musí na velké cesty do Švýcar, Francie, Mylhúz (střediska bavlnářství na pevnině), pak na delší dobu do Anglie. Teprve r. 1832 se vrací a ujímá se závodu. Jemu i jiným daří se dobře. Kromě 15 větších kartounek v *Praze*, kde vynikají zvláště *Židé*, jm. rodina Porgesů, Pržibram, Jerusalem, Epstein, Wiener a j., kteří zaměstnávají více než 15.000 lidí, jsou v Čechách r. 1835 102 podniky, arci většinou malé, ale celkem mají 3400 stolů a již 44 tiskacích strojů a potisknou ročně 1,400.000 kusů kalika (po 30—50 loktech) na šátky, ženské šaty a nábytek, z čehož v Praze 800.000. V Kosmonosích však zraje, co se nový majitel naučil ve světě: místo vodního kola k pohonu tiskacích strojů staví se r. 1846 mylhúzska turbína o 81 koních a současně první trojbarevný *tiskací stroj*, a r. 1852 stroj parní a čtyřbarevný tiskací, první v Rakousku a odzvánějící nadobro dosavadní práci ruční. R. 1840 tiskne kosmonosská továrna již sama 1,400.000, o deset roků později však již 5,500.000 m bavlněných tkanin. Nový věk, charakterisovaný *parním strojem* a *hromadnou výrobou*, také však *bavlnou* a *laciným, lidovým módním zbožím*, byl tu. V Kosmonosích měl reprezentanta světového formátu: dostává první ceny na německých výstavách a na první světové v Londýně r. 1851 zasedá v porotě. Je angloman a miluje hudbu jako otec a děd, ale nemá už času na jejich patriarchální tradici (byl sám opět z šesti dětí) a r. 1854 umírá neženat.*) Také jinak opouští tradici: nebojí se cizího vzduchu, nýbrž horlí pro ob-

*) Svým 850 dělníkům odkazuje částku ve výši měsíčního plátu každého z nich.

chodní a celní jednotu s německým celním spolkem, získává pro to aspoň část průmyslníků z celých Čech a podává jejich jménem memorandum ministru Bruckovi. Závod dědí bratrův syn, Friedrich, jenž r. 1869 dostává rytířství a r. 1873 baronství a je říšským a zemským poslancem. R. 1892 končí tento kus kariéry německé buržoasie z Čech v panské sněmovně.

I největší bavlnáři v Čechách kolísají mezi *liberalismem a státní pomocí a dozorem*. V krizi po uzavření míru žádají hromadně císaře, aby obmezil povolení zakládati další továrny a poskytl přímou pomoc peněžitou. Dosáhli však jenom rozšíření odbytiště o hornoitalské provincie. Naříkají dále na výdělkovou daň a na vysoké clo na bavlnu, které je zdražuje a podněcuje k podloudnictví, hrabě Bouquoy hrozí, že pro velké daně zavře továrnu, a Leitenberger i po svém úspěchu v Lipsku žádá vládu o zálohu 300.000 zl. nebo aspoň, aby mohl potřebná barviva a přízi po deset let dovážeti bez cla. Proti tomu se ovšem zase bouřily přádelny a tak vládě nezbylo než těšiti poukazem na lepší časy a rozdávati medaile. Průmysl si vskutku pomáhal sám, jmenovitě zaváděním Jacquardova stavu (od r. 1820) a jiných technických pokroků při předení, tkání a tisku, které vláda podporovala udílením privilegií a odbornými spolky a literaturou. Konkurence pracovala ovšem také *láci* na úkor kvality, užívala *nepřavých barev*, a brzy počaly se ozývati žádosti, aby stát opět zavedl *označování výrobků* nebo méněcenné barvy vůbec zakázal, resp. prováděl zákaz z r. 1796. Žádosti byly prováděny obviňováním židovských továrníků a české gubernium vyhovělo a zákaz obnovilo. Ukázalo se však, že látky, které se trvale neperou v mýdle — nábytkové a pod. — trvalých barev nepotřebují a za to mají líbivější vzezření, takže obecenstvo je žádá. Zákaz se tedy neprováděl a ústřední úřady věc pohrbily.

Kartounky jsou *první průmysl* — vedle pivovarnství a mlynářství — jenž ve větším rozsahu vzniká

v Praze, a v němž jmenovitě zde, ale i jinde vystupuje *živel židovský*, vedle šlechtického a občanského. Koncem let osmdesátých je v Praze již šest tiskáren kartounů a pláten, největší privilegovaná Wondraczkova (zal. 1777) s 50 tiskacími stoly a 160 zaměstnanci a priv. Hollubova. V devadesátých letech přistupuje Koppelman Porges & Co. v Karlíně a Příbram, potom největší. Tiskárna Steyrerova zaměstnávala r. 1797 na 300 dělníků. Za rozmachu na počátku XIX. stol. přibyla další židovská tiskárna bratří Epsteinů a Wienerova. Roku 1818 je v Čechách továren na zpracování bavlny přes šedesát, ale šlechtické jsou z toho už jenom čtyři (Auersperg, Kinsky a dvě Bouquoyovy) a mnohé jsou nepatrné nebo v úpadku. Za to vítězně přechází krizi karlínský Příbram & Jerusalem, zaměstnávající na 500 dělníků, daleko nejvíce; r. 1827 stoupá počet na 800. Roku 1823 přišla na pražské židovské továrny pohroma; pro podezření, že pašují přízi, pražské úřady sedm rázem zavřely, ale na zakročení ústřední obchodní komise bylo to zase odvoláno. Bratři Porgesové založili pak r. 1830 druhou velkou tiskárnu na Smíchově, kde r. 1845 zaměstnávali 700 dělníků a dva parní stroje o 28 koních; r. 1833 navštívil závod císař a r. 1841 dostali šlechtictví a predikát von Porthcim. Ještě větší byla pražská tiskárna Epsteinova. R. 1837 vznikají v Králové Dvoře a Praze textilní závody Mauthnerovy. R. 1843 jsou v Čechách 74 tiskárny, z toho 14 v Praze a okolí; 29 je velkých závodů. Celkem se pracuje té doby s 3500 stoly a 86 tiskacími stroji a zaměstnáno je asi 20.000 osob, hodnota výroby činí téměř 13 milionů zlatých, z čehož polovina připadá na Prahu, kde jsou po Leitenbergrech největší podniky.

Za to *tkaní bavlny* je i ve čtyřicátých letech ještě napořád provozováno po venkově, hlavně na severu, jako *domácký průmysl*. Nejvíce tkalců bylo v Liberci, kde na nepatrné rozloze tkalo bavlnu r. 1841 neméně než 41.000 stavů. V letech třicátých bylo stavů na

75.000 a zaměstnávaly asi 100.000 osob. *Předení bavlny* se zmechanisuje mnohem dříve. Počátkem století předlo ji asi 40.000 ručních přadláků, ale v třicátých letech, tento počet klesl na sotva 2000 a práci převzaly dokonalejší stroje. Se čtvrtinou dřívějších ručních dělníků vykonávají teď aspoň 150krát tolik. Přádelen bavlny je v Čechách již 88 (jiné se zřizují), a to nejvíce na Boleslavsku, mají nejméně 350.000 vřeten a vyrobí ročně přes 40.000 příže v hodnotě asi 7.3 mil. zl. Největší (Kastner & Richter, Leibitschgrund-Liboc) má přes 20.000 vřeten a 400 dělníků, týdenní výroba je asi 7000 liber příže. Výrobci ovšem potřebují ochrany proti anglické konkurenci, ale o přílišné se soudí, že podněcuje k podloudnictví (které se přijímá s jistým odůvodněným fatalismem jako regulátor cen). Soutěž s Anglií je nesnadná, neboť tam mají výběr pohotové suroviny, levnější dopravu, starou tradici, výborné strojní zařízení a zapracované dělníky. Angličtí továrníci zbohatli již novými stroji na předení jemnější příže, když se u nás teprve o nich začínalo mluvit. Anglie vydělává na jemných druzích příže na pevnině tolik, že tam klidně může hrubší prodávati pod cenou, nemluvě o snadném zisku při velkých obrazech a zakázkách a specialisaci. Proto příjem ze cla na anglickou přízi v posledních letech stoupá, neboť impuls k dovozu je stále ještě veliký.

Dohromady se tehdy utkalo nejméně $3\frac{1}{4}$ mil. kusů bavlněných látek. Mzdy byly hubené, ač tkalci byli velmi zruční. Nízké mzdy až dosud způsobily, že nebyly zavedeny mechanické stavy, kterých je v Anglii již na 100.000. Ale předvídá se, že brzy strojní výrobou zlevní ceny výrobků tak, že se stroje zavedou také v Čechách, proto se cítí, že je na čase zaváděti aspoň reformy menší, jichž se dá užiti i u stavů ručních. Několik mechanických stavů je v Čechách v této době již zavedeno, tak nově v kartounce bratří Porgesů v Praze, kde pak vypuknou známé nepokoje tiskařů, ničených tiskacími stroji (perrotinami).

PLÁTNO

České plátenictví má tradici prastarou. Jeho surovina je ještě národnější než u soukenictví, neboť len pěstuje a zpracovává i massa zemědělců. Plátenictví si také nejvíce všímá *státní správa*, vydává předpisy o výrobě, r. 1740 prohlašuje předení lnu a tkaní plátna mimo města za svobodnou živnost a později i ve městech dovoluje tkalcům lněné příze vystoupiti z cechů. Soukeníci na ně ostatně hledí s patra. Jmenovitě po ztrátě Slezska hledá Marie Teresie náhradu za ně hlavně v plátenictví českém a moravském, vydává nové předpisy, zřizuje školy předení a uvolňuje obchod lnem a plátnem a sbírání příze u výrobců. V 80. letech Angličan Thompson nazval nebe „velkou střechou této továrny“. *Koncem XVIII. století vskutku plátenictví v Čechách bylo na vrcholu*, alespoň množstvím výroby, ne-li technicky. Ale *francouzské války a blokáda* na rozdíl od ostatního textilu mu velmi ublížily, neboť mu znemožnily export. A sotva se trhy zase otevřely, bylo na nich nutno sváděti kruté a nikoli šťastné boje s *irskou konkurencí*, která podporou anglické vlády a v důsledku brzké mechanisace předení pracovala levněji a lépe. Plátenictví se sice drží, ale napětím všech sil a hlavně, jako tkaní bavlny, nízkými, ba *hladovými mzdami*, možnými jen tím, že pomáhá i výroba zemědělská. Vláda opatřuje semena z Rigy. Vlastenecká hospodářská společnost poučuje pěstitele českými i německými brožurami a podporují se pokusy se lnem z Flander. Ale nebylo snadno reformovati toto výrobní odvětví, hluboce prosáklé konservatismem. České plátenictví se jmenovitě nedovede vybaviti ze *závislosti na bělidlech*

v *Prusku*, kam posílá buď surové plátno na bílení, čímž přichází o poplatky za to, nebo je vůbec prodává, čímž hlavní část zisku z výroby opět zůstane mimo zemi. Platy za pruskou apreturu odhadovaly se r. 1785 na 200.000 zl. ročně, a v XIX. století to trvalo dále, ač znalci tvrdili, že domácí bělidla obstarají věc stejně dobře. Pohraniční podniky ovšem měly často přirozený spád za hranice, a kromě toho bylo zušlechťovací řízení, při němž vybělené zboží se bezcelně vracelo do země, často i záminkou k podloudnictví. R. 1812 krajské úřady přestaly udělovati povolení k vývozu a dovozu za účelem apretury, ale na zakročení interestů bylo to z Vídně zrušeno a domácím bělidlům ponecháno, aby využily své místní posice a vybojovaly si konkurenční zápas samy. Kromě toho podporovala vláda zvláštním prémie výrobu batistů a závojų a jmenovitě *krajek*. Do Prahy povolána velkým nákladem r. 1768 bruselská krajkářka a r. 1805 zřízena ve Vídni škola na jemné zpracování lnu, která pak přeložena do Prahy. Akce stála velké peníze a neměla valných výsledků, takže dvorská obchodní komise navrhla r. 1882 zrušení s mrzutým dodatkem: „Mnohé státní správě přišel již draho omyl, pocházející od t. ř. merkantilismu a posud ne ještě obecně poznáný, že se chce vyráběti vše, co se vyrábí jinde, aniž se napřed získá poučení, zda povaha věcí takové výrobky umožňuje“. Vláda se potom, jako jinde, obmezila na pochvalné uznání a vyznamenání a drobné odměny. Ale neotřásla chorobným přímo *konserwatismem* lnářství, které se jmenovitě vyhýbá novým strojům. Tak r. 1811 zjištěno na Moravě, že tam ještě nebylo obecně provedeno ani drobné zdokonalení tkalcovského stroje, nařízené již r. 1755, a gubernium vytýká, že se tká po staru „*metodou nejvzdálenějšího pravěku*“ a tkalcovství je technicky tam, kde bylo před půl stoletím.

Vláda byla arci zprvu sama na vahách, zda podporovati *strojní předení*, které odejme výživu spoustě chudých lidí na venkově. R. 1803 vydáno nejvyšší

rozhodnutí, že na strojní předení nebudou vydávána privilegia a na každý stroj musí býti žádáno o zvláštní povolení, aby bylo možno sledovati jeho vliv na zaměstnanost lidu, pro len však že vůbec vydávána nebudou. Tehdy byla to obava ještě předčasná, neboť vhodný sprádací stroj na len přes veliké úsilí — ve Francii Napoleon slíbil odměnu 1 mil. franků — nebyl ještě vynalezen. Ale stanovisko nedalo se držeti, vynálezy se hromadily, a to i doma, takže vláda již r. 1811 slíbila, že bude mechanické předení lnu naopak všemožně podporovati. Stálo ji to mnoho peněz, které dovedli vylákati bez kloudných technických výsledků francouzští projektanti, bratři Girardové. A ve lnářství se přece držela *ruční výroba*, arci trpící dvojnásob krisí prvních desítiletí XIX. věku, špatným odbytem a nedostatkem kapitálu, jenž se stěhoval do spekulace, kterou měnové experimenty, státní půjčky, jmenovitě losové, a politika Národní banky účinně podporovala. A tyto krušné doby doléhají ve lnářství na mnohem větší počet lidí než v odvětvích jiných, neboť r. 1810 zaměstnávalo toliko předení lnu v Čechách více než 400.000 lidí.

Vede se jim hůře a hůře a brzy neprovádí vláda už podporu výroby, nýbrž *pomoc v nouzi*, nutnou, aby neumírali hladem. Již r. 1805 dala vláda nakoupiti v Čechách lnu za 300.000 zl., aby zaměstnala tkalce, a 200.000 zl. dáno jako bezúročná půjčka chudým přadlákům a tkalcům v severních Čechách, kteří je pak pomalu spláceli. R. 1816 však přišla nová krise a k tomu neúroda, proto navrhováno, aby byl zřízen státní ústav k nákupu pláten a krajek se $\frac{1}{4}$ mil. kapitálu, ale věc padla z důvodů zásadních i finančních. Než z hradeckého a bydžovského kraje referovali krajští, jaká je v horách, jmenovitě mezi lidmi, kteří nemají pozemků, bída, a zahájeno tudíž nakupování plátna pro vojsko, což trvalo až do r. 1837. Zato odmítala státní správa důsledně vydávati předpisy o výrobě nebo naříditi kolkování a značkování výrobků, o které žádáno.

Pro české plátenictví do poloviny století je typická *výroba ruční a domácí*: přadláci a tkalci dostávají materiál od obchodníků plátnem anebo sběratelé přiveze a plátna nakupují u nich přímo či na trhu a dodávají pak surové zboží zase obchodníkům, kteří obstarají bílení, apreturu a další zasilání. Je to obchod, plný *vyssávání výrobce* a *šizení obchodníka faktorem* a brzy i *klamání odběratele*, domácího i cizího, *špatným bílením*, jehož rychlosti se dociluje *žiravinami*, které plátno, neprodá-li se brzy, zničí a rozhodně je připraví o trvanlivost. Peněžní a kupecká převaha se tu bezohledně uplatňuje na úkor slabších a jmenovitě, když odbyt je vskutku špatný a cizí trhy se ztrácejí, je to drobný výrobce vydán faktoru a obchodníku; je to zápas ruční výroby se strojní a řemesla s továrnou a velkoobchodem, hrůzný sweating systém v české podobě, při němž deficity jdou na účet hladových žaludků.

Větší podniky vznikaly již za Marie Teresie. Tak jmenovitě velká manufaktura hr. Harracha r. 1750 v Hrabáčově na jeho panství Jilemnici a jiné podniky v Krkonoších a v Podkrkonoší, jmenovitě v Trutnově a Varnsdorfu. V Potštýně založil hr. Chamaré výrobu lněných damašků a zdokonalil ji znamenitě hr. Josef Kinský, opatřiv pro svou manufakturu v Pirkštejně instruktory a stavy ze Saska. Potiskování pláten prováděly hlavně pražské kartounky.

Nejnebezpečnější je plátenictví bavlna, a to svou lácí, podporovanou kapitalistickým, technicky pokročilým způsobem výroby, i svou libivostí a přizpůsobením módě. V třicátých letech je plátenictví v Čechách co do množství ještě ve velké převaze, ale je to výroba nemocná, kterou každý vánek strhuje do katastrofy. V l. 1831—32 mu velmi ublížila cholera, která znesnadnila obchod. Tehdy dostával tkadlec za utkání 100 loktů dlouhého kusu plátna toliko 1 zl. 36 kr. stříbra (nominelně, bez ohledu na kupní sílu = 32 Kč, v hodnotě nákupní asi dvakrát tolik). Oficiální rakouská encyklopedie nazývá české lnářství ještě r.

1835 „ohromnou, po tisících chaloupek rozptýlenou továrnou, kde se vyrábějí všechny možné druhy pláten ve všech stupních dokonalosti“ a uvádí, že *půl miliónu lidí* tu přede za mzdu a vyrobí ročně 37 mil. kusů příze a 55.000 tkalců utká 200.000 kop (à 60 loktů) plátna, do obchodu pak přijde 425.000 kop jako bílená příze a 200.000 jako niti. Roční hodnota lněné produkce je 10 mil. zlatých (krajek půl mil.), ale bavlna zle ji zatlačuje. R. 1844 oficiální časopis Průmyslové jednoty mluví o *úpadku lnářství* jako zemské pohromě; konstatuje arci, že nepatrný výnos ručního předení lnu a naprostý úpadek, který mu hrozí, je zjevem evropským, ale z domácích příčin dodává „lehkomyslnost, indolenci, falšování zboží, nedostatek ochrany na jedné, zato však čilost, inteligenci, hojnost kapitálu a strojů na straně druhé, u bavlny, což v jednotlivých končinách vyvolalo a stupňovalo tlak poměrů tak, že *bídou srdce a rozum usedá*“.

Udržeti se mohly toliko *větší podniky* s dostatečným kapitálem, jež si dovedly otevřít cestu do Ruska a Polska, náhradou za Ameriku, kterou obsadila Anglie. Je jich vskutku dosti a vedle prosperujícího hr. Harracha, jenž zakládá v Krkonoších i další závody, jsou to podniky vesměs občanské. Ve Varnsdorfu je to Stolle, v Lomnici u Vrchlabí Šlechta, Harrachův ředitel, jenž vyniká na pražských výstavách, v Lanškrouně Erzleben, jenž provádí výše uvedené podpůrné akce vlády a je odměněn zlatou medailí, ale po jeho smrti závod, ač je mu prominuta záloha 7000 zl., kterou z akce dostal, r. 1845 upadne do konkursu.

Hlavní otázka byla, kdy se předení lnu z práce ruční stane *strojovou, tovární*. Zde je průkopníkem továrník Faltis, který po r. 1835 zřídil v Mladých Bukách u Trutnova s použitím vodní síly 30—40 koní primitivní přádelnu lnu, kterou brzy zdokonalil, takže r. 1841 měla už 2000 vřeten a 229 dělníků. Nyní dovolila Anglie vývoz strojů a Faltisovy podniky velmi vzrostly, kromě toho založena i přádelna lnu ve Skuhrově a Krumlově. Ale vedle celkových 6000 vřeten

ještě počátkem čtyřicátých let stále předlo v Čechách len a konopí 90.000 lidí, z toho jenom na panství vrchlabském více než 7000 a na náchodském více než 8000, arci za bídnu mzdu 2—3 krejcarů (v nom. hodnotě asi 1.40—2.10 Kč!), ba někde ani tolik ne za pilnou práci, trvající 12—16 hodin denně. Zde vskutku tovární zdi se svou zvýšenou vydatností práce znamenají pak vysvobození z hladového vězení vlastní chtrče!

České plátenictví v třicátých letech mělo dvojí ráz. V jihozápadních a jižních částech provozuje se *pro potřebu v zemi*, tudíž vyrábí se jen hrubě bílené plátno, pro chudší třídy v Čechách, na Moravě a v Rakousích a pro vojsko. Tkají je na vsi v zimě, a to často celé rodiny i s čeledí, a ze lnu, který samy vypěstily a upředly, ted' utkají a z jara vybilí. Těmto výrobcům, kteří nemusejí hned prodávati, daří se daleko lépe než přadláků a tkalcům v Krkonoších, kteří jsou dovednější, ale ustavičně v *nebezpečí hladu*. Od Kladska až k výtoku Labe živí tam předení snad *čtvrtinu obyvatelstva*; někteří ovšem předou jen večer, jiní však od rána do noci. V Krkonoších tkalo se plátno na 20.000 stavech, z nichž každý potřeboval práci 10 přadláků, tedy 100.000—200.000 lidí, kteří pracují svých 12 hodin denně. Pracují přeslicí, ale většinou kolovratem, a dovedou upřísti velmi jemnou přízi na závoje a do hedvábí, jmenovitě z Jilemnice, Semil a Vrchlabí, v hodnotě asi 300.000 zl. (dříve dvojnásob). Plátenické příze se vyrobí ročně nejméně 6½ mil. kusů. Mzda se podle starého zvyku platí podle surového materiálu, tedy za upředení libry nevochlovaného lnu v ceně 12 kr. (nom. hodnota asi 4 Kč) tatáž částka; znamená to vyčištění a upředení, což vyžaduje 2½ dne pilné práce! Průměrně vydělá pilný přadlák 3 kr. denně (= 1 Kč)! Znásobeno velkým počtem přadláků dá to úhrnnou mzdu 2.5 mil. zl. ročně, která se vyplácí na živých týdenních trzích příze v Krásné Lípě, Broumově a Trutnově anebo u sběračů, kteří přijdou do vsí a samot.

Nejhorší postavení mají *krkonošští tkalci*. Nemají více provozovacího kapitálu, než aby si koupili příze na 1 kus plátna (asi 60 loket), kterou musí hotově zaplatiti. Sotva dotkají, pospíchají hotový kus prodat, aby mohli koupit přízi a začítí novou práci. To dobře *vědí kupci plátna* a proto je *utahují na ceně*, takže tkalci zbývá žalostně málo na živobytí, ba někdy nic, ale prodati musí, jinak nemá, zač by koupil novou přízi a bude ve své vesnici nebo samotě někde na stráni, kde naprosto není jiného výdělků, bez zaměstnání a tudíž bez chleba.

Tato situace nutká pláteníky, aby se obraceli raději k *bavlně*, ale přece ještě drží se takto mezi životem a smrtí v Krkonoších asi 20.000 stavů, které zaměstnávají asi 30.000 tkalců. Vyrábějí se velmi rozmanité druhy, ale bílení, apreturu a balení obstarávají teprve větší obchodníci, kterým přirozeně zůstane většina zisku a proto se jim stále skvěle daří. Je to organisovaná bída a hladovění; na stav se počítá — při nekonečných dobách pracovních — 12 kr. (4 Kč) denně. Celkem lze počítati, že lnářství a plátenictví živí v celé zemi asi 190.000 stálých dělníků, se členy rodiny a s čeledí však asi 280.000. Vyrobí ročně plátna asi za 12 mil. zlatých. Největší továrna je hr. Harracha v Jilemnici, která zaměstnává bezprostředně 150 stavů, má vlastní tkalcovnu batistu a při předení, tkaní, bílení a apretuře zaměstnává 1000 osob. Rakouská výroba činí třetinu pruské (do níž však je počítán i výrobek pouze zušlechťovaný), a šestinu anglické (prodávané do ciziny dumpingem, vývozní premií $\frac{1}{6}$ hodnoty).

Plátenická bída v horských okresích je krutý *problém proletariátu před továrnami*, o kterém však město a vláda ví jen z druhé ruky, protože tkalci jsou vzdáleni a rozptýleni a tudíž nikoli nebezpečni. Vláda nad nimi krčí rameny, protože prostředky, jichž užívá, se neosvědčují. Lidumilové, kteří žijí mezi nimi, kněží a šlechticové, tak jmenovitě šlechtetný náchodský děkan Regner, snaží se *zvelebiti plátenictví*

technicky tím, že se lidé naučí lepšímu způsobu předení čímž se ruční příze stane nedostižným konkurentem příze strojové, a doporučují vládě zřizování *škol pro předení*. Regner přednáší v Průmyslové jednotě a dovozuje, že školy tyto by přinesly i do odlehlých bud krkonošských výdělek a lépe by vedly lid k racionelní činnosti než továrny, kde je člověk jen částí stroje a je pouze jednostranně vzděláván. Přadlena obstarává zároveň domácnost i děti, v létě se věnuje polní práci a každou minutu volného času může vyplnit předením, které je stále oblíbeným zaměstnáním. Doporučoval proto zřizovati odborné školy pro předení tam, kde je husté obyvatelstvo a málo orné půdy, aby je uživila, neboť i mládež ve školním věku pomáhá již mimo školu rodině předením vydělávati. Ale také tento obor výroby pro hromadnou spotřebu mohl se udržeti a prosperovati jenom přechodem k výrobě strojní a hromadné.

Starou slávu Čech tvoří po staletí umění sklářské. Je to *průmysl světový*, který posílá do ciziny nejenom své výrobky, nýbrž i lidi, aby je prodávali ve vlastních skladištích, které od Petrohradu až do Cařihradu obepínají evropské břehy, jmenovitě ve Španělsku, odkud jde vývoz do jeho kolonií. R. 1744 je sklářství nazváno „*nejkrásnějším klenotem země*“. Ale i tento vývoz byl přerován francouzskými válkami, po nichž mnohá tržiště ztracena, jinde stanoveno prohibitivní clo nebo vůbec zakázán dovoz. Kromě toho vznikala *francouzská a anglická konkurence*. To dělá velké starosti vládě, která české sklářství odedávna střeží, dává hlídati dělníky a mistry, aby se nestěhovali do ciziny, kam je lákají (na udání je prémie 100 zl., na cizí verbíře dokonce 100 dukátů), sama láká cizí dělníky, podporuje zálohami zřizování brusíren a užívání uhlí místo dříví. Vláda také pečuje o *dělníky*, kteří pozбудou zaměstnání, podporami i zprostředkováním práce, jen aby se nevystěhovali, a osvobozuje brusiče i mistry od vojenské služby. Přesto používá české sklářství uhlí až od poloviny XIX. století a dělníky, jmenovitě umělecké, mu stále lákají ven, takže *pozbyvá své úrovně i prosperity*. Drží se opět hlavně *láci*, která zase je výsledek levného materiálu, ale i nízkých mezd. Nyní vláda ruší stará obmezení dělnictva i zřizování podniků a zavádí úplnou svobodu, a to i pro obchodníky, kteří zaměstnávají jen domácí dělníky — brusiče. Po krizi prvních desetiletí XIX. věku zbyly v Čechách jen větší podniky a ze zahraničních tržišť jenom Německo, ale sklářství počalo se zase rozvíjeti a zlepšovati kvalitu výrobků.

Před francouzskými válkami bylo skláren 65, z toho 24 v prácheňském kraji, a téměř všechny posílaly své výrobky do brusíren na Litoměřicku, hlavně v Boru, odkud teprve přicházely do obchodu. Jenom výrobou surového skla bylo tehdy zaměstnáno více než 3000 lidí a celková hodnota výroby byla 2½ mil., z čehož za 1½ mil. šlo za hranice. Vynikaly sklárny hr. *Harracha* v Novém Světě, založené již v XVII. století, a hr. *Kinského* v Pirkštejně, kde se vyráběla zrcadla. Hr. Harrach zaměstnával r. 1800 24 sklářů, 39 brusíků, 11 řezačů, 27 malířů a pozlacovačů skla. Sklárny byly r. 1818 63 a vyráběly hlavně duté a tabulové sklo, kromě toho zrcadla, skleněné perle a krásné broušené sklenice. Z krise po válce, zostřené anglickým vynálezem levného lisovaného skla, vybredlo české sklářství jmenovitě tím, že v Boru bylo r. 1817 vynalezeno *barvení* křišťálového skla průsvitnými barvami. To zlepšilo odbyt, takže v třicátých letech živilo již 75 hutí a 22 rafinerií více než 3500 rodin, export pronikal zase do Levanty, Latinské Ameriky, Německa, Italie a Španěl a celková hodnota výroby činila 6 mil. zl. ročně. Do ciziny jde v třicátých letech ročně přes 12.000 q jemného zboží, které snese dopravu a clo, spolu s rostoucím odbytem domácím lze tedy hodnotu výroby odhadnouti na 9 milionů zlatých, více než třetinu anglické a polovinu francouzské. Bohatá Anglie prodá ovšem jemnější výrobky draho doma a slevuje pak na vývozu hrubších, mnohdy až pod výrobní cenu. Ve Francii se sklářství zase skartelovalo, kdežto v Čechách je tuhá vzájemná soutěž, patrná v cenách. České sklárny tehdy ještě nepracují s uhlím a drží se proto v *pohraničních leších*, kdežto cizina již místo dříví užívá levného uhlí.

Na českém jihu tehdy vynikaly *Meyerovy* sklárny v Adolphhütte a Lenoře a hraběte *Bouquoye*. Zaměstnávaly 350—400 osob. Hlavně však kvetly *Harrachovy* sklárny v Krkonoších, kde ve třech osadách žilo 311 rodin, z nichž bylo více než 700 dělníků. Samostatný průmysl bylo *rafinování skla* na če-

ském severu, na Borsku. Tamní podniky buď sklo z celých Čech kupovaly nebo přijímaly k zpracování za plat a dávaly domácím dělníkům, kteří je brousili, řezali, zaokrouhlovali, malovali a pozlacovali. Vývoz odtud má starou zajímavou organizaci: filiálky v četných přístavech a obchodních městech, jež vedou domácí lidé, kteří se tam z Čech stěhují často už jako hoši, aby se vpravili do cizích poměrů. Ve španělských a zámořských skladech je na př. z Boru na 30 lidí, jiné závody se zase specialisovaly pro Levantu a Orient a znají přesně tamní zvyky a vkus. Skleněné korále, perle a hranolky do lustrů vyráběl domácí průmysl na panstvích maloskalském a středem jejich prodeje byl *Jablonec*, podle něhož nazvány. Drahokamy a polodrahokamy, jmenovitě granáty, broušeny v *Turnově*, kde dříve vyráběny drahokamy umělé. Pýchou českého sklářství bylo dále *sklo zrcadlové a tabulové*, které vyráběly podniky hr. Kinského a firma *Aberle* v Hůrkách na Šumavě, která v tamní pustině zřídila dělnické kolonie a zaměstnávala 800 dělníků a r. 1841 více než tisíc. Díky velkým podnikům překonalo české sklářství krizi prvních desítilétí XIX. století a stalo se průmyslem v moderním smyslu.

ŽELEZO, STROJE, UHLÍ, KOVY, CHEMIKALIE, POTRAVINY

Výroba železa v Čechách je prastará. Koncem devadesátých let XVIII. století napočítaly úřady 46 hutí, v nichž pracovalo 1700 „fabrikantů“. Spotřeba železa byla tehdy malá, v podstatě jen v zemědělství, převyšovala sotva 200.000 centů ročně. Dvě třetiny výroby jsou soustředěny v *plzeňském a berounském* kraji. Technické pokroky počínají v XIX. století, jmenovitě pokud běží o *palivo*, neboť spotřeba dříví je taková, že ohrožuje i ohromné české lesy. Dělají se pokusy s rašelinou a od druhého desetiletí i s *uhlím*, ale to se nehodí pro konstrukci vysokých pecí a celý způsob výroby, takže do čtyřicátých let nečiní pokroků. Výroba železa, surového i litiny, ustavičně stoupá a r. 1847 přesahuje již půl milionu centů, z čehož více než třetinu činí litina. Tehdy je v Čechách 48 železáren s 52 vysokými pecemi, 11 válcovnami a 5 pudlovnami. Železářství zaměstnává celkem 8194 dělníky, a to 2666 při dolování rudy, 1453 uhlířů, 427 při vysokých pecích, 800 slevačů, 1196 v hamrech atd. Mezi podnikateli má velikou převahu *šlechta*, neboť má ve vlastnictví ložiska rudy i lesy; hlavně je to hr. *Wrbna* v Komárově a Jincích a kníže *Fürstenberg* v Křivoklátě, kde jsou také soustředěny technické pokroky. V *Komárově* počíná rozvoj r. 1785, kdy byly tamní železářny značně rozšířeny. Zde provozováno hlavně lití železa, zavedeno formování pomocí písku, lita první kamna, zřízena první válcovna plechu a po prvé užíváno kamenného uhlí. Závod vynikal výrobou

jemného, t. zv. galanterního zboží z litiny. Počátkem třicátých let zaměstnával asi 700 dělníků, 73 uhlíře a asi 150 selských povozníků, měl čtyři vysoké pece a užíval vodní síly. Velmi staré jsou fürstenberské železářny na *Křivoklátsku*, ve Staré Huti již r. 1512. Velká slevárna v *Novém Jáchymově* vznikla však teprve v druhém a hamry v *Roztokách* v třetím desetiletí. Počátkem třicátých let pracovalo v Roztokách 10 hutních úředníků, 152 uhlíři, 67 u vysokých pecí, 143 v hamrech, asi 300 vozků atd. V *Novém Jáchymově* postaven *první parní stroj v Čechách* k pohonu měchů, v Nové Huti byly pece, v Roztokách hamry, ve Staré Huti velká pudlovna. Zde lity hlavně součástky strojů, mříže, pomníky a pod. Na *Zbirožsku* byly železářny státní a r. 1815 bylo tu 8 vysokých pecí a 31 huť. Pak jednotlivé závody soustředěny a výroba zvýšena, pracováno ve 29 hutích. Ve čtyřicátých letech byly to největší železářny v Čechách a vyráběly ročně 80.000 centů surového železa, hlavně hřebíky, ráfy, mříže a pod. Na panství Polné a Vojnově Městci měl železářny kníže Dietrichstein. Velkou vzpruhou železářství byla *stavba železnic*, jmenovitě *kolejnice*, které vyráběny v pudlovce v Josephihütte u Plané. Kvantitou výroby byly Čechy v Rakousku předstíženy toliko Štýrskem — ale celková hodnota železa činila v letech třicátých pouhou $\frac{1}{65}$ anglické, $\frac{1}{15}$ francouzské a $\frac{1}{5}$ pruské. Výroba *ocelového zboží* a nástrojů trpí konkurencí Vídně a Štýrska, ale přece zaměstnává Rösler v Nixdorfu (Mikulášovice) 250 lidí. Majitel dostal r. 1820 predikát von Ehrenstahl, odebírá však litou ocel z Anglie. O celém výrobním odvětví soudí se v letech třicátých, že by potřebovalo *cvičených mechaniků*, a vyplatila by se mu výroba *speciálních nástrojů*, kterých je veliký nedostatek.

Opravdový rozmach železářství slibuje teprve *stroj a železnice*. Evropa pokulhává zde dlouho za Anglií, která na mechanisaci výroby, jmenovitě textilní, vybudovala své světové hospodářské postavení. Trvá dlouho, než průmysl, který se od Anglie učí jejím

technickým pokrokům, dostane k tomu stroje domácí výroby. Velké továrny si zprvu pomáhaly tím, že si zřizovaly mechanické dílny a zde potřebné stroje — napřed asi jen opravy a součástky — dělaly samy. Podobně pracovaly i větší železárny. Ale když mechanisace velkých podniků pokračovala, vznikala *samo-statná výroba strojů* pro přádelny bavlny i pro apreturu a kromě toho vyráběny stroje parní pro pohon, paroplavbu a jmenovitě pro dráhy. Do strojařství se pouštěly i malé podniky zámečníků a mědikovců. Bylo tu však potřebí mnoho peněz i technického vzdělání a vycvičených dělníků i zkušených chéffů, takže u srovnání s cizinou rozvíjely se strojírny velmi pomalu.

Počátky byly dosti dobrodružné, poněvadž bylo nutno *nákresy z Anglie krásti*, jak učinil r. 1802 moravský majitel železáren, starohrabě Salm. Kromě toho bylo tu nejisté stanovisko vlády, která byla na rozpacích, má-li strojní předení a tkaní vůbec trpěti. Když vláda r. 1811 své stanovisko změnila, zahájil hr. Salm své pokusy znovu, leč ani on, ani subvencovaní bratři Girardové neměli prozatím úspěchu. Ale pokusy neustaly, ano drahota lidské práce a nedostatek dělníků za francouzských válek byly jim novým podnětem. R. 1806 postavil *první parní stroj* v Rakousku vynikající technik, průkopník stavby drah Gerstner v pražské polytechnice, r. 1810 opakoval pokus hr. Wrba v Hořovicích a r. 1815 postavil mechanik polytechniky Božek parní stroj, jenž *uváděl do pohybu vůz*. Teprve roku 1825 postavil však říšský Němec Lux ve strojárně ve Šlapanicích na Moravě parní stroj, který se opravdu osvědčil. Druhou strojárnu založil r. 1821 na Moravě jiný cizinec, Holanďan Comoth. Také v Čechách jsou průkopníky cizinci, Edward a James Thomas, kteří r. 1820 zakládají strojárnu v Liberci (r. 1830 přidává se k nim Bracegirdle), výroba se rozšiřuje na textilní stroje a přenáší pak do *Karlína*. Do konce r. 1841 postavili Thomasonové 35 parních strojů s 434 koňskými silami a četné

stroje jiné. Textilní stroje vyráběli dále v Praze Evans & Lee a parní stroje Gottschald, *Breitfeld & Co. Ringhofferova* továrna na Smíchově vznikla r. 1771 jako mědikovecká dílna. Závod velmi rozšířil od r. 1827 Josef Ringhoffer, který již dříve v Kamenici u Jílového zřídil měděné hamry a na Smíchově jal se vyráběti zařízení pro cukrovary a lihovary. Je zajímavé, že r. 1832 dostal titul c. k. dvorního mistra mědikovce (Hofkupferschmiedmeister) a teprve roku 1843 tovární oprávnění; je tu viděti, kterak v názírání státní správy na průmysl dlouho je v popředí *moment umělé, individuální techniky*, kdežto racionalisace a organisace ve velkém, která nám dnes charakterisuje průmysl, ustupuje do pozadí. Pomalejší rozvoj parního stroje v Čechách spadá na vrub toho, že průmysl je soustředěn hlavně v horách a podhoří na severu, kde má dosti *vodní síly*. Proto také Brno v tomto směru předstihne Liberec. Roku 1841 je v Čechách 79 parních strojů o 1050 koních, na Moravě o málo méně, ale slabších, v Dolních Rakousích 56, v ostatních zemích počet nepatrný. Z toho nejvíce připadá v Čechách na *bavlnářství* (24 o 374 koních) a *hornictví* (17 o 205 koních), původní to doménu parního stroje v Anglii; v soukenictví je jich v Čechách 6 o 111 koních, na Moravě pětkrát více.

Stará sláva českého *dolování drahých kovů* je ta tam. V Jílovém a Kašperských horách není už zlata, které by stálo za těžení. *Stříbro*, dobývané v Příbrami, Kutné Hoře, Jáchymově a jinde má roční hodnotu přes půl milionu, asi čtvrtinu těžby v celém státě. Ale průmysl ukazuje, že i z nedrahých kovů je možno dělati zlato. V Praze je závod, jenž sám vyrábí celou čtvrtinu světové výroby. Je to kapslovna firmy *Sellier & Bellot* na Parukářce, založená r. 1825, jejíž denní výroba dosahuje 300.000 kusů, ale je zařízena (pro případ války) na dvojnásobek. Zaměstnává 66 lidí a je vybavena pokročilými stroji. Slouží 60milionové roční spotřebě ve státě a vyváží do celého světa 50 milionů kusů, ač musí kupovati rtuť z ciziny; je to

tedy, vedle textilu a skla, opět kus světového hospodářství.

Veliké bohatství českého *uhlí* odpočívá dosud téměř nedotknuto v zemi. Uhlí má konkurenta v *dříví*, jehož se používá nejen v domácnostech, nýbrž i v průmyslu všude, kde je na blízku; uhlí proniklo jenom do Prahy, jinak do průmyslu jen tam, kde není lesů, a působí tím na láci dříví. Uhelných podniků je 65, jam 342, z části státních. Zaměstnáno je asi 2200 horníků a těžba přesahuje $1\frac{1}{4}$ mil. centů v prodejní hodnotě 269.000 zl., bez vlastní spotřeby v podnicích těžařů, takže celkem lze těžbu odhadnouti na $2\frac{1}{2}$ mil. centů. Je to $\frac{1}{11}$ těžby pruské, $\frac{1}{7}$ francouzské, ale pouhá $\frac{1}{100}$ anglické. I první lokomotivy v letech čtyřicátých byly vytápěny dřívím, jímž velmi plýtváno. K vytápění uhlím se nepřešlo rázem, nýbrž po značných pochybnostech a nesnázích.

Také v Rakousku *merkantilismus* jako jinde žárlivě *pátral, které průmysly by se mohly založiti doma*, aby se zvelebily domácí zdroje výživy a blahobytu a nešly peníze do ciziny. Marie Teresie obracela se přímo na svoje kavalíry a vyzývala je, aby se chápali průmyslové výroby. Když se Josef II. rozhodl pro systematické zakazování dovozu z ciziny, bylo přirozeným důsledkem, že stát dbal nejen o zvelebování domácí výroby, nýbrž také o nová odvětví, třeba i bez přirozených podmínek. Je dojemné čísti, která r. 1794 bylo vládě uloženo, aby si vyžádala kus mosazi, ze které norimberští továrníci zhotovují struny pro klavíry, aby pak majitelé domácích továren na mosaz mohli býti vyslechnuti, zda by ji dovedli zpracovati podobně a učiniti ji poddajnější. Podobně když roku 1710 byla založena míšeňská továrna na porculán, zakládá po osmi letech du Paquier druhou v Evropě ve Vídni a dostává výlučné privilegium na 25 let. R. 1744 však nemůže dále a továrnu koupí vláda, která ji vede se střídavým štěstím, až pro ni získá ředitele Sorgen-thala, který dosud vedl lineckou továrnu na vlněné zboží, ale v porculánu velmi se osvědčil, jako podnika-

tel i umělec, takže továrna r. 1816 vydělá na 85.000 zlatých. Potom pod tlakem odbytové krise opouští svou uměleckou výši a věnuje se obyčejným druhům porculánu, tu však narazí na vážnou konkurenci *porculánových továren v Čechách*. Zde vyráběno ve *Slavkově* (Schlaggenwald) zprvu jen z šedivé hlíny, ale na počátku druhého desítiletí získání dělníci z Mísně a výroba technicky velmi pokročila. R. 1847 měla 3 pece, 43 kruhů a přes 200 dělníků. Jiná továrna na porculán byla v *Klásterci* (Klösterle) na panství hr. Thuna, v *Praze* byla 1795 založena továrna na kameninu, střídala často majitele (jednou jest jím hr. Clam-Martinic), přesídlila 1841 na Smíchov (Kriegel & Co.), vyráběla porculán a terralith a měl asi 100 dělníků. V Týnici na Sázavě pokoušel se o výrobu hr. z Wrthby, po něm kníže Lobkovic. Vláda je zprvu neviděla ráda jako konkurenci své továrny vídeňské. R. 1803 vznikla továrna v *Pirkenhammeru* u Karlových Varů, zprvu skromná jako všecky, pak nastal veliký rozmach (fa Fischer; r. 1839 zlatá medaille ve Vídni). V *Alt Rohlau* (Stará Role) byl podnik, který r. 1824 převzal Aug. Novotný a zvelebil, že r. 1845 zaměstnával 300 osob. Největší byla *loketská* továrna (zal. 1815) bratří Haidingerů, vyučených ve Vídni, kteří procestovali Německo, Francii a Anglii a pak se rozdělili o práci: kreslič — obchodník — mineralog a chemik. V letech 1791—1849 vzniklo v Čechách neméně než 29 továren na kameninu a porculán, z nichž dvě zanikly; slavkovská, pirkenhammerská a loketská vyráběly dohromady víc než dvě třetiny výrobků celého odvětví — od nejhrubšího nádobí do nejnádhernějšího užitkového i okrasného. Kromě toho se v Čechách vyrábělo zboží z wedgwoodu, terralithu a siderolithu; toto velmi zvelebila podmokelská továrna Schiller & Gerbing, která v polovině třicátých let vydávala za mzdy a palivo 20.000 zl. ročně. R. 1846 přenesla velká firma *Hardtmuthova* svoji výrobu porculánu a kameniny pro drahotu paliva a mezd v Vídni do *Budějovic*. Mezi podnikateli toho odvětví je také

kníže Schwarzenberg, který již r. 1812 první v Evropě dával dolovati na tuhu ve Schwarzbachu a ve Zlaté Koruně měl továrnu na tužky. Hardmuthova továrna na tužky ve Vídni (založena r. 1790) vyráběla v roce 1841 240.000 tučtů ročně.

Vedle machinisování textilu a rozmachu železářství a strojařství je hlavním znakem XIX. století průmysl *chemický* významem svých výrobků pro veškeru techniku. V Rakousku rozvíjí se — zřejmě v důsledku nedostatečného školství a nevědecké, empirické výrobní metody — pomalu, ač již r. 1769 Marie Terezie se shání po domácím vitriolu a stát nechává ve výrobních pokusech s barvivy dosti peněz. Spíše prospělo chemickému průmyslu, že v r. 1812 bylo zrušeno povinné odvádění surového loje městu, které pak podělovalo mydláře, a značné snížení ceny státní soli pro výroby nátronových a chlorových preparátů.

V Čechách byla oblastí výroby vitriolového oleje kamenouhelná pánev *plzeňská* a oblastí síry, kamence a železitého vitriolu hnědouhelná *loketská*. Na Chebsku a Plzeňsku vynikly chemické podniky Johanna Davida *Starcka* (nar. 1770 v Kraslicích, zemřel v r. 1841), který r. 1837 dostal šlechtictví a svou pílí, kupeckou obratností a bystrým využitím časových a místních poměrů a téměř padesátiletou činností vytvořil kvetoucí průmyslové odvětví, vzbudil plodnou soutěž a nejen osvobodil zemi od monopolu ciziny, nýbrž dopomohl jí i ke značnému vývozu. Je to podnikatel velkého slohu, jenž tvoří a získává důl za dolem, v r. 1816 zaměstnává 543 osoby, v třicátých letech již 1500 a ve čtyřicátých na 3000 lidí a vyrábí v r. 1840 asi $\frac{2}{3}$ české výroby vitriolu (na 50.000 centů), kamence (9000 centů), síry (6000 centů) a šmolky (2000 centů). Je zajímavé, že vedle tohoto velkého množství zaměstnaných osob je pouze 25 úředníků, za to — důležitý činitel v době bez železnic — velký počet vozků, neboť již v třicátých letech zaměstnávají závody neméně než 420 koní a volů. Jiný pozoruhodný detail je výroba vitriolového

oleje; roku 1874 v celých Čechách pouhých 84 centů, 1816 5000, 1836 24.000 a r. 1841 74.000 centů. V této době většina minerálních a chemických výrobků klesla nejméně o polovinu v ceně, dýmavý vitriolový olej však do let třicátých na pouhou devítinu.

V chemické výrobě vyniká pražská firma *Franz Brosche*, zal. 1817, která r. 1840 v osmi laboratořích vyráběla ročně 7000—8000 centů anglické kyseliny sírové, 3500 centů kyseliny solné, 6000 centů Glauberovy soli a množství jiných preparátů, jm. 500 centů tekutých barev pro tiskárny kartounu atd. v úhrnné hodnotě více než 200.000 zl. ročně. Zaměstnávala 40—50 dělníků a dostávala zlaté medaile na domácích výstavách. Kromě toho bylo v Praze ještě několik chemických továren, dále vyráběl raffinér cukru Richter na Zbraslavi jm. mýdlo pro továrny, olověný cukr a kyselinu sírovou. Od konce XVIII. století byly tu dále továrny na šmolku, jm. Staňkova v Jindřichově Hradci. Ve voňavkářství vynikla pražská firma Daniela Kordy.

V třicátých letech nastal převrat v osvětlování použitím pevné *stearinové kyseliny* k výrobě *svíček* místo drahého vosku a loje, což umožnilo tovární výrobu a veliké zlevnění a popularisování svíčky. Roku 1837 založil Gustav de Milly ve Vídni továrnu, jejíž výrobek nazván podle něho (z toho povstal nedorozuměním název „mléčná svíčka“); rok na to ujala se jí akciová společnost s velkým kapitálem 240.000 zl. Hned na to Mareda počal ve Vídni vyráběti svíčky a mýdlo značky Apollo, hlavní výroba byla ve Vídni, v Praze prováděla ji firma Müllerova.

Pivovarství je staré české řemeslo — v této době arci jen řemeslo. V zemi je neméně 1500 pivovarů, z toho v Praze 60, a pije se mnoho, jmenovitě v průmyslových krajích, spotřeba je velká, chmel se rodí výborný a ječmen je dobrý a levný — ale výrobek za mnoho nestojí. Je tu opět totéž zlo jako jinde — *empirie, konservativnost*, málo vědeckého pokroku.

Vadí také, že četná *privilegia měst a vrchností* brání konkurenci. Ale sousední Bavorsy nutí k pokroku a některé zdejší pivovary nepovažují už své právo za fideikomis lenosti a všímají si pokroků techniky, tak pivovar knížete Oettingena na Zbraslavi. Asi tolik jako pivovarů jest i *lihovarů*, které se pronajímají většinou od šlechticů, k jejichž privilegiím náležejí; v Praze je neméně než 66 lihovarů, technicky pokročilejších. Vyrábí se nejen kořalka, nýbrž i vinný líc pro průmysl. Šestnáct továren na *likéry*, z toho 12 v Praze, se stará o ty, kdo nepijí kořalku, ale také rádi něco silnějšího; dohromady je jich zřejmě dosti.

Konečně *cukrovarství*. V Čechách již dlouho jsou *raffinerie* třtinového cukru ze Západní Indie, z nichž *Richtrova* na Zbraslavi jako všechny jeho podniky vyniká technickými pokroky. Je zařízena na 15.000 q suroviny čili 12.000 q cukru, jenž kryje polovinu spotřeby v zemi, odhadované arci velmi nízko a bez věcného podkladu. Ale privilegium třtinového cukru je u konce a osvícené kruhy zemědělské očekávají s velkými nadějemi *éru cukru řepného*, plod emancipačního úsilí Evropy za kontinentální blokády, který se již vymanil z náhlého poklesu po uvolnění moří. Tehdy vzniklo od r. 1810 neméně než 10 cukrovarů, většinou šlechtických, ale po r. 1814 rychle a na dlouho zanikají. Nyní počalo se budovati na půdě pevnější. V popředí jsou opět *šlechtici* jako vládcové půdy, jmenovitě kníže Karel Thurn Taxis, jež muž Kreutzberg přičítá silné filantropické motivy při založení jeho cukrovaru v Doubravici (200 dělníků), po němž založen Oppeltův ve Svinařích a knížete Oettingena na Zbraslavi. Roku 1834 bylo cukrovarů již 9 a zpracovaly přes 100.000 q řípy; rafinovaly u Richtra. Roku 1835 bylo založeno 8 nových a celkové kvantum řípy dosáhlo 140.000 q, což znamená přes 7000 q rafinády v hodnotě 600.000 zl.; je to asi $\frac{1}{40}$ výroby francouzské, ale přece znamená asi 100.000 zl. mzdy pro 1200 lidí, kteří zde v 6—7 měsíční kam-

pani ve dne v noci pracují. Výroba se technicky stále zdokonaluje a spolu s odpadky znamená velmi mnoho pro polní, arci hlavně šlechtické hospodářství, neboť veliké rozšíření spotřeby cukru v Anglii dovoluje očekávati i vzrůst domácí spotřeby (které ostatně výroba daleko ještě nestačí), zvláště bude-li cukr levnější.

CHUDOBA

Každým krokem tu narážíme na základní příčinu pomalého rozvoje průmyslu i neblahého stavu řemesel: na *nepatrnou kupní sílu širších vrstev* obyvatelstva. Nedostatečné metody sčítání lidu, zařízení hlavně pro potřeby mobilisace a doplňování vojska, mají za následek, že jsou počítáni kromě celkového počtu jenom samostatní podnikatelé a osoby, jež jsou od vojenské služby osvobozeny. Nicméně poskytuje nám to přece pohled do celkového složení společnosti. V roce 1835 bylo v Čechách napočteno přes 4 miliony občanského obyvatelstva, při čemž žen bylo o 100.000 více než mužů. Podle stavu bylo napočteno:

4.203 duchovních
2.200 šlechticů
8.835 úředníků a pod.
44.541 měšťanů, živnostníků atd.
135.775 sedláků.

Ostatek jsou chalupníci, domkáři, podruhové, tovaryši, dělníci, krátce vrstvy s velmi malou spotřební schopností. Půldruhého tisíce selských hospodářství není sice tísněno tak jako v hrůzných dobách před robotním patentem, ale přece jen vedle tíže peněžních břemen a robotních závazků maří těmito i čas a *zanedbává své a nezná technického pokroku*, takže nutně obrací každý krejcar, nežli jde ze stavení, a šetří do krajnosti na veškerých potřebách. Tím se vysvětluje, kterak Kreutzberg, vypočítáváje na příklad spotřebu obuvi, vynechává celou čtvrtinu obyvatelstva (chodí bosí a v dřevácích; i zámožný Vavák si pochvaloval, že r. 1772 od února „ženské pohlaví

napořád bosy chodily“), ze zbytku pak pro polovinu počítá roční průměrné vydání za boty jen 3 zl.; pro druhou, majetnější, pak 6 zl. ročně. Teprve s koženkami, postroji atd. vydá to roční spotřebu kůže za $1\frac{1}{2}$ mil. zlatých. Také při výpočtu spotřeby cukru vynechává K. čtvrtinu obyvatelstva a u ostatních počítá jen $1\frac{1}{2}$ libry na hlavu ročně (kdežto ve Francii a v Prusku byl už tehdy všeobecný průměr $4\frac{1}{2}$, v Anglii pak 16 liber na hlavu ob.).

DOPRAVA

Roku 1800 nebylo v Čechách více než 75 mil řádně upravených *silnic*. Roku 1833 bylo jich už 435 mil. Tehdy již sedm roků o dopravu v Čechách pečoval a dalších deset roků práce měl ještě před sebou zvelebitel země i hlavního města, purkrabí Karel hrabě *Chotek*. Sítí jeho silnic rychle se zlepšil obchodní život: cestovalo a dopravovalo se mnohem rychleji, s menšími otřesy a trmácením lidí, vozidel i potahů. Dříve jezdilo se z Prahy do Vídně 5—6 dní, nyní 36 až 38 hodin; do Liberce a zpět jezdilo se z Prahy 5—6 dní, nyní jen polovinu té doby. Po silnicích jezdily „rychlé pošty“ a dostavníky, na poštách bylo postaráno o koně a v hostincích o stravu a ubytování cestujících za pevně stanovené ceny. České lázně dostaly dobré silniční spojení a v Praze přes Střelecký ostrov od podzimu 1841 spojovala vltavské břehy Chotkova chloubu — řetězový most, postavený podle londýnského vzoru, jenž umožnil rychlý rozvoj továrního Smíchova. A neúnavný purkrabí dláždil, kanali-soval a osvětloval Prahu, zakládal sady, pečoval o chudinství, podporoval rozvoj řemesel a průmyslu, pořádal výstavy a pomocí České spořitelny, založené stavy a Prahou krátce před jeho nastoupením, učil lid spořivosti.

Zlepšení silnic *zvýšilo rychlost i pohodlnost dopravy* a zmenšilo také její *závislost na počasí*, neboť silnice netonuly již tak v blátě. Roku 1823 byla v Rakousku zavedená tak řečená „rychlá pošta“. Ale rychlost byla přirozeně omezena výkonností koňských potahů. Bylo tedy na snadě uvažovati o zlepšení dopravní techniky, avšak ne hned použitím parní síly,

nýbrž nejprve tím, že by se vozy pohybovaly ne již přímo po silnici, nýbrž *po kolejích*, čímž by se značně zmenšilo jak otrásání, tak i tření a ušetřilo by se tudíž na potahu, resp. zvýšila by se jeho výkonnost. To jest začátek *železných drah*, dávných to předchůdců železnic, používajících lokomotiv. Dopravní poměry na silnicích dojista byly jak pro dopravu osob, tak pro obchod nutkavým podnětem k opravám. Vždyť i jízda „rychlou poštou“ trvala z Vídně do Brna neméně nežli 16 hodin. Průměrně urazily *pošty za hodinu míli* ($7\frac{1}{2}$ km) a těžké několikasprežní vozy formanské se pohybovaly ještě daleko pomaleji, jmenovitě tam, kde jim bylo překonávati přirozené překážky výškové, zvláště tedy mezi Vídní a Terstem. Na „rychlé poště“ platilo se za osobu 28 kr. za jednu míli, cesta z Vídně do Terstu stála 31 zl. 19 kr. Ostatně správa státní nikterak se nesnažila, aby dopravu usnadnila aspoň tam, kde to bylo velmi snadno. Vycházela vůči cestujícím z obvyklé zásadní nedůvěry a požadovala od nich na příklad mezi Vídní a Brnem *dva pasy*, z nichž jeden byl pro cestu a druhý pro překročení vídeňské čáry. I když už jezdily vlaky Severní dráhy, bylo potřebí míti pas a potvrzení policie, aby se mohl koupiti lístek, což bylo ostatně nutno učiniti o den dříve.

Jest zajímavé, že první bezprostřední podnět ke stavbě železné dráhy v Rakousku nedala doprava osob, nýbrž *solí*. To platí jak pro dráhu z *Budějovic do Lince*, tak pro Rothschildovu *Severní dráhu* z Vídně do Bochnie v Haliči. Súl také inspirovala i myšlenku vodního spojení mezi Vltavou a Dunajem, pro které byla r. 1807 založena v Praze Hydrotechnická společnost pro splavnění českých řek. Tímto projektem zabývá se vynikající technik, zakladatel pražské stavovské techniky z r. 1806, F. J. rytíř *Gerstner* (1756—1832). Při bližším studiu opustil však projekt cesty vodní a rozvinul plán spojití Vltavu s Dunajem *drahou* se železnými kolejnicemi, po které by byly náklady podle anglických vzorů taženy koňmi.

To se pak stalo životním dílem jeho neméně vynikajícího, málo však šťastného syna *F. A. Gerstnera*, profesora vídeňské techniky (1795—1840). R. 1825 vskutku se mu podařilo utvořit společnost bankéřů, která rychle upsala 850.000 zl. a téhož roku byly za vedení Gerstnerova zahájeny přípravné práce. Byly velmi nesnadné, jak pro nedostatek praktických zkušeností, tak hlavně pro *tuhý odpor a agitaci*, kterou vyvolali ti, kdo se báli, že jim dráha způsobí újmu nebo úplnou hospodářskou pohromu: *povožníci, hostinští atd.* Také *výkup pozemků* byl velmi ztěžován a orgánové dráhy ohrožováni i na životě. Další nesház podniku a tím i zárodek svého osobního nezdaru způsobil Gerstner sám tím, že teprve v průběhu prací pod dojmem zkušeností, které osobně získal v Anglii, rozhodl se pro myšlenku zbudovati dráhu nikoliv pro sílu koňskou, nýbrž *pro lokomotivy*. To arci vyžadovalo *důkladnější stavby, zataček o větším poměru*, méně ostrých, a *mírnějšího stoupání* čili častějších oklik. Tím se *zpomalila stavba* a značně *zvýšily náklady*, to však znepokojilo zase akcionáře. Vynutili si, že myšlenka používati na dráze lokomotiv byla opuštěna a trať stavěna úsporně, pouze pro koně. Gerstner po marném boji podlehl a r. 1828 z podniku vystoupil. Stavěl pak v Rusku dráhu z Petrohradu do Carského Sěla a pak i v Americe, kde zemřel. R. 1832 byla linie z Budějovic do Lince hotova (131 km) a je zajímavé, že provoz byl zprvu *pronajat* plavebnímu podnikateli, staviteli lodí *Lanovi*, a potom teprve vedla jej společnost sama. Náklad byl 1.65 mil., rozpočet Gerstnerův byl i při levnější stavbě *překročen* o 700.000 zl. V počátcích drah byl to *obvyklý zjev*, jenž také brzy odradil od dalšího akciového podnikání, proto také současný projekt pražský (zahájený r. 1827) koňské dráhy z Prahy do Plzně nedospěl dále nežli *z Brusky do Lán*, měl velmi slabou dopravu a byl brzy prodán knížeti Fürstenbergovi za mizivou cenu 55.000 zl. Dopravovalo se tu jenom *uhlí a dříví* a vozy jezdily

z Brusky do Lán prázdné. Mezi Gmundenem, kam byla dráha z Lince prodloužena, a Budějovicemi trvala doprava nákladu 4½ dne, kdežto doprava osob z Budějovic do Lince (131 km) 14 hodin. R. 1842 měla dráha 762 nákladní vozy, 58 osobních I. a 11 vozů II. třídy, dále několik luxusních pro vznešené cestující za dvojnásobný poplatek. Podniku se dobře dařilo, v letech čtyřicátých platil 8½% dividendy.

Tato dráha zůstává však *torsem*. *Skutečným průkopníkem železnic v Rakousku* je bohatý a mocný finančník rakouské vlády, jeden z pěti podivuhodných synů frankfurtského Mayera Amschela Rothschilda, baron Salomon *Rothschild*. On to jest, jenž byv informován svým geniálním londýnským bratrem Nathanem o budoucnosti železničního podnikání, které tehdy již ve své mateřské zemi vyvolávalo horečku, rychle se rozhodne pro projekt vídeňského profesora Riepla, jenž mu navrhuje, aby *Vídeň* byla spojena s *halíčskými ložisky soli* železnou drahou. A je velmi zajímavé, jak nepatrnou úlohu v těchto počátcích hraje železo a uhlí ostravské pánve, kterou dráha měla protínati. Věk uhlí a železa vskutku teprve se rodil v těsné spojitosti se vznikem železnic, jež se staly hlavním odběratelem, ale také dopravovatelem. Tehdy, r. 1829, byly založeny vítkovické železárny, zavedeno tam z podnětu Rieplova pudlování a postavena první vysoká koksová pec. *Vítkovice* jsou další velké dílo Rothschildovo pro hospodářský rozvoj rakouského průmyslu, podobně jako založení rakouského Lloydů. Jenom muž jeho kapacity a vlivu mohl také v tuhém konservativním státě vítězně překonati nesčetné překážky, které zvláště zde se stavěly proti železným drahám. První žádost o železniční koncesi byla také za Františka I. zamítnuta, jakoby tužil, jak mocným činitelem pokroku se dráhy stanou. Po jeho smrti dosáhl však Rothschild od jeho nástupce rychle povolení a tak vznikla ona památná koncesní listina ze 4. března 1836 o dráze mezi Vídní a Bochniou, s vedlejšími drahami z Břec-

lavy do Brna, z Přerova do Olomouce a odtud do Prahy, která vedle základních podmínek koncese a závazků státu i dráhy obsahuje i památnou větu „Tak to vážně zamýšlíme“ (Das meinen Wir ernstlich). Pod vedením Rothschildovým založení společnosti a upisovací akce rychle se dařily. Kapitál byl *12 milionů, opatřených 12.000 akciemi v nominale 1.000 zlatých*, upisovala tedy zřejmě jenom finanční smetánka. 4.000 akcií, třetinu, převzal Rothschild a jeho přátelé předem, 100 akcií dostali projektanti. Ostatní kapitál byl neméně než čtyřikrát přepsán. Jak už pověděno, v programu dráhy na prvním místě byla *sůl*, potom *tabák*, *obilí* a *dříví*. O *uhlí* mluví se toliko mimochodem, Ostrava vystupuje toliko jako trh černého dobytka, *doprava osob* byla *podřadná* (počítáno pouze s 80.000 ročně!). R. 1838 byla, spíše na ukázkou, zahájena železniční doprava z Vídně do Wagramu, r. 1839 bylo dosaženo v červenci Břeclavy, současně i *Brna*. Cesta z Vídně do Brna (144 km) trvala 4 $\frac{1}{4}$ hodiny. Dráha byla stavěna tak, že spodní stavba jednotlivých úseků byla svěřena firmám, mezi nimiž zvláště vyrostla společnost pěti bratří *Kleinů*, která pracovala také na úseku pražském a jinde. Brzy bylo používáno *domácích kolejnic*, třebaže firmy zaviňovaly průtahy, za to *lokomotivy* byly zprvu jen anglické, po případě americké, a jejich doprava ovšem působila veliké potíže. Nemenší nesnáze byly i s *topivem*. Uhlí z bližších dolů se nehodilo pro stroje, zařízení na anglické uhlí a koks, a vhodnější uhlí ze Slezska a Čech musilo se vozmo dopravovati z veliké dálky. Společnost opatřila si k tomu účelu spousty povozů a uhlí, které se dovezlo takto nebo po Dunaji z Oravice v Banátu, musila koksovati ve vlastních podnicích, v Rajhradě a Floridsdorfu. Teprve dosažením ostravského revíru se situace zlepšila. Zatím však vrátila se společnost ještě jednou od uhlí k levnějšímu *dříví*, to však tvořilo spousty jisker, které ohrožovaly cestující, hlavně však okolí dráhy, takže společnost platila spousty požárních škod.

Rothschild dosáhl, že Severní dráha dostala do názvu jméno císaře Ferdinanda a zabezpečila si takto přízeň státu, když se však udála první srážka, nastala proti dráze prudká agitace a chikany úřadů a stále spory se státem. Často se také lámaly osy a kola i kolejnice.

Doprava byla pomalu rozšiřována. V květnu roku 1841 dosaženo Uherského Hradiště, v říjnu Olomouce. Od podzimu 1839 byla i noční doprava z Vídně do Břeclavy, od března 1840 i nákladní mezi Vídní a Brnem. Dále dopravováni po dráze i vojáci a jako velká sensace také živý dobytek. Ale stavební *náklady* byly napořád *překročovány* a když počátkem let čtyřicátých vypukla všeobecná krise, klesly akcie Severní dráhy z 1000 až na 648. Rothschild dovedl sice svou energií udržovati další stavbu a čeliti pochybovačům a skrytým nepřátelům v samém vedení společnosti, kteří zrazovali od pokračování ve stavbě a byli by se spokojili dráhou koňskou. Ale vyhlídky přes pokračující rozvoj ostravské uhelné pánve, jejíž těžba v desítiletí 1832—1842 ze 165.800 q stoupla na 613.800 a za deset let potom činila již 1,678.300 q, nebyly valné. Společnost požádala tedy stát, aby jí zaručil 4 až 5%ní výnos investovaného kapitálu, má-li pokračovati ve stavbě. Tehdy však již vedl rakouské finance energický baron Kübeck, jenž garancii odmítl a v prosinci 1841 vydal ono pověstné prohlášení, kterým se *stát* rozhodl, že bude dráhy *příště stavěti sám*. Byl to velkolepý program, jenž obsahoval především projekt dráhy z *Vídně do Prahy a do Drážďan*, dále z Vídně do Terstu, z Benátek do Milána a konečně z Čech do Bavor. Jinak měla státní správa za to, že stačí doprava dunajská. Stát neměl však úmyslu vykonávati také provoz, nýbrž chtěl si pouze zjednatí naprostý vliv na stavbu, hotové trati chtěl však *pronajmouti*. Na tyto veliké investice bylo ze státních prostředků vyhraženo 20 milionů ročně. Dalekosáhlým krokem státní správy stoupla opět důvěra v železniční podnikání a Severní dráha, která

již nemohla téměř dál, začala opět stavět z Přerova do Lipníka. Povzbuzena byla také nadějí, že dosáhne *ostravské pánve* a že od hranic bude z německé strany postavena dráha do Berlína. Rothschild poskytl na stavbu další prostředky. Konečného rozhodnutí proti odbojným akcionářům, kteří chtěli ředitelství kontrolovati, respective spoutati zvláštním dozorcím výborem, dosáhl však teprve ultimatem, že celé ředitelství složí funkce. Nyní provedena také různá zlepšení: r. 1842 zmírněny dosavadní tuhé pasové předpisy, rok na to osvětleny vozy I. a II. třídy a zřízen pensijní fond pro zaměstnance. R. 1847 bylo konečně dosaženo Bohumína a hranice.

O Praze bylo r. 1842 rozhodnuto, že bude s Vídní spojena *přes Olomouc*, ale současně i *přes Brno*. Na jihu pak rozhodnuto pro odvážný, ba tehdy senační projekt dráhy *přes Šimmering*. Je zajímavo, že v Praze již r. 1836 pokoušel se dr. Lichner o koncesi na stavbu dráhy do Brna a dostal povolení k přípravným pracím, rovněž Severní dráha. Ale pro nepříznivé poměry stavby zanechala, kladouc podmínku, aby stát zaručil výnos, což bylo odmítnuto. Nyní byla trať Olomouc—Praha rozdělena ve dva úseky, z nichž úsek Pardubice—Praha řídil český technik inž. *Perner*. Stavbu prováděli známí bratři *Kleinové*, nádraží v Praze stavěl *Lanna*. Veškeren železniční materiál byl nyní již domácího původu, za to při obtížných stavbách, při tunelech a viaduktech bylo hojně používáno skromných a vytrvalých dělníků italských. Na dráze z Pardubic do Prahy v letech 1843—1845 ustavičně pracovalo přes 20.000 dělníků, v Praze na svazích *Žižkova* od r. 1844 mnoho set. Náklad na úsek Pardubice—Praha byl 8.2 mil. zlatých, na kilometr průměrně 33.000 zl. 20. srpna 1845 byla dráha za velikých oslav až do Prahy otevřena, kdežto trať z Brna do České Třebové, kde se spojila s tratí do Olomouce, byla pro velké obtíže stavby v Moravském Krasu dokončena až 1. ledna r. 1849. Potom teprve došlo i na stavbu z Prahy na sever, do *Podmoklů*, a to

podle Labe, ač průmyslové okresy Č. Lípa a Liberec velmi se dráhy domáhaly. *Liberec* byl však odmítnut pro veliké stoupání a k dráze mu dopomohl teprve textilník Liebig.

Národohospodářské účinky drah byly v německých zemích zprvu odhadovány falešně. Dráhy byly *podceňovány*, protože při posuzování jejich rentability a hospodářského užitku se vycházelo jenom od *osobní dopravy*, jmenovitě poštovní, a v drahách se viděl jenom prostředek zkrátiti dobu jízdy. Záhy se však ukázalo, že *stavba drah* sama už je velkým hospodářským činitelem, neboť vynáší *železářskému a dřevařskému průmyslu* značné zakázky a tím podporuje jejich vývoj, dále pak vyvolává i vznik četných *průmyslů jiných*: výroby lokomotiv, kolejí, železničních vozů a pod. Dráhy však také *zlevňovaly a ulehčovaly dopravu surovin do míst výroby a hotových výrobků z továren do vývozních přístavů*. Z toho vznikl úžasný rozmach vnitrozemské nákladní dopravy a obchodu s cizinou. Nyní se také průmyslové oblasti *rychleji a levněji zásobovaly* zemědělskými produkty a tím se vyrovnávaly ceny. Zvýšila se tím vzájemnost jednotlivých krajů a přestaly veliké *cenové rozdíly*, jež se v jedněch projevovaly drahotou a v druhých nezdravou lácí. Neúroda přestala býti zároveň hrozbou hladu, neboť nedostatek potravin bylo možno hraditi odjinud nebo z ciziny. Nastávalo i *mezinárodní vyrovnávání cen* a dobrá nebo špatná žeň se sice projevovala vzrůstem nebo poklesem kupní síly venkova, pozbývala však rozhodujícího významu, který měla druhdy, neboť účinek byl mírněn vlivem poměrů v sousedství. Nastala vůbec intensivnější a stále rostoucí *výměna statků*, od níž národní hospodářství přijalo svůj hlavní ráz. Nyní také *průmysl* mohl vznikat tam, kde měl nejlepší *podmínky výroby, ne už podmínky odbytové*. Pára jej zbavila závislosti na vodní síle, neboť *uhlí* mohl si nyní snadno dopravit; potřeboval-li ho však mnoho, mohl se usadit u jeho ložisk, neboť snadno dopravil zase odtud

hotové výrobky. *Racionalisace* učinila z důsledku železniční dopravy rozhodný pokrok a těžení z pokladů a sil přírodních a s ním *zvelebení lidského života* postupovalo mnohem rychleji.

Z roku 1846 máme již *statistiku nákladní dopravy do Prahy*, která zajímavě osvětluje, jak tehdy město žilo. Železnici mělo arci jenom na východ, jinak pouze dopravu formanskou a dodávky z nejbližšího okolí. Ale přece již dopravila železnice do Prahy 10.000 centů obilí, 22.000 centů mouky, přes 3000 centů másla, skoro milion vajec, 760 centů masa, skoro 13.000 kusů drůbeže, přes 4900 centů ovsu pro pražské koně, na 3000 telat, 3600 ovcí, přes 1000 věder vína — ale jenom 1974 centů uhlí. V Průmyslové jednotě bylo už také dosti stížností na krádeže na dráze.

FINANCE

K STÁTNÍMU BANKROTU

Sympathie části české šlechty a politické úsilí, které vyvíjela na posledních stavovských sněmech, nemohlo českému národu vyvážit fakt, že nemá vrstev, které by vedle absolutistického panovníka měly aspoň částečný vliv na *směr a rozvoj života ve státě*. K tomu bylo, jakmile absolutismus padne, povoláno *měšťanstvo*, jehož německá část ve spolku s ústavověrnou šlechtou pak dala veřejnému životu v Rakousku a úpravě státoprávních poměrů vedle dvou druhých kompaciscentů, koruny a Maďarů, na dlouhou dobu ráz. *České měšťanstvo*, které zaujme obdobné politické postavení, do r. 1848 a po této epizodě až do roku 1860 se politicky vyvíjí a připravuje v duchu obrozenského programu, ale ve všem ostatním podléhá především vlivu společného státu a společných poměrů a tudíž i *vlivu měšťanstva německého*, které je mu místně a zájmově nejbližší, cítí tlak stejných poměrů a tím, jak na ně reaguje a hospodářsky a sociálně si razí cestu ku předu, je průkopníkem také jiným.

Ve starém protikladu mezi severem a jihem německé měšťanstvo v Rakousku svou podstatnou částí náleží k německému jihu. To znamená *katolictví* s jeho příznivými dispozicemi pro *kult smyslů*, ale také *protireformaci* s jejím *mravním uvolněním a nepřízní k duchovním snahám*. Není větších kontrastů nežli *vnitřní vývoj Rakouska a Pruska od Marie Terezie a Friedricha II.* Přes to není potřeba vstupovati na nejisté pole národní filosofie, stačí zůstatí u *panovníků*, kteří jsou spolu s poměry tak mocní, že do poloviny XIX. století stačí v Rakousku vtiskovati městskému

obyvatelstvu svou dějinnou pečel. Měšťané německých a českých měst v Rakousku mají tytéž bolesti: tísní je *břemena velmocenské politiky státu*, jehož vnitřní prostředky nejsou jí úměrny, trpí *nehybností nástupců Josefa II.* a jejich *nedůvěrou k duchovním silám* i jejich *neporozuměním základním podmínkám hospodářského rozvoje* a ovšem také *příliš různými poměry společného území*, jichž vyrovnání Uhry kladou rostoucí odpor. Všemohoucí stát s velkou bezohledností užívá prostředků, které poskytuje nebo má teprve poskytnouti obyvatelstvo, pro svoje vnější cíle, ale selhává tam, kde je pak potřebí *účelně tyto oběti rozvrhnouti* a starati se, aby *produktivní síly rostly v poměru k vydáním*. Neblahé zásady zkaženého konservatismu Františka I. jsou vždy kárány především na poli ústavy a duchovní kultury, ale byly neméně osudné hospodářsky a sociálně, poněvadž *tísněním sil duchovních překážely i rozvoji substance hmotné a produktivního ducha*. Kromě toho ona velká moc, kterou v hospodaření znamená *příklad a vliv* tak důležitého činitele, jakým byl absolutistický stát se svým velkým vlivem na pořádek, spořivost a podnikavost nebo opak těchto základních vlastností, nepůsobí nijak příznivě.

Veliká slabost reforem Josefa II. spočívala v tom, že jim nedovedl zjednati u *obyvatelstva bezpečnou oporu*. Venkov, o jehož zvelebení nejvíce usiloval, nemohl mu býti politicky na prospěch pro svou zaostalost a kromě toho jej popudil některými vnějšnostmi, jako bylo pověstné ustanovení o pohřbech, které podporovalo jenom agitaci velkostatku a církve. Skutečnou oporou úsilí císařova mohlo býti vedle vzdělaných šlechticů a úředníků jedině měšťanstvo. Ale na něm právě se ukázala slabost reformního zápalu, jenž chtěl lidi činiti šťastnými i proti jejich vůli. Císař dělal vše, aby oslabil vědomí měšťanstva a uvedl je v bezpodmínečnou *závislost na vládě*: rušil městská zřízení, odevzdával justici právníkům a správou magistrátům, rušil privilegia cechů. Byl to starý, zpuch-

řelý svět, jenž tu padal, ale nebylo při tom místa a podnětu pro svobodnou vůli zúčastněných. Císař nebyl proti měšťanstvu: zbavoval původ z něho odia, dával i biskupské úřady i místa ve státní správě nešlechticům, ale neocenil tento zdravý prvek v celku. Neměl také, pokud se jeho úlohy týkalo, zdravých idejí národohospodářských, jeho obchodní politika byla v zájetí merkantilismu a státního poručnickování. Průmysl, jenž zde od poloviny XVIII. století byl, měl umělé základy. Nebylo jinak možno, měl-li tu býti rychle. Nerostl proto v podstatě z iniciativy domácích lidí; pro důležitá odvětví jich vůbec nebylo, takže potřebné vedoucí síly musily býti draze lákány z ciziny. Roku 1787 bylo v Praze 20 manufaktur bavlny, z nichž 11 vedli cizinci, z 9 zbývajících bylo několik založeno z dobročinnosti, jiné z průmyslového dilettantismu šlechty. Stát sám průmyslovou výrobu neprovozoval, ale podporoval ji peněžitými dary a rozsáhlými zákazy dovozu. Jinak opět nebylo možno průmysl vydupati — ale na trvalo to podlamovalo ducha podnikavosti i obchod, ostatně téměř výlučně provozovaný *Židy*. Vynikající účast tohoto elementu zde i v bankovníctví disponuje peněžní hospodářství pro *dobrodružný ráz*, který při své závislosti na státu a politických změnách a při stálém kolísání valuty také vskutku mělo.

Ve financích dával císař *špatný příklad*. Marie Teresie začala sice r. 1761 ve válečné tísní vydávati *papírové peníze* (obligace po 25 a 100 zl.), ale zase je stáhla a vyvedla finance státu z těžkých krisí ku podivu dobře, šetřila a vybírala daně, takže i pověstné bankocetle ještě neohrožovaly měnu a stát. Počínaje jejím synem je hůře a potom ještě a ještě hůře, až do státního bankrotu 1811. Od r. 1782 končí rakouské státní hospodaření každého roku až do druhé poloviny XIX. století *deficitem*. Příčinou nejsou zprvu nadměrná vydání, ale fakt, že hospodářské síly státu rostou příliš pomalu, aby snesly náklad na jeho modernisování, tím méně na účast ve světo-

vých válkách. V letech 1787—1790 přesahoval roční deficit 20 milionů a na sklonku Josefový vlády bylo *bankocetlí již za 28 mil.* Nástupci zmařili projekt reformy pozemkové daně a zrušení feudálních břemen, jež by bylo rozvinulo individuální iniciativu a umožnilo lepší metody zemědělství, krátce přenesli i na státní finance svůj odpor a potom hrůzu před každým důraznějším krokem. František I. byl rozhodným *odpůrcem zvyšování daní*, za to si neváhal pomáhati krutou a nespravedlivou daní a konfiskováním majetku, jímž byl tisk bankovek. A neopustil myšlenku inflace a státního bankrotu ani potom. Tak se dlouho připravovala katastrofa r. 1811 i mizerie potomní.

Války s Francií hltaly peníze. Po prvních prostředcích z nouze, jako byla nucená půjčka, rekvisice zlata a stříbra, lákavá losová půjčka a kažení mince, bylo nutno r. 1797 dáti bankocetlím nucený kurs. Tím se finanční správa ocitla na obvyklé šikmé ploše tiskařů bankovek. Roku 1800 bylo bankocetlí 200, roku 1806 již 450 milionů, rok na to půl miliardy, k tomu státní dluh 708 mil. a 60 mil. deficitu. Nešťastný průběh války, ztráta velkých území a nutnost sehnati válečnou náhradu pudila k dalším krokům. Pokusy stahovati bankocetle nebo dokonce dávati stříbro do oběhu, byly kapkou do moře. V prosinci 1809 vyhlášeno tedy *nucené odvedení stříbra* a nastalo všeobecné jeho ukrývání, jmenovitě do Uher, kde patent neplatil. Ani mužové ve vysokém postavení nepohrdali tímto prostředkem; za to bez obrany podléhaly kostely a kláštery, jichž poklady bylo viděti, a sirotčí jmění, nejubožejší oběť každé války. Zastavárny, fideikomisy a majoráty musily vydati, co měly. Kromě toho provedli čtyři vídeňští bankéři novou losovou půjčku — ale na vlastnoruční podpis císařův a hypoteku na určité státní statky. Roku 1810 vypsána konečně zvláštní *daň z majetku na umoření bankocetlí*, a to z nemovitého majetku, oceněného na pět miliard, desítina, a stejná kvota z movitého, o němž však nebylo kontroly; rakouští velkoobchodníci udá-

vali své jmění na 250 milionů. Ale veřejné mínění, již obecně popuzené a nedůvěřivé, — vláda tajila, kolik bankocetlí vydala — nevěřilo již v úspěch opatření, projekt úplně selhal a hospodářský život spěl k chaosu.

Odříznutí od světového obchodu v důsledku ztrát území a kontinentálního systému bylo úplné. Co se proti tomu navrhovalo, byly jalové, z části směšné náhražky, jež připomínají první léta světové války. Ztrátu třtinového cukru měla nahraditi nejenom řípa, nýbrž i javorová šťáva, kukuřice, med, škrob, hrozny a kaštiny; podobně nahrazována káva, pepř, bavlna, indigo atd. Šlechtické cukrovarnictví tu zažilo horečný, ale krátký rozkvět. Vláda to podporovala zostřením prohibitivního systému a zakázala vůbec zahraniční obchod bavlněnými a hedvábnými tkaninami, železem, cizími víny a kávou. Následek ovšem byl ohromný vzrůst *podlounictví*, které nevázaně proudilo děravým pohraničním kordonem. Anarchie měnová přivodila i cenovou a postarala se tak, aby nebylo nikoho, kdo by necítil válku až do kostí. Jak obyčejně, byla v městech armáda zchudlých a ubohých a vedle nich jen kasta opravdových zbohatlíků — *hlavně armádních dodavatelů a spekulantů*. Veřejné mínění vidělo v nich jednomyslně podvodníky a zloděje, zvláště když chefové velkých obchodních domů byli cizinci, Švýcaři, říšští Němci a hlavně nenávidění Židé.

V hospodářském životě Rakouska hrají oficiální roli nutného zla, se všemi důsledky jednostranné koncentrace na obchod a vídeňskou bursu. Trvá system Ghetta, stát je musí nechati vydělávati, šlape je však za to občansky. Ale je pravda, že nezdravě rozmnožují počet lidí kolem *bursy*, že jako velcí bankéři *drží stát v kleštích*, třebaže hlavní vinu jejich hospodářského privilegia má *režim*, poněvadž on a nikoli potřeba hospodářství je *hlavním zdrojem peněžních transakcí*, ze kterých spekulace těží. Na venkově massa bankocetlí vyvolávala spíše jen furiant-

ství než opravdovou zámožnost. Za to se válečné a spekulativní zisky tlačí do nabývání *půdy* a v Čechách mnoho deskových statků mění pány, až se vláda leká o budoucnost šlechty a obmezuje právo koupě na tři stavy a skutečné měšťany privilegovaných měst. Nejen jeden starý a vznešený rod tu zmizel v chudobě a z nejednoho zámku se stala továrna nebo sídlo bursovního panstva. *Obečná nejistota* o skutečném stavu veřejných financí a měny a *neznalost hospodářských souvislostí* nejenom uvedla obyvatelstvo do stavu *hysterie*, nýbrž zesílila a na dlouho udržela *převahu spekulativních tendencí nad produktivními*, která je obvyklým následkem špatné valutní politiky. Každá inflace znamená velké hospodářské a sociální změny, při nichž křivda je vždy ve velké převaze a nehospodárnost ještě zvyšuje špatné následky pro celek. Pro svůj úsek vypožadoval a posoudil to kronikář města *Chrudimí* tak trefně, že to platí i pro celek. Poukázav někdy r. 1806 — kdy ještě nebylo nejhůře — na vysoké ceny domů a pozemků, napsal: „Nechť se tomu žádný nediví, že za přítomná léta v knihách contractních vynajde prodávané role 1 korec neb 10 honových záhonů až za 500 fl. i 600 fl. i také za 800 fl. a domy důkladnější v městě i za 7.000 fl. neb zlatých rhejn. Toho byla příčina těžká a dlouhá vojna francouzská, která naše všechny peníze, jichž se ve veřejném běhu v zlatě a stříbře v císařských zemích na 300 milionů zlatých rhejn, počítalo, sežrala, a které ta nesežrala, ty se zavázely do cizích zemí za *caffé* a za cukr a jiné pamlsky a nepotřebné potřeby, na které lid všecken tak zvykl, že ten nejsprostší člověk v městě ráno k snídání *caffé* musel míti. Z toho následovaly velké těžkosti, když místo zlatých a stříbrných peněz nastoupily papírové peníze, tak zvané bankozettle, to jest tištěné cimentované cedulky z vídeňského městského banco, a také něco drobných měděných peněz, které však tak lehké byly, že (se) na libru jich vešlo za 4 fl. a 48 krejcarů, kdežto libra měděná stála za 54 krejcarů. Těch tehdy papírových a mědě-

ných peněz žádný sobě nevážil, ale své jmění, buď v čemkoli pozůstávalo, proti takovým penězům velice vysoko cenil. A poněvadž do cizích zemí ty bancozettelé s velkou srážkou, to jest až jenom za polovičku, přijímané a nám nazpátek za naše zboží plně dávány byly, z toho následovala ta *nesmírná drahota* všech věcí v našich zemích. Však ale, kdokoliv měl co na prodej, buď obilí, dříví, řemeslnické oudělky i řemeslnické a nádenické práce, tomu ta drahota neškodila proto, že jedno proti druhému ceněno bylo. Ale *vojsku a všem ouředním lidem*, kteří své v laciných letech ustanovené peněžité mzdy neb salaria jenom podosahovali a nic jiného na prodej neměli, těm všem nesnesitelná byla, poněvadž se za své malé mzdy sotva chleba najísti, a dosti špatně, a ne jak na veřejné ouřední osoby přísluší, odívati a šatiti mohli. Kdo to v Čechách pamatuje, by vejce, kterých bývalo za jeden krejcar šest, jedno za krejcar se prodávalo? Podle těch vajec ceny byla cena všech věcí.“*

Úkol dvorské komory (hr. Stadion) zajisté byl nadlidský. Císař na ni ustavičně doléhal, aby se postarala o vzestup kursu, ba aby připravila rezervy pro nastávající válku, ale při tom státní kancelář (čili zase hr. Stadion) odmítala úspory ve vojenství a vyhrazovala si i dále tisk bankocetlí, v němž spatřovala jediný prostředek, jenž zachránil a ještě zachránil stát. Tím se arci vylučovaly mírnější prostředky a zbývala jenom devalvace či umělý, částečný *bankrot*, nemělo-li se dojíti k faktickému, to jest k úplnému znehodnocení peněz a tím i k neschopnosti opatrovati potřeby státu, jmenovitě vojenské.

Za bankrot se naléhavě přimlouval arcikníže Rainer. Ten také viděl diletantskou nedostatečnost šlechtických rádců císařových ve finančních věcech — kterou víc než dostatečně ukazují protokoly — doporučoval, aby byla vytvořena finanční komise, nezá-

* Otiskuje Č. Florian v Časopisu pro dějiny venkova, r. IX., str. 236.

vislá na dvorské komoře, a do ní povoláni byli ne šlechticové, nýbrž finančníci z ciziny. Bankrot neodmítala ani státní kancelář, ale zase si jej ponechávala až jako ultima ratio, kdyby selhalo válečné štěstí. Když se to u Wagramu vskutku stalo a přijat mír s válečnou náhradou, nebylo už jiného východiska. Ze ztracených území proudily bankocetle, které tam pozbyly platnosti. Nikdo nevěřil dýchavičným proklamacím císařovým, jeho výkladům o hodnotě státního majetku a půdy i slibům, že neužije násilných prostředků.

Od července 1810 po nezdaru pokusů O'Donnellových, vědělo se již obecně, že nastává katastrofa. Prezydentem dvorské komory byl jmenován hrabě *Josef Wallis*, dosud nejvyšší purkrabí v Čechách, obecně známý jako lamželezo, zastánce radikálních opatření. Pohříchu byla tato opatření spíše ve shodě s jeho surovou povahou než nějakým finančním ingeniem, tudíž spíše krutá než rázná. Jako finančník znal toliko jednostrannou teorii kvantitativní: čím méně peněz, tím lepší kurs. Věřil v ni naprosto a jedinou překážku úspěchu této teorie viděl proto v zálužnosti spekulace a lichvy. Tu chtěl zdolati násilím.

Podářilo se mu vskutku přípravy k rozhodujícímu opatření úplně *utajiti*. Pomáhalo mu při tom, že dosavadní, napořád polovičaté a jalové zákroky vlády neměly systému, takže podle nich nedalo se usuzovati o ničem. Dosud vláda jenom sháněla stříbro, zvyšovala daně a cla, zakazovala dovoz a pokoušela se marně o 10% daň z majetku a o půjčky, hypotekisované státním majetkem, a — s velkým odporem císařovým — také statky duchovenstva (celková hodnota cca 80 mil.). To byla opatření, která sloužila spíše potřebám nenasytné vojenské správy nežli nápravě měny. Co nový správce financí dosud provedl, prozrazovalo jenom, že bude postupovati ostře: rozšířil bursovní policii a dozor na trhy a přísně stíhal udávanou lichvu. Proto v obecenstvu, které ostatně znalo jenom symptomy choroby, to jest kurs bankocetlí — a ten

zase namnoze přičítalo ne přirozenému vývoji, nýbrž spekulaci, t. j. ažiotáži — neboť bylo až do února 1810, kdy udána po prvé částka 950 mil., v nejistotě o množství papírových peněz, byly nejružnější pověsti. Tvrdilo se, že stříbro a zlato bude podroběno úplné konfiskaci, takže jich nebudou směti uživati ani řemesla, aby tím pozbylo lákavosti a nekazilo kurs měny. Jiní, opírajíce se o marnost dosavadních pokusů o nápravu, soudili, že vláda bankocetle už nezvládne, takže klesnou (jako assignáty) buď nadobro nebo aspoň ještě daleko více než dosud. V důsledku toho kupovali o překot, nač přišli, jen aby se zbavili bankocetlí. Nejméně bylo těch, kdo věřili v císařské slovo, že bankocetle budou zase výměnou staženy čili valorisovány. Převaha byla rozhodně na straně těch, kdo se obávali nejhoršího, neboť od nastoupení hr. Wallise kurs bankocetlí ustavičně klesal, z 500 na 800 a v prosinci 1810 dokonce na 1095 a níže (za 100 zl. konv. m.).

V této atmosféře byl 20 února 1811 datován a 15. března všude současně s ponurou obřadností publikován pověstný *Wallisův patent*. V 6 hodin ráno byl vylepován a čekajícími zástupy horečně čten. V krátké době znali všichni jeho základní ustanovení. V několika hodinách celá říše v největším rozčilení uvažovala o jeho důsledcích pro všechny, kdo měli nějaký závazek nebo nárok ze starších dob, a o břemenech, která na jeho základě vznikají. V těchto směrech šly totiž jeho nejcitelnější, v pravdě katastrofální účinky. V okamžité hodnotě peněz stát neučinil a také nemohl učiniti nic: *devaluace* zde byla, ale pomalá, takže se vžila. Bankocetle měly jen zlomek nominální hodnoty. Ten stav arci těžce poškozoval všechny starší věřitele a starší rentiéry a kapitalisty, jakož i všechny, kdo požívali služného a platu a nedomohli se jeho přiměřené úpravy, na druhé straně zase stejnou měrou byli ve výhodě všichni starší dlužníci a ovšem také stát vůči majitelům státních půjček. Bylo rozhodující stránkou patentu, že se soustředil hlavně na úpravu

těchto otázek, a to v tom směru, že *chtěl pomoci hlavně těmto vlastníkům starších, hodnotných kapitálů a starších závazků*, tedy jmenovitě státním věřitelům, jichž dobrovolná či nedobrovolná loyality tu byla přímo okázale honorována. A snaha, *pomoci věřitelům*, tedy vrstvě, kterou celkem možno charakterisovati jako kapitálově silnější a nasycenější nežli její dlužníci, kteří si teprve vypůjčili na investice, do obchodu atd. — tato snaha šla za svým cílem velmi tvrdě, neboť nedbala toho, že domnělá plethora peněz je pouhý závoj, po jehož stržení se neúprosně ukáže *oslabení národního hospodářství* a tudíž *menší schopnost dlužníků* dostáti svým závazkům a jmenovitě ovšem starším, valorisovaným.

Nejhůře pochodil vlastně stát sám jako dlužník, neboť snížil sice úrok ze svých dluhů na polovinu, ale při tom je prohlásil za dluhy v šajnech, což proti bankocetlím ve skutečnosti znamenalo, že úrok $2\frac{1}{2}$ krát zvýšil. Naproti tomu *všecky daně* byly, se současným zrušením válečných přírážek, *zvýšeny pětkrát*, což opět znamenalo těžké zatížení oslabeného národního hospodářství. Pro soukromé závazky pak zaveden — a to bylo jádro patentu — složitý *chronologický klíč*, na jehož základě se měly platiti nikoli svou nominální hodnotou, nýbrž podle toho, kdy byly učiněny, resp. podle míry poklesu bankocetlí, jichž od září 1799 počítáno 110 za 100 zlatých, koncem r. 1810 pak již 500.

Nedalo se sice popírati, že peníze později vypůjčené nebo půjčené byly „lehčí“, t. j. měly menší kupní sílu nežli závazky starší. Ale *jak to spravedlivě určití*? Podle kursu bankocetlí? Především neodpovídala kupní síla kursové hodnotě, nýbrž také poměrům na trhu a jiným momentům. Za druhé vláda sama do té chvíle při každé příležitosti prohlašovala, že kurs bankocetlí je umělý, příliš nízký, neodpovídá jejich hodnotě, nýbrž je tlačěn spekulací. Najednou však vládní patent kurs bankocetlí přijímal jako měřítko, jinými slovy, zklamával i novější věřitele, navnaděné základní myšlenkou valorisace jejich pohledávek.

Jedinou přednost patent měl, ač ne již novou: také on, jako již nepodařený patent O'Donnellův, roztrhl dosavadní tajemnost stavu veřejných financí — která byla první a snad nejhorší vlastností absolutismu — a jasně řekl: *bankocetlí bylo vydáno za 1.060,798.753 zlatých*. Potom doznal, že je nemožno vyměnit tuto sumu, i zmenšenou, za hotové peníze; ale sliboval, že zmenšení už samo o sobě „zachrání lidi před schudnutím a oživí opět národní blahobyť“. Zmenšení — číselné — bylo provedeno zavedením nové „*vídeňské měny*“ (Wiener Währung) tím, že za pět zlatých v bankocetlích bude vydán jeden zlatý nový (*Eimlösungs-scheine* — česky „šajny“).

NOVÁ INFLACE, NÁRODNÍ BANKA A DEFLACE

Nářky těch, kdo patentem byli skutečně nebo domněle poškozeni, a vedle nichž spokojenost těch, jimž patent prospěl, ovšem se neprojevila, nesčetné a zdoluhavé procesy, které vznikly o nahodnocení pohledávek, to vše se týkalo toliko této stránky patentu. Byl to ostatně jedinečný pokus, který byl možný jenom v periodě velmi nevyvinutého peněžního hospodářství s jednoduchými, nepostupovanými závazky, téměř bez akcií, s malým počtem cenných papírů, vkladů atd. A přece jeho pokus regulovati vzájemné závazky ex post stačil, aby všecku téměř pozornost obrátil na tuto jeho stránku, na otázku, zda opravdu *vyrovnává* či *obohacuje* nebo *olupuje*, a aby se daleko méně hledělo na otázku přece jen důležitější: *jaká bude hodnota a další osud nové „vídeňské“ měny?*

Zde byl zárodek dalšího znehodnocení. Nová jednotka byla myšlena jako návrat k staré, plnohodnotné, ke „konvenčnímu zlatému“, ale předpoklady toho nebyly splněny. Nestačilo prohlášení, že nových „šajnů“ nebude vydáno více než odpovídá oběhu bankocetlí, což bylo jen formálně splněno. Deflace, jež se tu slibovala nebo aspoň naznačovala, měla ještě jiné předpoklady. Vedle absolutního požadavku netisknouti další nekryté peníze, — jenž nebyl splněn, poněvadž nevydávány pak sice „šajny“, ale Antizipationsscheine a tím nanovo zvyšován oběh — vedle požadavku starati se o krytí kovem, jehož rovněž nebylo, a požadavku rovnováhy v rozpočtu a nerozmnožování, naopak placení dluhů, o čemž prozatím za

nové války už dokonce nebylo řeči, stala se již při vydání „šajnu“ základní chyba, že nevzat za základ *současný kurs bankocetlí* — 800 za 100 zl. konvenční měny — nýbrž *kurs lepší, ale fiktivní*, pouhých 500. To neodpovídalo paritě, nýbrž kursu „šajnu“ 160 za 100 zl. konv. měny. Skutečný kurs konv. zlatého v březnu vskutku byl 167, ale — stoupal, v červenci byl 286, pak sice v prosinci klesl na minimum 137, ale následkem nové války a emise nekrytých „anticipačních“ peněz zase stoupal a do r. 1816, kdy tohoto nového oběživa bylo již za 470 milionů, *dosáhl kurs 351*.

Jsa zvyklý hledati příčinu nezdaru vládních opatření nikoli v jejich nevhodnosti, nýbrž v *zištné speculaci*, hr. Wallis, jenž k tomu obdržel zvláštní policejní moc, krutě stíhal všechny, kdo po vydání patentu, zaleknuvše se nových závazků a daní, zvyšovali ceny, a varoval směnárníky před tajnou ažiotáží a zhoršováním kursu peněz. Bylo to marné počínání, při němž jako obyčejně vázly v síti jen drobné rybičky, kdežto obyvatelstvem kolovaly pověsti, že patent byl přece jen vyzrazen a vysoká finance na základě toho nakvap platila starší dluhy a kupovala státní papíry. Obecenstvo bylo brzy přesvědčeno, že „šajny“ jsou jenom nové bankocetle. Roztrpčení rostlo také tím, že *nových jednotek* — 212 milionů — bylo pro tak velkou zemi málo, takže pro potřeby peněžního styku bylo nutno nechati v oběhu znehodnocené měděné peníze a prodloužiti lhůtu výměny malých bankocetlí. To na čas pomáhalo zlepšovati kurs „šajnu“ a bránilo kolísání. Ale záhy se rozneslo, že vláda nemá peněz na své závazky z loterní půjčky a že co nejdříve počne opět tisknouti — a nastala nová panika a pokles měny.

Finační mizerie začala tažením do Ruska na novo a nezlepšila se ani uzavřením míru. Její trvalé příčiny — špatná organizace státu, šlendrián a nepoctivost úřadů, neschopnost ministrů spravovati zemi a využití latentních sil — trvaly dále a každý věděl, že potrvají. Rakouské obyvatelstvo bylo i dále semení-

štem *hospodářských kuriosit*. Malí lidé *schovávali špatnou měděnou minci*, jsouce pevně přesvědčeni, že zase nabude staré nominální hodnoty, kdežto papír ne, zastánci středního stavu žádali naopak, aby *kovové peníze byly vůbec odstraněny*, a tvrdili, že pouhá myšlenka odstraniti papírové peníze v celé monarchii vyvolává tajnou hrůzu. Zatím co se zde báli deflace, prodával šlechtický velkostatek obilí jenom za konvenční minci a pomocí židovských komisionářů pilně spekuloval na burse. Vláda pak si pomáhala jak mohla: půjčkou na 8¾ %, 50 % zvýšením výdělkové a třídní daně z příjmů — aby se výnos trochu přizpůsobil hodnotě konvenční měny. Velká vydání na vídeňský kongres nezlepšila náladu obyvatelstva, roztrpčeného zvyšováním cen živobytí i sazeb spotřebních daní a podezíravě se ptajícího, kam se poděla *francouzská válečná náhrada*; bylo trvalé, ač neodůvodněné přesvědčení, že si ji císař ponechal.

Z těchto poměrů se vybredlo *uzavřením míru, francouzskou válečnou náhradou* (47.5 mil.), *anglickými subsidiemi* (41.5 mil.) a *založením Národní banky r. 1816*. Nebyl to však samostatný ústav, jenž by měnu definitivně osvobodil od státního vlivu a opřel o kovový základ. Národní banka byla a rychle se i na venek stala *ústavem státu*, kterým tento jednak *stahoval papírové peníze a zdvihal jejich kurs* tím, že je měnil v nekrytý svůj *dluh u banky*, jednak brzy si přímo u ní *vypůjčoval na deficit*, pokud nestačily půjčky fundované, pro něž stát u konservativní vysoké finance až do poloviny století za dobrý úrok nalézal dosti ochoty. *Kurs stříbra byl ve čtyřech letech uměle stlačen na 250* a roku 1820 tak stabilisován, takže 100 zlatých vídeňské měny rovnalo se 40 zlatým „rakouské“. Ježto však toto definitivní znehodnocení „šajnu“ se událo postupně a nevedlo už k náhlému státnímu zásahu, nemělo také povahy nového státního bankrotu. Za to byla *pociťována rychlá deflace let 1816—1820* a jmenovitě prudké kursové, úrokové i vnitřní *nahodnocení státních půjček*.

Následky byly pro hospodářský život nepříznivé: nebylo v něm *jistoty a klidu, ani povzbuzení*, a proto také *spekulace podržela převahu nad pomalým, soustavným tvořením skutečných hodnot*. Na finanční patent a potomní události a tudíž na vládu a celý systém vrhalo to těžké stíny, neboť oběti, kterých si březem r. 1811 vyžádal, byly z veliké části marny. Z toho důvodu byl patent všeobecně posuzován s nenávistí a jeho licoměrná úvodní slova o tom, že císař „je ustavičně zaměstnán blahobytem svých poddaných a odedávna věnoval papírovým penězům svou pozornost“, trpce komentována.

Deflace let 1816—1820 ovšem provedena *za cenu velkého, trvalého zatížení státu*, za cenu velkého *dluhu u banky*, které jenom tajnost jejího hospodaření dovoluje přijímati tak velikou pohledávku za státem, a která je tím *odvrácena od svého poslání úvěrového a investičního*, a konečně za cenu *velkého dluhového zatížení občanstva*, zvětšeného ještě o provise a zisky bankovních domů, především Rothschildova.

Pro relativní stabilisaci měny, která nahradila divoké kolísání od počátku století, bylo založení Národní banky r. 1816 prospěchem. Vláda očekávala od něho především *zmenšení oběhu papírových peněz*, jichž umořovací fond měla banka spravovati. Byla založena se značným akciovým kapitálem — 50.000 akcií po 2200 víd. zlatých — jehož upsání bylo vlastně novým druhem státní půjčky. Akcie měly býti splaceny 2000 zl. v papíru a 200 zl. v konvenční minci (stříbře). Papírové peníze, na něž vydány obligace, nesly $7\frac{1}{2}\%$.

Ostatek papírových peněz v oběhu, 538 mil., měl býti *vyměněn* a to vždy 100 zl. za 1% ní obligace v konvenční minci a 40 zl. za bankovky, směnitelné za stříbro. Tento plán ztroskotál potud, že *bankovky se neudržely v oběhu*, nýbrž byly bance ihned předkládány k výplatě a s obráceným, zvětšeným kapitálem výnosná operace opakována, takže oběť, kterou stát učinil, dav bance množství stříbra, byla v tomto smě-

ru marná. Za to kurs „šajnů“ (víd. měny) byl operací zvýšen. V květnu r. 1816 platilo se za 100 zl. stříbra 446 vídeňské měny, v době výměny stále ještě 327. Dávala-li banka za každých 140 „šajnů“ 100 v 1% obligacích a 40 v bankovkách, směnitelných podle přání za kov, nabízela tím celkem stříbro za kurs 233 — 254 místo 327!!

Ale bankovky se neudržely v oběhu, poněvadž se vědělo, že kapitál banky není splacen a že je to vlastně jenom odbočka finanční správy. Bankovky se tudíž hrnuly bance k výplatě za stříbro, takže to nebyla výměna peněz a zlepšení papírové měny, nýbrž *ažiotáž*, čili present zámožným Vídeňákům, šlechtě a finančníkům, hlavně židovským, vůbec jen těm, kdo měli dosti peněz a vyznali se v takových věcech. Nastal nával, který zásobu stříbra u banky tak ztenčil, že bylo nutno výměnu bankovek s hanbou omeziti a brzy úplně *zastaviti*. Nyní kupovala vláda papírové peníze za stříbro jenom na burse. Poněvadž se však nevědělo, na jakém kursu chce vláda „šajny“ stabilisovati, vznikla opět divoká spekulace, proti níž byla vláda laicky bezbranná. Vůbec jsou tato desetiletí vzrůstání Rakouska do peněžního hospodářství a pokračujícího kapitalismu *blaženou érou spekulace*, která tyje z neobratné a namnoze bezradné státní finanční politiky. Jsou tu bohatí a stále bohatnoucí *jednotlivci*, především cizí finančníci, bankovní židé, trochu šlechty a domácího měšťanstva, ale *chudý, zadlužený a deficitní* stát, jenž ovšem tíhu své chudoby svaluje daněmi na obyvatelstvo, které břemena války a zahraniční politiky i špatné měny a nedbalých, při tom šlechticky-velkostatkářsky orientovaných financí stále těžce splácí.

Koncem roku 1815 bylo šajnů v oběhu za 208 milionů, ale jejich nelegitimních bratří (Anticipations-scheine) již za 450 milionů. Z děsivé miliardy bankocetlí, která narostla do r. 1811, byly tu na novo již celé dvě třetiny... Mezi císařovými rádci nebylo však již nálady pro násilná opatření. Hr. Stadion, ministr

financí od r. 1814, zamýšlel zlepšiti poměry zvolna, tedy pokud se měny týkalo, provést deflací a pak výměnu za bankovky podle kursu. Podmínkou ovšem byl *pořádek v rozpočtu*, především tedy zmírnění požadavků *vojenské správy*, která byla — a jak poměry ukázaly, i zůstala — rozhodujícím činitelem rakouských financí. Zprvu se o něm tvrdila věc neuvěřitelná: že uveřejní státní rozpočet. Hrabě nebyl však ani geniálním finančníkem, ani mužem turbulentní energie Wallisovy, experimentoval a povoloval. Ale třeba s velkými obětmi a trvalým zatížením státu, přece jen se mu podařilo zastaviti další tisk státovek, založiti podle anglického vzoru cedulovou banku a její pomocí stabilisovati kurs dosavadních státovek a vyměniti je za bankovky. Nedospěl ovšem ani k aktivnímu rozpočtu, tím méně k tomu, aby Národní bance splatil vše, co na stažení bankovek vydala. Vznikla z toho naopak veliká pohledávka banky za státem, a poněvadž kromě toho si stát u banky také přímo vypůjčoval peníze, ocitl se ústav za krátko v situaci, kdy jeho domnělé bankovky ve skutečnosti byly státovkami. Jelikož však o situaci Národní banky a oběživa nebylo veřejnosti nic známo, držela se rakouská bankovka až do revoluce r. 1848 na výši stříbra; pak ovšem při prvním nárazu revoluce bylo po stabilitě.

Výměna šajnů čili vídeňské měny za bankovky, smnitelné za stříbro, které stát dal bance k dispozici z francouzské válečné náhrady, skončila po založení v létě 1816 nezdarem — stříbro brzy bylo to tam. Stát zdvihal tedy kurs „šajnů“ a bral je z oběhu jinými způsoby, výměnou starších půjček za nové s doplatkem i upisováním akciového kapitálu banky: 1 akcie stála původně 200 zl. stříbra a k tomu 2000 zl. šajnů; ty ničeny a stát dával za ně bance 2½% obligace, jež měly býti postupně umořeny. Aby splácel bance dluh, pokusil se hr. Stadion o *zahraniční půjčku*. Dostal ji, ale za krutých podmínek: bratři Parishové nabídli 33 mil. za nominale 60 mil. 5% obligací čili úvěr tento stál 9½% a ještě měli některé požadavky. Ministr

půjčku potřeboval, aby měl možnost podepřítí případně kurs, ale cítil odvetu ciziny za to, že Wallisův patent násilně snížil úroky státního dluhu na polovinu. Úmyslem vlády vůbec bylo kursy státních půjček zdvihnouti. *Pětiprocentní zúročení státních půjček bylo tedy zase obnoveno* a cizí bankéři byli usmířeni, také však sanovány četné domácí fondy, kterým bankrot zasadil těžkou ránu. Nyní dostalo Rakousko půjčku 33 mil. a odevzdalo tento peníz Národní bance. Celkový státní dluh, který dosahoval již před tím v nominale 549 milionů, ovšem rychle rostl.

Do konce r. 1819 byla z projektovaných 100.000 akcií Národní banky — původní počet 50.000 byl zdvojnásoben a nominale sníženo na polovici — upsána polovina a ze 678 mil. státovek zbývalo v oběhu 450 mil. Upisování bylo *velmi výhodné*: úrok $2\frac{1}{2}\%$ za vklad 1000 zl. šajnů byl státem bance vyplácen ve stříbře, což znamenalo zúročení $7\frac{1}{2}\%$, dividendy slibována tedy nejméně 30 zl. stříbra, obecnost se tedy v letech 1818 a 1819 jen hrnulo. Úrok $2\frac{1}{2}\%$ ve stříbře, který stát bance platil za odvedené státovky, jež získala upsáním akciového kapitálu, a tudíž se rovnal $7\frac{1}{2}\%$ zúročení odvedené částky, byl protějškem dárku, který stát věnoval kursovou diferencí těm, kdo se zúčastnili první výměny šajnů za obligace a bankovky, jež jim byly hned směňovány za stříbro. Bylo to další zatížení státní pokladny ve prospěch zvýšení kursu „šajnů“. Proto také byl *výdej druhé poloviny akcií zastaven* — aby prý přílišný akciový kapitál nesváděl k dobrodružným podnikům aneb, podle jiných, aby akcionářům nebyla zmenšována dividendy nepoužitým akciovým kapitálem. Tím kursy akcií banky značně stouply. Z banky však netěžili jenom akcionáři. Intimní poměr vlády k vídeňským bankéřům měl za následek, že akciový kapitál 5 mil. stříbra, určený k obchodování, sloužil skoro výhradně několika *privilegovaným podnikům*, a vliv banky na průmysl a dokonce už na obchod mimo Vídeň úplně selhával. Byla to doba rozmachu bursovní

hry, kdy bankéři *Sina, Eskeles, Pereira a Geymüller* používali prostředků banky k nevázané spekulaci, počítající na to, že stát je proti nim bezbranný, jelikož potřebuje stále jejich úvěru.

Banka byla ustavena, arci velmi *aristokraticky*: její výbor tvořilo *100 velkých akcionářů*, kteří měli nejvíce akcií, a ti volili *12 direktorů*, kteří vedli správu, kdežto *císař* jmenoval *guvernéra* a *viceguvernéra*. Pro stát byli akcionáři *kompaciscenti* velmi příjemní: mlčeli ke všemu a nebyli ani zvědaví; ochotně snášeli, že stát podkopává jejich ústav, jen když je při tom dobře krmil, což také činil. A sluší zdůrazniti, že to nebyl formálně stát, nýbrž vedení banky, které samo navrhlo státu, aby banka vstoupila vůči němu v onen nezdravý služební poměr, jenž byl paskvilem anglického vzoru. Ministerstvo financí nazývalo to ovšem „vyšším a důležitějším úkolem banky“ (než aby sloužila soukromému úvěru); měla ulehčiti státu *obnovu pevného pořádku v měně* (což bylo jejím posláním), ale také *trvalou konsolidací státních financí a úvěru* — což bylo ovšem již negací její podstaty a na dlouhou dobu příčinou slabosti a stálého kolísání rakouské měny se všemi jeho důsledky. Národní banka byla později zcela správně nazvána „*společností věřitelů státu, která mimochodem též obchoduje*“.

Ne to, že banka vyměňovala „*vídeňskou měnu*“ (šajny) za konvenční, ohrožovalo její poslání a tudíž i měnu samu, leč fakt, že *stát nedal jí k dispozici dostatečné fondy*, nýbrž zůstal jí velkou část dlužen čili měnil svůj státní dluh u občanstva za dluh u banky. K výměně zbývajících 450 mil. vídeňské měny za konvenční bylo potřebí bankovek za 180 mil. zlatých stříbra. Stát se r. 1820 s bankou dohodl, že jí dá polovinu, 90 mil. (zač měl dostati 50.000 upsaných akcií v hodnotě 30 mil.), což s jejím splaceným kapitálem mělo tvořiti fond 100 mil., kdežto zbývajících 80 mil. měla si banka opatřiti úvěrem. V oběhu mělo po úplném stažení státovek zůstati 200 mil. banko-

vek, krytých 100 mil. stříbra v bankovním pokladu. Plán byl potom všelijak měněn, hlavně v tom směru, že stát nedá bance 90, nýbrž hotově jen 10 a postupně podle výměny státovek 30, dohromady tedy pouhých 40 milionů, kdežto na zbývajících 140 své dlužní úpisy, jež měly býti postupně umořeny 1.4 mil. ročně v 33 letech. Hotové peníze stát jednak vzal z francouzské kontribuce, jednak si vypůjčil slosovací půjčkou u Rothschilda a Parishe (30 mil. za 58 nominale).

Ale nešťastná *zahraniční politika* ohrozila a zdržela tento plán. Pověřivý císař zakročil vojensky proti revoluci v Neapoli, neboť viděl v ní a ve vojenském spiknutí v Piemontu dílo strany, která hodlá zvrátiti všechen pořádek. Expedice byla drahá, vojenské výdaje, rozpočtené pro celý rok 1821 na 44 miliony, hned v prvních osmi měsících dosáhly 52 $\frac{3}{4}$ a do konce roku přes 60 mil., čili bylo po rovnováze. Na rok 1822 pak byl v rozpočtu deficit 20—23 milionů a částky, určené na konsolidaci měny, musily do tohoto nenasytného jícnu. Hrabě Stadion byl zoufalý: na pouhé úroky bylo potřebí 32 $\frac{1}{2}$ mil. stříbra ročně, na úmor 7 $\frac{1}{2}$ mil. Veškeré státní příjmy však činily 95, nejvýše 100 milionů, praeliminovaná vydání na správu státu však 82 (z toho na vojsko více než polovinu, 44 mil.), takže po srážce úrokového a úmorového břemene a vydání na vojsko zbývalo na správu státu — beztoho krajně obmezenou — místo 38 pouhých 13 mil., čili byl tu již v rozpočtu deficit celých 25 mil. stříbra! Pro Národní banku peněz nebylo. Aby tedy nemusila bance vyplatiti 30 mil. zlatých na výměnu bankovek, vrátila jí státní správa 50.000 akcií, které před tím od ní převzala, a tím si pomohla z nejhoršího. Kromě toho si stát u známé vídeňské „čtyřky“ (Arnstein & Eskeles, Fries & Comp., Geymüller & Comp. a Rothschild & Söhne) vypůjčil koncem roku 1822 30 mil. a zaplatil tím bance celkem 70 mil. zlatých. Současně však vláda udělala první krok na nové nakloněné ploše, sotva opustila tisk bankovek: *vypůjčila si u banky 6 mil. zlatých jako zálohu na tří-*

měsíční pokladniční poukázky. Tato cestička ministrů financí pak už nezarostla . . .

A všechno pomáhalo jenom na čas. Vojenské kruhy, ani císař, v rozhodném okamžiku vždy jejich protektor, poněvadž jich potřeboval pro svou tvrdohlavou a pošetilou, drahou a bezvýslednou intervenční politiku, neměly slitování a nespokojovaly se ani 40 miliony ročně, ač to byla polovina veškerých státních vydání a hr. Stadion ve svém zoufalství otevřeně císaři psal, že to přesahuje síly monarchie. Na deficit let 1822 a 1823 bylo potřeba 20 mil., pro banku 10 — a dvorní bankéři půjčili tuto částku za kurs 82. Konečně zaplatil hr. Stadion po dlouhém zdráhání a smlouvání 5% dlužními úpisy ještě 25 milionů zlatých anglickou pohledávku z koaličních válek a v květnu 1824 únavou zemřel. Vyčerpal se marným bojem o nejprimitivnější požadavky rovnováhy rozpočtu a konsolidace měny, svízelným zápasem s jinými resorty, jmenovitě s bezohledným vojenským, a konečně nejvíce s malichernou obmezeností Františka I., nedostav se vůbec k reformě správy, tím méně k pozitivnímu vlivu státní finanční politiky na celé národní hospodářství. Jeho posice byla od počátku zoufalá, neboť jediný prostředek, jenž mohl pomoci, apel k veřejnosti, byl by ho rázem vřadil mezi revolucionáře a velezrádce.

Nástupci Stadionovi neměli ani jeho schopnosti, ani energie. Vojenská správa, koncem let dvacátých poněkud skromnější, po červencové revoluci v nebezpečí války s Francií zbavila se jakýchkoli ohledů, udržovala armádu ve válečném stavu a v letech 1830 až 1836 způsobila 250 mil. nových dluhů, čili s úmorem trvalé roční břemeno nových 14 mil. R. 1836 mluví správce financí opět o „propasti“, která hrozí, neobmezí-li se roční vydání, a nabízí demisi, domáhaje se 40 mil. maxima na vojáky. Ale tito neposlechli a přes zvýšení státních příjmů o 16 mil. bylo r. 1838 zase 18 mil. deficitu, z čehož $3\frac{3}{4}$ mil. stálo císařovo korunování v Italii. V letech 1830—1838 pohltila jen

mimořádná vydání na vojsko 200 milionů. Jako krvavá ironie čte se tudíž v podání Eichhoffově otázka, mají-li se *potřeby státu řídit podle příjmů* či *příjmy podle potřeb*, a odpověď, že tato druhá zásada hodí se lépe pro státy konstituční, kdežto první pro absolutní monarchii, jmenovitě pro Rakousko. Ve skutečnosti byl režim Františkův a Metternichův ve věci úplně ustálen: vydání na civilní správu měla se řídit podle příjmů, ale příjmy musily se řídit podle vydání na správu vojenskou, a když nestačily, doplňovaly se pravidelnými dluhy.

Eichhoff měl tím silnější pohnutky, aby naléhal k šetrnosti, ježto situace byla špatná pro přímé půjčky a nezbývalo mu než chodit do *Národní banky*. Tam arci vyhověli vždycky. Když si Stadion po prvé vypůjčoval, měl za to, že 5—10 milionů je maximum, které banka, resp. oběh bankovek unese. Koncem roku 1838 dlužil však stát bance již 30 milionů a dalších 21 si vypůjčil na krátkodobé poukázky. A perspektiva 16 mil. deficitu na rok 1839 slibovala další rozmnožení nezaloženého dluhu, m. j. také výpůjčkami z umořovacího fondu, jemuž se jednou rukou dávalo a druhou bralo. O tuto věc ocitl se Eichhoff beztoho v konfliktu s *Kübeckem*, přicházejícím mužem rakouských financí, tehdy správcem účetního direktoria. Císař jim nařídil, aby se dohodli, a Kübeck chtěl tudíž, aby ve *výkazech umořovacího fondu*, jež byly — v zájmu státního úvěru — *veřejné*, bylo udáváno, kolik je tam místo peněz státních poukázek. Proti tomu se Eichhoff rozhodně opřel, neboť tím by vyšla na jevo výše deficitu, a bylo by to první veřejné oznámení o stavu státního hospodářství. Byl to jeden z případů, kdy nikoli tlakem lidových požadavků, ale pouhou silou věcí vnucovala se rakouské vládě přece jen nenáviděná *publicita*, jíž měla arci velmi proč se stříci.*

* K. Hoch, Počátky veřejné kontroly rakouských financí. (Časopis Sv. školy pol. nauk, roč. IV.)

V těchto věcech byl Eichhoff vůbec mužem starého slohu. Počátkem r. 1840 spekuláčními úvěry velmi vzrostl eskompt a lombard banky a oběh za krátko stoupl o tři miliony. Eichhoff však odmítl zakročiti, aby vedení banky bylo uchráněno „ducha průmyslového švindlu“. Namítl, že banka je soukromý ústav a vládní komisaři mají toliko dbáti, aby zachovávala stanovy, ale dále jíti neradil, neboť státní správa není s to, aby přehlédla a posoudila obchody banky a uvalila by na sebe zakročováním zodpovědnost, na kterou nestačí. (Stejně se vláda omlouvá r. 1873.) Banka ovšem nebyla snad příliš liberální v celku, nýbrž jenom *vůči několika bankérům*, kterých stát velmi potřeboval. Konečně vysvětloval Eichhoff úbytek stříbra v bance zahraniční politikou — a požádal za propuštěnou.

Ted' došlo konečně na nadějného *Kübecka*, pilného, svědomitého úředníka, který začal u místodržitelství v Praze a jehož denník nám prozrazuje velikou zálibu v národním hospodářství a zájem o společenské poměry a vztahy. Jediný člověk nemohl však už zmocí rakouské poměry, tím méně, náležel-li, jak bylo přirozeno, starému režimu, neboť jinak se nemohl dostat kupředu. *S převahou vojáků* se habsburská říše narodila, žila a zemřela. Od počátku revolučního hnutí v Itálii vojenská správa dělala, co uznala za dobré a namnoze ministru financí teprve, když už vydala veliké částky, referovala, do čeho se pustila, a žádala o krytí dodatečně. Když si nic nedělala ani z Františka I., tím méně dbala o jeho nástupce Ferdinanda.

Kübeck se doslovně mořil se státními financemi a jenom počínající stavba železnic působila mu trochu radosti a úspěchu. Jinak bylo všecko marno — po měsících čekání dostával své pracné návrhy nevyřízeny nebo zamítnuty. *Šetřiti* bylo možno jenom *na vojenství*, jinak nepatrné položky školství, obecních a humanitních ústavů, silnic a státních staveb naléhavě potřebovaly zvýšení. Zlo spočívalo v *nepatrné výkonnosti správního aparátu*, jenž potřeboval opravy své

tradiční loudavosti, k níž na vyšších místech velmi často přistupovaly *úmyslné průtahy*. Do toho labyrintu pak ustavičně jako deus ex machina zasahovala *protekce*. Pokud šlo o vojenský aparát, neváhal Kübeck v podáních císaři říci, že ulehčením tohoto břemene by sklidil nejradošnější dík celého obyvatelstva za opatření, k němuž radí jak moudrá politika, tak i nejprísnější spravedlnost. Arci marně — vojenský rozpočet stoupl v letech 1841—1847 z 50 na 61 milionů.

Na *Národní banku* — a tím arci i své předchůdce — si Kübeck posvětil. Spekulační úvěry byly zastaveny a firmy Steiner a Geymüller ohlásily úpadek. Bance stát dlužil 30 milionů a tím jí vážně ublížil — ale stát jí také za tento potišťený papír docela zbytečně platit 3% úroků. Byl to jenom dar akcionářům, kteří tím dostali o 18 zl. dividendy ročně více a jichž akcie tím stouply o 400—500 zlatých. Kübeck však také neviděl možnosti, jak splatiti ve větším rozsahu bance dluh státu, a proto situaci zásadně nezlepšil. Zůstával zde tedy v principu starý a nemravný kompromis: stát podkopává existenci banky — a tím ovšem i měny — a drží ji toliko *tajností skutečného stavu*, ale zacpává *akcionářům*, t. j. finanční smetánce ústa tučnou dividendou, a je konec konců slabý i vůči bankéřům, kteří mají s direktory N. b. důvěrné styky a vydatně používají jejích fondů. Velkým úsilím docílil Kübeck, že koncem roku 1841 kovový poklad 40 milionů blížil se čtvrtině oběhu bankovek. Od listopadu 1840 do února 1841 nečinil ani desetinu. Tehdy bylo nutno dovézt z ciziny za 6 mil. stříbra. Ale na konec také Kübeck dal se cestou svých předchůdců, nevyšel s veřejnými půjčkami, třeba výhodnějšími, než za předchůdců, nýbrž byl ustavičnými deficity, které během roku pravidelně přesáhly i rozpočet, donucen vypůjčovati si rovněž u Národní banky a *zvýšiti tam státní dluh o 20*, na celých 50 milionů. „Ostatní resorty,“ naříkal Kübeck r. 1847, „představují si, že státní finance jsou nevyčerpatelné, jako

nějaký poklad Nibelungů. Finanční správa je zcela izolována a stojí tu jako otevřená pokladna, z níž každý myslí, že může jen brát a běže, nedbaje, je-li možno ji naplnit a jaké nebezpečí nastane, jestliže se vyčerpá.“

Státní hospodářství roku 1847 je věrným zrcadlem vrchnostenského státu, jenž dvojnásob pyká za svou obskurantní politiku: jak nevyvinutostí svých kulturních sil, tak nepoměrnými, obrovskými náklady vojenskými, přímo zločinnými v rámci veliké chudoby státu a obyvatelstva. Toho roku byly veškery státní příjmy 151,7, vydání však 208 milionů, bez železničních investic 174 mil. *Úroky státního dluhu* činily téměř *třetinu příjmů*, více než 47 mil., úmor přes 6 mil., dvůr a kabinetní kancelář 5 mil., ministerstvo vnitra 16,4 mil., z toho na politickou správu 10,8 mil., policie (hr. Sedlnický!) 2,4, *vojenství* 66,3 (dvě pětiny příjmů), finanční správa 12,4, justice 5 mil., vyučování 2,4, obchod a živnosti 11,6, stavba drah 10 mil., koupě soukromých drah 24 milionů. Víc než ve stavu myslí, které z tuposti v posledních letech přecházely zatím jen do stavu trpného odporu a posměchu, je příchod revoluce ohlašován v těchto číslicích. Napsány je ovšem neviděl téměř nikdo, kromě užšího vedení banky, jenom u centrálních úřadů vědělo několik nejvyšších úředníků, jak se věci mají. Veřejnosti se tu a tam něco řeklo, aby viděla, jak jsou poměry příznivé. Bankéři, kteří Rakousku půjčovali, dovedli si arci opatřiti informace přesnější, ale jednak také oni věřili v „nevyčerpatelné zdroje Rakouska“, jednak byli přesvědčeni, že nechť se dlužníkovi vede sebe hůře, neuteče, a ne-li dnes, zaplatí všecko později. Ani rok 1848 nedonutil vládnoucí kruhy, aby mluvily pravdu. Vláda zamotala tehdy svoji zprávu o letech 1841—1847 tak, že se v ní nikdo nevyznal. Jistota o trvalém deficitu předbřeznového Rakouska pronikla do veřejnosti až po několika letech. Jeho deficit mravní, jeho administrativní bídu viděli a cítili arci všichni již po desetiletí.

STÁTNÍ DLUHY

Ve stručném přehledu jsou opatření, která rakouský stát pro sanaci měny a majitelů státních půjček od r. 1815 provedl, tato:

Obdržev od Francie 54 mil. zlatých válečné náhrady, jal se stát z těchto peněz i dalších vypůjčených používati ke stahování a valorisování „šajnů“. Za tím účelem provedl tyto operace:

R. 1815 vypsal půjčku 50 mil. v papírových penězích se zúročením $2\frac{1}{2}\%$, které se vyplácelo ve stříbře. To byla silná páka na zdvižení kursu, neboť 1000 zl. šajnů při tehdejšímu kursu znamenalo jen 285 zl. stříbra, neslo však 25 stříbra čili téměř 9%. Půjčka vynesla 44,4 mil. — resp. týž obnos byl stažen z oběhu, s velikou výhodou pro upisovatele.

Roku 1816 měl stát následkem toho tyto dluhy:

1. ve státovkách:

šajny, emittované výměnou za bankocetle r. 1811	212.2 mil.
„anticipační šajny“, vydané potom . . .	466.6 mil.

Celkem v šajnech 678.7 mil.

čili ve stříbře (při kursu 350) 191.2 mil.

2. v půjčkách před r. 1815 v šajnech při 5% zúr. 608 mil., ježto však r. 1811 byl úrok snižen na $2\frac{1}{2}\%$, činil 15.2 mil. šajnů čili 4.3 mil. stříbra, což znamenalo, při 5%, ve stříbře kapitál 85.6 mil.

3. půjčku z r. 1815, která redukována na 5% úrok, činila úrok 1.1 mil. a kapitál 22 mil.

úhrnem (zlatých stříbra) 299 mil.

Celkové úrokové břemeno činilo tedy 5,4 mil., dluhy 299 milionů zl. stříbra. Stát mohl dluhy i státovky ve vídeňské měně ponechat i v jejím faktickém kursu (350 šajnů za 100 stříbra) a pak by ročních 14—15 mil. stříbra bylo — za normálních poměrů — stačilo, aby vše bylo ve 30 letech umořeno.

Tengoborski ve svém přehledu rakouských financí vytýká, že rakouská vláda uvalila na zemi a obyvatelstvo *zbytečné oběti tím*, že jednak stabilisovala vídeňskou měnu ne při kursu 335, nýbrž *při uměle docíleném kursu 250*, což znamenalo příslušné zvýšení jak hodnoty nekrytých *státovek*, jež bylo nutno honorovati Národní bance, která je stahovala, tak i zvýšení břemene *státních* a ovšem i *soukromých dluhů*. Kritikuje dále i *mravní*, nikoli hospodářské *odůvodnění* tohoto postupu, poukazuje na to, že tu měli být i honorováni *držitelé státních půjček a věřitelé*, resp. aspoň poněkud odškodněni za to, že i po státním bankrotu r. 1811 valuta dále klesala, ale že právě v důsledku majetkových přesunů tyto hodnoty namnoze *změnily majitele*, byvše svými původními upisovateli a držiteli za nevýhodných válečných kursů, způsobených i snížením jejich zúročení na 2½ % — prodány *spekulantům*, kteří nyní — když bylo obnoveno i jejich 5 % zúročení — ohromně na nich vydělali.

Soudí dále, že byla ukvapená i *rychlost*, se kterou stát i po stabilisaci stahoval „šajny“, ač by, v případě jejich otřesu, byly stačily bursovní intervence; nezaložený dluh, který representovaly, že nikomu neškodil a mohl být klidně umořován malou roční splátkou, bez placení úroků, kdežto postup vlády vyžadoval velikých půjček, jichž úrokové břímě těžce doléhalo na státní finance. Tuto výtku však sám zmírňuje poukazem na to, jak se vývoj dál ve skutečnosti. Metoda výše uvedená vedla by bezpečně k cíli za předpokladu, že zde budou také *ostatní podmínky* stabilisace, především pořádek ve státních financích a korektní poměr státu vůči cedulové bance. Ale státní rozpočet byl nepřetržitě deficitní a stát si u Ná-

rodní banky vypůjčoval. Obé bylo i důsledkem zvýšených břemen, do nichž se stát uvázal právě v úmyslu radikální sanace měny — ale také důsledkem nehořpodářství, které každý cítil, a jež ostatně, ač rozpočty byly tajeny, prozrazovaly stálé výpůjčky, které přirozeně tajeny býti nemohly. Kdyby stát za těchto poměrů — a i kdyby neobětoval na nápravu měny tolik, deficity, zaviněné zahraniční politikou by tu byly stále — nebyl aspoň udržoval faktickou směnitelnost šajnu za stříbro, nebyl by se asi ubránil jejich častému a prudkému kolísání, anebo by aspoň intervence byly pohltily hodně stříbra, jež by bylo nutno dávat Národní bance nebo intervenujícím ministerstvu financí k dispozici, při čemž by zde byla stálá nejistota, kdy přijde nový nápor a zda se mu podaří odolat, a tudíž nutnost udržovati stálou kovovou rezervu.

Otázku zvalorisování rakouské měny nelze posuzovati jen hospodářsky, poněvadž státu nešlo o to docílití a ustáliti kurs, jenž by byl stavu hospodářství nejpriznivější, nýbrž odškodniti pokud možno držitele kapitálu — hotovostí a pohledávek i pevně zúročených papírů, poškozené poklesem měny od r. 1811 i násilnou konversí — přirozeně za obdobného vzrůstu břemen dlužníků. Státu však neběželo ani o to, aby zmenšil nebo aspoň pro obě strany slušně upravil svoje závazky, vzešlé z řádných půjček, nýbrž úmyslně je zvýšil i co do úrokové míry, aby opět honoroval nebo aspoň odškodnil držitele státních papírů, a to bez ohledu na to, kdy (a tudíž v jakém kursu měny) mu byly zaplacený. To ostatně neučinil pouze zvýšením kursu vídeňské měny, na kterou půjčky z let před bankrotem z r. 1811 nyní zněly, nýbrž také zvýšením jejich úrokové míry, která r. 1811 snížena na 2½, nyní však opět zvýšena na 5% a teprve později konversí snížena na 4%. Jinak — při poměrně slabém zahraničním zadlužení — bylo by bývalo pro stát dojista výhodou stabilisovati vídeňskou měnu čili „šajny“ pokud možno nízko, neboť jeho dluhové a úrokové břemeno by se tím bylo značně zmenšilo. Mě-

nová a půjčková politika státu těchto let není však inspirována *motivy hospodářskými*, nýbrž *politickými*, anebo, chceme-li, *mravními*. *Císař* se tu zřejmě kaje za rok 1811 až 1816. Přirozeně podléhá však státní finanční politika i potom posouzení *hospodářskému* — a to *nepříznivému*, neboť problematickou spravedlnost vůči majitelům státních papírů vykoupla *těžkými oběťmi finančními*, jež po desetiletí vedou ke škrcení kulturních položek rozpočtu, a jenom tajejním celkové situace je možno, že likvidace se odkládá až do r. 1848, kdy nastává katastrofa režimu, rozvrat měny, tisk státovek — a nové půjčky a nové škrcení, až konečně přijde *definitivní pád absolutismu*, jako jediná výhoda, kterou rakouský poddaný-nekapitalista ze všeho má. *Stát tedy chce napravit jaksi minulost*, a s tohoto hlediska nutno rozuměti jeho postupu.

Byla to především opatření roku 1816. Toho roku stát prohlásil, že až budou papírové peníze staženy, bude opět obnovena konvenční čili stříbrná měna. A zřídív Národní banku, použil jak upisování jejích akcií, tak jejího zprostředkování ke stažení dalších částek papírových peněz, jichž kurs tím zároveň značně zvyšován.

Především vyzváni držitelé šajnů k výměně, při čemž jim nabídnuty za každé $\frac{2}{7}$ bankovky, znějící na stříbro, a za $\frac{5}{7}$ státní obligace, zúročené 1% ve stříbře. Kdo zaplatil 140 šajnů, které podle kursu (346), rovnaly se 43 zl. stříbra, dostal 40 zl. v bankovkách, kromě toho však obligaci, která měla hodnotu dalších 20 zl., čili místo 43 hodnotu celých 60 zl., neboli o 40 procent více, o které byly jeho papírové peníze výše hodnoceny. Obecenstvo se však tak hrnulo po stříbře, že změněno tak pouhých 49 milionů šajnů, načež operace pro nedostatek kovu musela býti zastavena.

Místo toho vypsána *konverse státovkového dluhu arrosí*, t. j. majitelé půjček z doby před r. 1811, snížených na $2\frac{1}{2}\%$ úrok, mohli je za příplatek v šajnech vyměnit za nové, znějící na stříbro (nazvány proto

metalliques) a zúročené 5%. Tyto operace prováděny při tak výhodném kursu šajnů, že kdo se zúčastnil, dostal více než dvojnásobek hodnoty, kterou složil. Takto vydáno za 126,8 mil. stříbra *metalliques* s ročním břemenem 6 mil. a amortisováno dluhů v nominale 120 mil. šajnů (ale při 2½% úroku) a státovek za 129,4 mil. (kdežto kursovní hodnota celkem byla jen 54,8 mil. stříbra).

Třetí opatření, jímž stahovány státovky, bylo *upisování akcií Národní banky*, jichž upsáno něco přes 50.000 po 1000 v šajnech a 100 zl. ve stříbře. Tím staženo 50,6 mil. šajnů, za něž vydány obligace, zúročené 2½% ve stříbře, a dále vyplácela banka od počátku dividendu 30 zl. stříbra na akcii, čímž se vytvořila pro ni *hodnota 600 zl. stříbra*, ač za ni zaplaceno (podle kursu papírových peněz) pouhých 398½ zlatých stříbra. Koncem r. 1818 vyplácena však už *dividenda 47 zl.*, takže upisovatelé dostávali ze složené částky 12% (a měli kromě toho ještě podíl na rezervním fondu ve výši 17 zl. na akcii).

Za takových okolností musil ovšem stoupati kurs šajnů čili klesati cena stříbra: koncem r. 1817 byl 300, v srpnu 1818 však již 220 za 100 zl. stříbra, od března 1820 pak byl stabilisován na 250. Další výměna papírových peněz byla již provedena bez zvyšování jejich kursu; ale obětí, kterých si věc vyžádala, bylo již dosti.

Kromě toho *zdvojnásobil stát také úroky*, placené ze *státních* půjček, uzavřených před r. 1811. Rozděлил tyto půjčky na 488 serií, z nichž každá při 5% zúročení měla hodnotu 1 milionu a každý rok vylosováno 5 serií, které od té doby zúrokovány ne už 2½, nýbrž 5%, ale ne v papíře, nýbrž ve stříbře. To znamenalo, že z papíru, který nesl 2½% v šajnech čili za 1000 vídeňské měny 25 zl. víd. měny, placeno nyní dvakrát tolik, ale ve stříbře, čili 50 zl. stříbra neboli neméně než 5krát tolik — což se rovnalo postupnému *zpateronásobnění dlužného kapitálu*. Poněvadž slosováním stále stoupala pravděpodobnost, že papír bude

tažen a tím stoupne jeho hodnota, *stoupaly* přirozeně *kursy půjček*, papír, jenž r. 1818 měl kurs asi 24%, r. 1843 již 65, ano 67. Poněvadž stát kupoval také své státní papíry na burse, byl tento výkup nákladnější.

To vše se nedalo pořídit jinak, než pomocí *nových půjček*, které šly rychle za sebou. Zahraniční bankéři znali, jak hrozná břemena stát na sebe uvalil, a proto mu r. 1818 půjčili 50 milionů sice na 5% úrok, ale při úžasném kursu pouze 66%. Kromě toho musil si vypůjčiti r. 1823 30 mil. na zaplacení anglických subsidií při kursu 75%, téhož roku 36 mil. při kursu 82% a řadu půjček dalších. V l. 1815—1841 bylo to při úrokové míře 5% neméně nežli 531,9 mil. stříbra, za které však stát získal hotově a v kursové hodnotě svých papírů, které dostal výměnou zpět, pouhých 395,2 mil. — ostatní bylo darem majitelům státních papírů a papírových peněz i provisí a kursovním ziskem bankéřů. A k tomu přistoupily ještě v l. 1820—1839 čtyři *loterie* v nominale 113,3 mil., z nichž první tři znamenaly zúročení 6½, 7 a 5⅓ a teprve čtvrtá 4%. Půjčky byly ovšem umořovány pomocí zvláštního umořovacího fondu s pravidelnou dotací a losy tahy a výhrami, takže v l. 1817—1841 umořeno 436,3 mil. Přesto, důsledkem stálých deficitů a nových a nových půjček, činily rakouské dluhy r. 1841 — nestažené státovky, půjčky před r. 1811 a po něm, dluh u Národní banky a dluh nekrytý asi *miliardu stříbra* a roční úrokové a úmorové břímě 42,4 mil. stříbra. V pětadvaceti letech, mezi r. 1816 a 1841, *zatížení státu vzrostlo v poměru 5:38*.

Počínaje rokem 1818 prošlo ve třiceti letech rukama emitujících firem více nežli půl miliardy stříbra při kursu, který r. 1818 je pouhých 66, roku 1823 75, pak vyšší a vyšší. 75 mil. z toho emitovaly firmy zahraniční, ostatek domácí, které se domohly *monopolu* emisí státních půjček. K tomu přistoupily ještě čtyři loterní půjčky v celkové výši 113,3, z nichž první dvě financoval Parish a Rothschild v Londýně, druhé dvě opět čtyři domácí firmy.

O jak veliké částky, tudíž i zisky tu při státních výpůjčkách běželo, je viděti z tohoto výčtu výpůjček rakouské vlády v letech 1815—1847:

rok	úrok v %	množství vydaných obligací v mil. zl.	kurs.	
1815	2½	44,4	100	v. m. vypsáno veřejně, za účelem stažení papírových peněz (šajntů)
1816	1	34,8	140	v. m. vypsáno Národní bankou
1816	5	126,8		konverse dluhu ve víd. měně arrosi vyps. N. b.
1818	5	50	66	zahraniční, emituje Baring, Beuhmann, Parish, Geymüller
1818	5	cca 25	100	jako předchozí
1829				
1823	5	30	75	„Austrian Loan“ v Anglii, čímž splaceny anglické subsidie
1823	5	36	82	emituje Rothschild, Arnstein a Eskeles, Fries, Geymüller
1824	5	5		konverse dvojnásobné částky 2½%ních obligací, emituje Rothschild
1826	5	15	87	emituje Rothschild, Arnstein a Eskeles, Geymüller, Sina
1829	4	23,25	86	
1830	4	20	97	
1831	5	37,5	80	
1832	5	57,14	84	tytéž firmy. Konversní půjčka
1833	5	40	88½	
1935	3	40,5	75	
1837	4	3,9	100	kapitalisace pokladních hotovostí veř. fondů (emituje Rothschild)
1841	5	38,4	102	emituje Rothschild, Sina, Arnstein a Eskeles
1843	5	40	106	tytéž firmy
1847		cca 23	103	vypsáno 80 mil. Emitují tytéž firmy
1847	2½	49,6		tytéž firmy

Stát nespotřeboval arci všechny tyto ohromné částky a nerozmnožil jimi vesměs svůj dluh, nýbrž užil jich z části na konversi starších závazků. Přece však rostl znepokojivě státní dluh, založený a nezaložený, v milionech stříbra takto:

rok	založený dluh ve víd. měně (red. na konv. měnu)	v konv. měně (stříbře)	nezalo- žený dluh	celkem
1811	710 víd. měny	16		729
1816	692 stříbra	46		739
1818	534 „	286		820
1829	317 „	603	38	958
1847	153 „	878	98	1131

Těsně před revolucí činí tedy rakouský státní dluh *jednu miliardu 131 milionů zlatých stříbra* (bez státovek čili zbývající vídeňské měny).

Kursy státních papírů však nejsou nikterak nepříznivé. 5% metalliques, jak nazývány v l. 1815—1847 papíry, znějící na konvenční minci čili stříbro, mají tento vývoj kursu:

1816	48 $\frac{3}{8}$
1818	66 $\frac{7}{8}$
1820	71 $\frac{11}{16}$
1829	103
1830	89 $\frac{1}{4}$
1835	102
1839	108
1845	112 $\frac{9}{16}$
1847	106 $\frac{9}{16}$

Rothschildové dovedli se tedy postarati, aby jejich dlužník, přes svoje ustavičné ohromné deficity, aspoň na venek nestál si špatně.

POLITIKA NÁRODNÍ BANKY

Pokud se týče činnosti *ve službách obchodu a průmyslu*, považovala se Národní banka až do r. 1847 za ústav jenom *vídeňský*. Teprve r. 1847 založila filiálku v *Praze*. Do té doby měla v hlavních městech zemí jen expositury, které tam konaly funkci spíše šekového úřadu nebo poštovní spořitelny. Eskomptovala pouze směnky vídeňských firem a lombard prováděla rovněž jenom ve Vídni. Poněvadž velikou část jejich úvěrových schopností zabíral stát a ostatek byl zase k dispozici především velkým bankovním firmám, které měly s vedením banky důvěrný styk, nezbyvalo ani pro vídeňský průmysl a obchod mnoho. A přece vůči velkým pokrokům západu byla říše, i její hospodářsky nejpokročilejší vídeňská oblast, velmi pozadu. Absolutismus nemohl zadusiti všecko, naopak jevil o podnikání poměrně velký zájem, ale škodil mu nenapravitelně *nízkým stavem školství a obecné vzdělanosti*. Chyběla dále *akciová forma podnikání*, jak ukazuje kursovní lístek vídeňské burzy, jenž r. 1848 v červenci má pouhých 20 položek, a to napořád státních a šlechtických půjček, jenom *sedm akcií*. Francouzské burzy naproti tomu již v r. 1826 měly 24, r. 1836 81 a r. 1846 204 záznamy. Ale i při tak skromném vývoji bylo jediné banky málo, pomáhaly proto *spořitelny a zastavárny* a kvetli jmenovitě *soukromí bankéři*, kterých roku 1847 bylo ve Víd-92. Národní banka, jakoby nevěděla, že jest jejím úkolem působiti *úrokovou mírou* na finance a obchod, trvala stále na 4% úroku a prokazovala tak arci těm, kdo od ní dostávali úvěr, velikou službu, již využívali

k výhodné a bezpečné spekulaci. Úvěr proto ovládali soukromí bankéři, na které se musil obracet všechen mimovídeňský průmysl se svými směnkami, jež bylo možno eskomptovati u Národní banky jenom takto. Kromě toho obstarávali bankéři — a proto měli vůči státu tak silnou posici — též *státní úvěr* a opatrovali *kapitál pro stavbu drah*, což mělo však za následek, že trati musely býti rozděleny v menší partie, poněvadž bankéři dovedli potřebné peníze sháněti jenom pomalu. Tím se vysvětluje mimořádná kariéra a moc Rothschildů, neboť po velkém otřesu rakouských financí byla to jediná zahraniční firma, která dovedla opatřit státu také *cizí peníze**.

Tyto poměry byly tím více pocítovány v Čechách, kde byla hojnost surovin, levné pracovní síly, vzrůst obyvatelstva i technické podmínky úspěchu, ale tradičně *málo peněz*. Roku 1845 byla spojena Praha s Olomoucí a tím s Vídní železnicí, vidělo se na cizích příkladech, jaké možnosti se tím otvírají průmyslu — ale vývoj peněžnictví a také velkého obchodu neposkytoval tomu potřebné podpory. *Selhávaly vyšší formy hospodářského života*, s nimiž dochází teprve tlakem rostoucího kapitálu, jenž hledá použití. Továrníci nařikali, že musí býti zároveň obchodníky, že obchod jim neopatří, jako v Anglii, hojný výběr bavlny, nýbrž musí za ní (jízdními poštami!) sami po přístavech jezdit a obchod se jim nepostará o odbyť výrobků, nýbrž nutí je, aby sami jezdili po jarmarcích a poskytovali drobné úvěry. Jen velmi bohatý továrník mohl na trvalo snášeti takové tříštění svých sil, a proto také počátkem let čtyřicátých v Čechách 16 kartounek zastavilo práci *následkem úpadku majitelů* nebo proto, že nemohli konkurovati s bohatšími a jejich kapitály se rok od roku tenčily. Vývoj již sám sebou dál se v posledních desíletích ve prospěch větších a silnějších, kteří mohli při malém zisku zvětšovati obraty. Tím hůře byla pocítována nedostatečnost opatrování kapitálu.

* F. G. Steiner: Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Oesterreich, Kap. I.

A vina právem spatřována v tom, že k *centralismu* správnímu družil se i *hospodářský, finanční*. Tím, že jediný zdroj úvěru ve větším slohu byl prakticky omezen na Vídeň, nedařilo se mimo ni ani bankám, které tu již byly. Bankéřů v hlavních městech zemí ubývalo, všechen peněžní styk směřoval do Vídně. Ale co mohla očekávat Praha, když Národní banka nepřízpůsobovala oběh peněz potřebám skutečného podnikání ani tam? Následkem nezdravé gravitace kapitálových sil do Vídně pak bylo, že nastala-li tam sebe menší krise, ukázala se zcela zbytečně všude po monarchii. Kromě toho však i průmysl putoval za zdrojem všech kapitálů, nedbaje, má-li ve Vídni také jiné podmínky, které se naskytaly jinde, totiž levné stavební pozemky a materiály, nízké mzdy a levné palivo. Ve Vídni vznikaly nové velké průmyslové podniky jen proto, že tu byly v blízkosti zdroje kapitálu.

O těchto a podobných zjevech referoval 24. března 1846 ve výročním shromáždění Jednoty pro podporu průmyslu Kreutzberg, odůvodňuje resoluci, aby v Praze byla zřízena *filiálka Národní banky*. Vykládal, že i v Praze, o poměrech v zemi nemluvě, podnikatel často s nejlepšími směnkami v portefeuille nemůže rychle sehnati větší částky. Pak ale každý, kdo chce přesně plnit závazky, musí potřebné peníze opatřovati si dávno před splatností smének, ty pak u něho leží a tím ještě více znesnadňují beztoho nevalný oběh peněz. Kdyby tu byl domácí úvěrový ústav, staly by se tyto peníze činitelem obchodního a průmyslového ruchu. Na to už dávno poukazovali stavové, domáhající se hypoteční banky, a důvody protivné jsou jalové. Nepomůže také odkazování na Vídeň, neboť *úvěr* prostřednictvím vídeňských bankéřů je *drahý*. Vypůjčují si za 4%, ale sami počítají 5%, k tomu provisi, dohodné, kolek, porto, několik dní se ztratí poštovní dopravou, krátce při čtvrtém ročním obratu čtvrtletních smének je to i pro nejsolidnějšího dlužníka úvěr za 7% nehledě k těm, kteří by zasloužili a dostali úvěr v Praze, ale nedostanou ho ve Vídni.

Tak vzniká dále *závislost* průmyslové země na několika vídeňských jednotlivcích-bankéřích. České podnikání, obchod a výroba je tím spoutána, neboť v Praze leží směnky tři měsíce v pokladnách, kdežto ve Vídni je možno je kdykoli realizovati a částku obracet podle libosti. I za normálních poměrů je podpora Vídně slabá, za krise tím hůře. Pak je arci závod Čech s vídeňskou průmyslovou oblastí nerovný a Čechy v poslední době, jak ukázala vídeňská výstava, se opoždějí za tamním průmyslem, který stále roste přílivem z jednotlivých zemí, lákán kapitály, jež poskytuje nejenom Národní banka, nýbrž i spořitelna, akciové společnosti a četní bohatí soukromníci, kteří rozmnožují oběh peněz diskontními obchody. Tento hospodářský vzrůst Vídně nestačí vysvětliti fakt, že to je hlavní město, středisko dopravní a ohnisko módy. Jiná města a venkov nabízí výrobě daleko vydatnější výhody. Soustřeďuje-li se přesto do Vídně, jen proto, že je tam dosti kapitálu, je to zjev umělý a proto nezdravý. V debatě, která následovala, bylo pak konstatováno, že diskont je v Praze o 1—1½% vyšší než ve Vídni, o 1½—2% vyšší než v německém celním spolku a o 2½—3% vyšší než v Anglii. Vysoký úrok znemožňuje průmyslu vydatnější soutěž s Anglií, na př. mechanisaci plátenictví, výrobu bavlněných látek a pod. Všecky přírodní poklady a zdroje — suroviny, vodní síly, hojnost uhlí a rud — Čechám nepomohou, dokud nebude levných kapitálů, bez nichž ani nejvyšší inteligence nic nepořídí, a poměry se ještě zostří, až usnadní stavba drah cizí konkurenci.

Ž I D É

G H E T T O

Rozvoj hospodářského života, jenž počíná v Rakousku a jmenovitě v Čechách osvíceným absolutismem, musel pohnouti také otázkou lidského prvku, jehož význačným rysem, zastíňujícím všecko ostatní, byla právě mimořádně vyvinutá vloha hospodářská. Po staletí dynastie uplatňuje proti Židům jenom *režim ghetta*, to jest náboženské nenávisti, společenského pohrdání a politické nedůvěry. Kruté, výjimečné zákony je vylučují ze společnosti, z většiny i těch nevelkých práv, kterým se těší obyvatelstvo mimo nevolníky, obmezují je na zvláštní čtvrti některých měst a úřady je hlídají při každém kroku. Všecko je tlačí jenom do *obchodu a peněžnictví*, ale zde zase dědičná vloha, mimořádná houževnatost a zjevná i podzemní solidarita dává jim i za okolností nejnepříznivějších tak mimořádné postavení, že se pro ostatní obyvatelstvo stává novou příčinou *odporu proti nim*. Tentokráte není to však již pouze nenávist, nýbrž také instinktivní obava před *nebezpečnou konkurrencí*. Stát si zde skoro vědomě vychovával složku, která do nastávajícího neodvratného období hospodářského liberalismu vstoupí nejenom s odchylnou citovou orientací, nýbrž také s docela jinou průpravou než ostatní činitelé hospodářského života, kteří nepoznali ve své činnosti ani zdaleka tak nepříznivých podmínek a krutých překážek jako Židé v německých a slovanských zemích. Životní a pracovní tempo nežidovského podnikatele, jeho bystrozrak v rozpoznání situace, jeho odhadování lidí a překonávání i obcházení překážek, jeho smysl pro obchodní stránku podnikání, všecko je v zásadní nevýhodě vůči racionalismu a houževnatosti rasy, která již dávno se soustřeďuje

pro chvíli, kdy se jí konečně otevrou brány ghetta.

Tato změna nepřišla ovšem rázem. Nebyl to také zásadní obrat, jenž by z křesťanských konservativců a pyšných feudálů kolem vítězného trůnu Františka I. udělal liberály nejen v hospodářství, nýbrž i v celém občanském životě. Jmenovitě ve změnách celkového postupu vůči Židům jeví se velmi zřetelně *utilitaristická, nikoli ideologická povaha rakouského osvícenství*.

Vláda pohlížela na Židy jako na rasu cizí a v podstatě zkaženou a nebezpečnou. Zákonodárství i správa byly tudíž vedeny zásadou obmezovati vetřelce co nejvíce v *pohybu a v jednání*, také však v *přirozeném vzrůstu*. Úřady měly je kontrolovati na každém kroku, aby jednak byli stále v patrnosti, jednak aby nemohli rozšiřovati svou činnost přes dovolené nebo trpěné hranice. Byla jim zakázána četná zaměstnání a některé druhy majetku. Krutým opatřením bylo jim obmezeno *zakládání nových rodin*. Vláda však nezaujímalá vůči nim jenom stanovisko negativní. Jejím nevysloveným přáním arci bylo, aby se vzdali židovství, neboť pak nabývali, nehledě k jistým přechodným ustanovením, práv katolických, resp. křesťanských občanů. Ale velké výhody je očekávaly také tehdy, jestliže se opravdově věnovali *zemědělství nebo řemeslu*: pak se směli svobodně ženiti a zakládati rodiny. Všichni židé však, ať v kterémkoliv zaměstnání, byli podrobeni zvláštní židovské dani. A na všech lpělo odium nositelů prokletého, či aspoň nežádoucího náboženství a mravní zvrhlosti, která spočívala v bezcitné a lstivé touze po zisku. Toto odium mělo zdroje velmi rozmanité: na jedné straně *drobné praktiky ubožáků*, na druhé zjevy *velkého zbohatnutí*, které v době, kdy půda tvořila hlavní majetek a kapitalismus se teprve rodil, byly šmahem ztotožňovány s podvodem a lichvou. Odia přirozeně přibývalo s majetkem, ale při tom arci bylo diskretnější v projevu. Vůči velkým židovským bankéřům, na kterých závisel stát nebo aspoň zahraniční politika, i císař byl velmi to-

lerantní a dopřával jim i *šlechtictví*, kterým teprve začínal člověk.

Aby Židé se dále nerozmnožovali, ano pokud možno vymírali, byl patentem z r. 1726 zjištěn a stanoven počet židovských rodin, které měly syny, a nesměl býti dále rozmnožován. Bylo jich v Čechách 8600. Tím vznikl počet 8600 tak řečených „*rodinných míst*“. Prvorození synové těchto rodin směli se ženiti ještě za života otcova, ale tím bylo již „rodinné místo“ zadáno, takže když otec umřel, synové další ženiti se nesměli, leda když prvorozený a ženatý umřel ještě za života otcova, načež se směl oženiti druhorozený. Umřel-li otec dříve, zaujímal „rodinné místo“ syn a jeho mužský potomek, umřel-li však po smrti otcově syn bez mužského potomka, tu „rodinné místo“ nenáleželo právem jeho bratru, nýbrž mohlo mu býti uděleno leda „ze vhodných důvodů“, jak nařizeno r. 1839 českým guberniem — o čemž rozhodovala vrchnost. To znamenalo věc horší než výlučný majorát — odnětí nejpřirozenějšího lidského práva, a lze si představit, jakých důsledků bylo východiskem: byl to rozsáhlý konkubinát, rozvrat rodin a klamání a podplácení úřadů, o němž také svědčí opatření zákonodárce. Patent z r. 1726 hrozil Židům, kteří jeho ustanovení poruší, vypovězením ze všech dědičných zemí a trestem bití, vrchnostem pak, které více než jednomu synu dovolí uzavřítí manželství, ohromnou pokutou tisíc dukátů, a připomíná, že osobní údaje Židů nikdy se nemají přijímati samy, nýbrž vždy přísně zkoumati.

Ale byla zde dvířka a dveře. Dvířka tvořil obvyklý dodatek skoro všech, i nejprísnějších zákazů: že císař si vyhrazuje povolití *výjimku*. R. 1769 přišla další: Židé, kteří platí ročně 700 až 1000 zlatých daně, mohou oženiti tři syny, a ti, kdo platí 500 až 700, aspoň dva, a povolení udělovala zemská vláda. Stát tedy zatracoval Židy pro obchod — a na jiném nemohli vydělati ročně tolik, aby platili tak velké daně — ale odměňoval je, když v něm měli velký úspěch, který odvodňoval tak vysokou daň.

Byly tu arci také další dveře. Povolení ke sňatku bylo bez ohledu na kontingent 8600 rodin dáváno Židům, kteří se vyučili *řemeslu* a provozovali je, nebo kteří nejméně tři roky, ale vlastníma rukama, provozovali *zemědělství*. Tím chtěla vláda „odvracet Židy od jejich nestálého života, věnovaného jen obchodu a vyhýbajícího se každé těžší práci“. Kromě toho směl se ženiti také Žid, který konal dobrovolně vojenskou službu, dále rabíni, zkoušení učitelé a graduovaní doktoři. Jejich synům se tím dovolení nedávalo — ale přece jen byl tím populační účinek zákona, jak viděti z rostoucího počtu Židů, značně zmírněn. Že ostatně zákaz ženitby směřoval hlavně *proti nejchudším* — a tudíž s hlediska zákonodárce přece nejméně nebezpečným — existencím, ukazuje i podmínka, že židovští snoubenci museli prokázati na venkově 300 a v Praze 500 zlatých majetku. Konečně ukládán za udělení „rodinného místa“ poplatek dvou až čtyřiceti zlatých na — osvětlování.

Židé nesměli se stěhovati, nýbrž museli trvale prodlévati ve svém bydlišti, pro které platila „ochrana“, která jim byla poskytována (Schutzstelle). Veřejná moc je v ustavičném zápase s jejich živelným pudem cestovati za obchodem, jenž v podstatě je předvojem moderního hospodářství s jeho výrobou pro širší trh, ne už pro vlastní potřebu a leda pro místního zákazníka. Ale i zde jsou *výjimky*. A zase je dělá stát tam, kde běží o jeho zájem, a pak už mu nevadí, že chce Židy vychovávat k něčemu jinému. Výjimky platí pro nájemce mýt a trafik, dále však i pro nájemce pudy a lihovarů, konečně pro lékaře a ranhojiče. Stará nedůvěra a přesvědčení o základní nepoctivosti Židů se hlásí v zostřeném zákazu bydleti v horních městech (obchodování drahými kovy!). Ale zase smějí do Čech Židé, kteří reprezentují vrcholky tehdejšího kapitalismu, čili vyšší zlo; ti, kteří mají 10.000 (v Praze 20.000) zlatých majetku jako fond pro velkoobchod. Za to tím více úřady honí Židy malé, jsouce samy jinak ohroženy velkými tresty. Židé smě-

jí vůbec cestovati jenom na pas, ale i ten má se jim vydávati opatrně, zvláště pro Prahu; je to svědectví o starém tíhnutí Židů do měst, jmenovitě velkých. Na cizí university Židé nesměli jako ostatně za Františka I. z dědičných zemí nikdo, ale jim se to ještě mrzutě odůvodňuje, že mají dosti, smějí-li na domáci.

Z doby, kdy hlavní bohatství tvoří *nemovitosti*, pozemky a domy, vychází starý *zákaz nabývatí jich* — leda, když zase to povolí císař za zásluhy o průmysl, řemeslo, vědy nebo jiné. Židé nesmějí nabývatí ani deskových, ani poddanských, (rustikálních) statků, jen dominikální a městské pozemky smějí kupovati, a to i s budovami, potřebují-li jich k živnosti, a smějí je také stavěti. Jsou-li však zámožní, smějí kupovati statky státní a erární a veřejné budovy pro továrny. Za to nesmějí vlastniti mlýny.

Zemědělství smějí Židé provozovati jako majitelé dominikálních i městských pozemků (aby nemohli vykupovati selské) i jako nájemci, ale musejí na nich pracovati vlastníma rukama, jen k setí a žním smějí si najímati křesťanské dělníky, a nesmějí při tom provozovati obchod a lichvu, jinak nedostanou povolení oženiti se. Dlouho nesmějí najímati honitbu, ale r. 1833 dovoluje dvorská kancelář, aby na židovské šlechtice se to nevztahovalo (patrně, aby mohli zváti křesťanské pány bratry na hon).

Židé směli provozovati všecka *řemesla*, nesměli však přijímati křesťanské učedníky a tvořili zvláštní oddělení cechů. Mohli dále provozovati „svobodné živnosti“ (povoznictví, předení a tkaní), sbírání hadrů, příze a kůže i barvení koží, dále v Praze nosičství a ženy spravování punčoch („před křesťanskými domy“), nájem zásobování vojska, mýt, po-travní daně a mimo horní města i pivovarů, ale křesťanská čeleď nesmí bydliti s jejich rodinou. Nesmějí však najímati hostince (leda v Židovském městě, ve vlastních domech a k prodeji vlastní kořalky), nesmějí najímati vybírání desátků, mlýny, vyráběti sa-nytr a prach, rýti pečeti (aby nepadělali), provo-vo-

vati lékárnictví. Nesmějí obchodovati solí a posvátnými nádobami, rouchy a obrazy, najímati vojenská markytánství a obchodovati prachem a sanytrem. Smějí býti (od Leopolda II.) advokáty a lékaři, v armádě poddůstojníky (Rothschild prosadil i několik důstojníků), ne však gymnasiijními profesory; nesmějí míti divadelní a gymnastické podniky a loutková divadla, jelikož by to podporovalo jejich náklonnost k zahálčivému životu. Nesmějí býti přijímáni do civilní státní služby, ani jako lékaři, ale smějí — neboť stát je tam potřebuje — sloužiti u pohraniční celní stráže o odtud vstupovati do finanční služby.

Je to na straně státu *směs nedůvěry, opovržení, nezbytí a neupřímnosti*. Proti větším Židům stát nepořídí nic, jim dovoluje provozovati veškeren obchod s podmínkou, že povedou německy (ne hebrejsky) knihy. R. 1819 dovoluje Židům po předchozích zákazech také obchod obilím a moukou, za to honí drobné Židy, dovoluje v Praze podomní obchod jen se starým zbožím a šatstvem a takoví Židé „nesmějí nezavolání vstupovati do bytů, aby nevydělali děti a nemocné ženy, které jsou často samy doma“. Pro obchod musejí míti židovští uchazeči jistinu 8000 zlatých, pro kramářství 500 zlatých, pro velkoobchod v Praze 40.000 zlatých (jako křesťané). Židovští velkoobchodníci smějí v Praze bydleti mimo židovské město a továrnici také, ale jen v továrnách, jinde jen v nájmu. Až do r. 1841 byli Židé v Praze vyloučeni z hlavních ulic a náměstí a museli platiti zvláštní obecní dávku na osvětlení. Nesměli míti křesťanské služebné a kojné, což r. 1818 znovu potvrzeno, ani kočí, aby nebyla ohrožena jejich víra.

Konečně platili Židé v Čechách zvláštní „*židovskou daň*“. Roku 1748 si platem 204.000 zl. ročně u rozhněvané Marie Terezie koupili, že smějí zůstatí v zemi, odkud chtěla všechny vypověděti. R. 1799 stala se z toho daň z „ochrany“ a ze jmění (nad 150 zl.) v částce 216.000 ročně a od r. 1808 byla pronajata židovskému konsorciu. Tato daň je největším důka-

zem, kterak stát jmenovitě v nouzi byl víc a více ochoten *slevovati* ze svého stanoviska vůči Židům a činiti z otázky jejich postupného zrovnoprávnění — zvláště tam, kde jim na tom záleželo — *otázku peněz*. Tak si koupili občanství i Židé v rodišti rothschildské dynastie a tak její vídeňský representant Salomon si ve velkém slohu koupil formální rovnoprávnost — neplatil ani potupné „tolerance“ čili poplatku za pobyt — a faktickou ohromnou moc. Ostatním nedařilo se to tak rychle. Ale měla-li vláda svým neobratným výrokem, že chce „odvrátiti Židy od nestálého života, věnovaného jenom obchodu a vyhýbajícího se každé těžší práci“ na mysli jejich *assimilaci*, dosáhla *opaku*. Otvírala jim jenom novou činnost výdělečnou, a to nejmajetnějším a nejzdatnějším z nich. Nechávala však systémem ghetta, zákazem veřejné služby a tisíci ústrků za nimi stálou velkou rezervu ostatního židovstva, které trvá v nucené, ale i dobrovolné *výlučnosti*. Ve vznikajícím průmyslu pak se obchodní schopnosti židovské, jimž tam ponechána volná ruka, vyvíjely jako v obchodě tak dravě, že tato liberální politika „založila v Rakousku trvalou převahu židovstva v oboru hospodářském“. (Slokar.)

Tíhli přirozeně nejvíce do *Vídně*, která obchodem, jedinou bursou, soustředěním kapitálu a společnosti i rozhodujícími úřady poskytovala nejvíce možností. Zde byl arcí rozdíl mezi chudými a bohatými Židy a postupem vlády vůči nim největší: v Dolních Rakousích nesměli vůbec sídliti, ve Vídni v třicátých letech XIX. století jen v nepatrném počtu 1600 osob, kdežto v Čechách je jich té doby 55.000. V *Čechách* byl jejich *vzestup*, můžeme říci, *nejorganičtější*, Marie Terezie vystoupila proti nim druhdy s velkou tvrdostí a také veřejné mínění bylo proti nim jednomyslné. R. 1801 vydává český šlechtic Alois Lexa z Aehrenthalu anonymně v Německu svoji úvahu *Über die Judenschaft in Böhmen*, kde židovství šmahem identifikuje s lichvou, šizením a podvody a velmi nepříznivě se staví vůči stanovisku vlády, která chce je napravovati po-

sitivní cestou, tím, že Židům otevře zaměstnání dosud zakázaná. Vytýká Židům lakotu a skrblictví, jako horší věc však to, že tvoří navzájem nejenom společenský, nýbrž i hospodářský celek, vůči němuž je ostatní obyvatelstvo pasivní čili chudne. Autor je přesvědčen, že dovolí-li se Židům uplatnit se v zemědělství, nepomůže to, neboť kšeftují tam dále, orba je jim pouze vedlejším zaměstnáním a hlavně není dobře, jsou-li rozptýleni po venkově, neboť nutí sedláky do dluhů a šidí je. Pomohlo by leda, kdyby se sedlákům současně poskytoval levný úvěr, aby neupadali do lichvy. Židé také na venkově přeplácejí nájmy a rovněž tím škodí obyvatelstvu. V řemesle zase je pověstná „židovská práce“ jako levná, ale špatná, která kazí ceny, ale současně škodí spotřebiteli. Mají-li Židé býti obránci spíše k výrobě, nechť se jim vezmou některé druhy obchodu, neboť zde, hlavně v obchodě surovinami a polotovary (vlna, kůže, příze) jsou zvláště nebezpečni, ježto zdražují průmyslu surovinu, dovedou si zjednatí monopol a vyvážejí za hranice. Proto by se doporučovalo obmeziti židovský obchod na předměty definitivní spotřeby a kramářství na venkově jim vůbec zakázati. Za to je autor proti výjimečnému vysokému zdanění Židů, neboť je uměle žene do obchodních machinací. Tvrdí také, že Židé v Čechách zbohatli prodejem státního tabáku.

V Čechách vskutku udělali Židé podle současné rakouské encyklopedie z r. 1836 největší civilizační pokroky z celého Rakouska. K zemědělství se sice obraceli málo, ale za to mnozí k *řemeslné i tovární výrobě* i k různým *uměním i vědám*. Jmenovitě v Praze vrhli se na *tiskárny a přádelny bavlny* — první velký průmysl v Praze — dále na *rafinerie cukru*. Jejich obchodní talent, schopnost odhadnouti trh a zálibu obyvatelstva za měnivé mody vedl je k úspěchu, jmenovitě v pražských kartounkách, kde firmy Příbram, Jerusalem, Koppelman & Porges, Beer-Porges, Epstein, Wiener a synové vynikají a zaměstnávají více než 15.000 lidí. Celkem bylo v letech třicátých v Če-

chách asi dvacet privilegovaných továren v židovských rukách. Pro zásluhy v obchodě byli někteří nobilisováni (Hoenigsberg, Lämmel), jiní vynikali jako učenci, lékaři, advokáti, literáti a skladatelé.

Stát, jenž konečně dospěl k tomu, že musí budit, povzbuzovati a podporovati hospodářskou energii obyvatelstva, nemohl ji na trvalo i dále nenávistně a nedůvěřivě tlumiti tam, kde podle jeho mínění byla sice na scestí, ale nepochybná. Jako první průlom do zásadního odporu Habsburků vůči protestantům vykonala snaha získati podnikatele a vycvičené dělníky a umělce tohoto vyznání, tak z těchžže příčin ulehčováno i Židům, arci daleko pomaleji a úplně až r. 1848 a 1860. Od druhé poloviny XVIII. století jim stát počíná dovolovati, aby se ujímali *živností*, ano Marie Terezie r. 1749 nařizuje, aby byli přímo vyzýváni k zakládání *továren*. Josef II. jim r. 1785 dovolil, aby se učili všem živnostem a směli v Čechách kupovati veřejné budovy (konfiskované kláštery), chtěli-li v nich zařídití továrnu v místech, kde se smějí usazovati. U dvora soudili (r. 1808), že „je vhodnější povzbuzovati Židy k poctivým odvětvím výdělku, nežli je nutiti neúprosnou přísností násilně k neoprávněnému obchodu, pašování, lichvě, ažiotáži a sto jiným pokoutním cestám, aniž se sebe moudřejšími zákony může zabrániti tomuto stonásobně rozvětvenému zlu, které podkopává veřejné blaho“. Proto již koncem XVIII. století smějí v Praze jednotlivě kupovati továrny, domy a pozemky i mimo Židovské město, arci, kdyby továrna zanikla, musejí ji zase prodati křesťanu a koupí nenabudou měšťanského práva. Zákony, obmezující pobyt Židů, platily dále, byly však povolovány výjimky pro dočasnou správu továrny a podobně. Úřady vykládají tyto zákony mírně, neboť (jak praví moravské gubernium r. 1825) „od píle a šetrnosti, kterou Židé obyčejně spojují s přirozenými dobrými vlohami, a od značných kapitálů, jimiž disponují, lze očekávati mnoho dobrého pro národní průmysl, ba i pro výživu velmi mnohých křesťanských

obyvatelů, kteří všeobecnou krizí pozbyli svých živností“. Od téhož roku byl Židům pro podniky, spočívající na nových, vskutku užitečných vynálezech, povolován i delší pobyt mimo jejich vykázané bydliště.

Stát tedy povoloval Židům jenom, pokud to považoval za bezprostředně prospěšné. Dvorská komora to dovedla pěkně odůvodniti zájmem celku a učení merkantilisté horlili proti náboženskému obmezování v hospodářském životě, ale vedle toho žije staré stanovisko. Ještě byla v paměti krutá opatření Marie Terenzie proti pražským Židům a třebas — anebo ježto — Praha byla nazývána až do Josefa II. „městem kněží a Židů“, podán byl českému guberniu ještě roku 1792 návrh pražského obchodnictva a měšťanstva, aby byla zřízena veřejná úvěrní banka, pro kterou by se tři čtvrtiny kapitálu opatřily konfiskací jmění Židů v Čechách.

ROTHSCHILDOVÉ

Rakouská vláda naprosto nehodlala postaviti Židy na roveň ostatnímu obyvatelstvu a touto jediné možnou cestou zahájití jejich assimilaci. Dělať však okázalé výjimky vůči bohatým Židům, na kterých jí záleželo. *Vysoká finance židovská* domáhala se ve Vídni nejenom hospodářského uplatnění a společenských styků, nýbrž postupně i *dvorských titulů, šlechtictví a konsulárních úřadů*. Bylo to za peníze a jen za peníze a přirozený následek byl, že takové případy jenom podněcovaly nenávist k Židům, která však nemohla dosáhnouti jejich bohatých a mocných reprezentantů a vyvíjela se i dále jen proti méně šťastným, kteří uvázli v ghettu.

Rakousko se již dříve nemohlo obejítí beze *služeb židovského kapitálu*. Starší takové půjčky bývají u Židů hromadně vynuceny, ba mívají ráz konfiskace. V tureckých válkách koncem XVII. století vystupují různí vídeňští bankéři, většinou vedle Italů Židé, jmenovitě Samuel Oppenheimer, jenž brzy má ve vojenských dodávkách a zálohách monopol a ohromně vydělává, jednak 12—20% přímo, jednak velkým áziem směnek. R. 1703 však zkrachuje. Potom stát užívá služeb zvláštní banky, které pokouší se dátí monopol eskomptu směnek, později zakládá novou, vídeňskou, která splácí jeho závazky z pravidelné dotace, ale také mu půjčuje a časem se ocitá v povážlivé situaci. V XVIII. století půjčuje Rakousku především cizina, která je hospodářsky pokročilejší, ve formě subskripčních půjček, které v Rakousku jsou až daleko do XVIII. století neznámy. Velký náklad na sedmiletou válku byl hrazen takto, kromě toho však i půjčkami nucenými, jež rozvrženy na velkostatky a zámožné

osoby. Tyto obligace již zněly na doručitele a falšování kuponových archů trestáno smrtí. Za Františka I. vznikl monopol čtyř bankovních domů — Geymüller & Co., Arnstein, Eskeles & Co., Fries & Co. a Steiner & Co. — kromě toho sloužil Rakousku hamburský Parish a frankfurtský Bethmann, konkurent Rothschildův. Arnstein dostal rakouskou baronii, Eskeles rytířství, ale celkem bylo propůjčení šlechtictví Židovi v Rakousku zcela mimořádné a choulostivé, neboť nejenom rušilo celkový odmítavý systém, nýbrž budilo i velikou nelibost veškeré šlechty, na které dvoru přirozeně záleželo.

Teprve *rodina Rothschildů* vítězně překonala odpor a nedůvěru, se kterou se oficiální Rakousko bránilo málo známým synům Amschela Meyera z frankfurtského ghettá. Kus jejich podivuhodného materiálního vzestupu odehrál se právě v císařské residenci, ale zde dosáhli ještě mnohem více: nejenom příležitostí k ohromným *ziskům*, nýbrž i *přijetí do nejvyšší společnosti* a nejenom tohoto uplatnění, nýbrž i *velkého vlivu na státní záležitosti*, pokud je ovšem zajímaly. O pyšném císařství, triumfujícím po takových peripe-tiích nad Napoleonem, platí, co se již projevilo sňatkem Marie Louisy s nenáviděným „netvorem“: Pau-pertas meretrix: náboženský odpor i dynastická a šlechtická pýcha musely ustoupiti naléhavě *potřebě peněz*. Rothschildové jsou napřed velmi pokorní a úsilovně prosí, aby se jim svěřila doprava anglických subsidií do Rakouska. Jako pavouci navazují všude styky a obléhají vlivné osobnosti. Hr. Stadionovi na nich záleží, neboť musí sanovati měnu, zkaženou inflací, a potřebuje naléhavě stříbro na výměnu „šajnú“ za hodnotné bankovky konvenční mince. R. 1816 dostávají tedy *šlechtictví*. Ale to je pouze začátek. Konečně dostanou se i k Metternichovi a koupí si *Gentze*, jeho pravou ruku a „první péro Evropy“ a tím je jejich svazek s Rakouskem zpečetěn. Salomon Rothschild se usadí ve Vídni a r. 1820 zprostředkuje s velkým ziskem losovou půjčku 55 milionů zlatých na ná-

pravu měny, když pak císař s Metternichem svou intervenční politikou v Neapoli zvrátí Stadionovi jeho pracně sjednanou finanční rovnováhu, potřebuje již monarchie Rothschildů více než oni jí a ocitá se v závislosti na nich. Pak již Metternich chodí k frankfurtskému bratru na oběd, vypůjčuje si peníze (které však vrací), Gentz píše o rodině panegyrický článek do Brockhausovy encyklopedie, vážená Allgemeine Zeitung je pro útoky na Rothschildy v Rakousku dočasně zakázána a musí slíbiti, že se polepší, a r. 1822 k pouhému „von“ dostávají bratři také baronii.

Bohaté prameny osvětlují vnější činnost Rothschildů a jejich obchodní metody, povídají však málo o jejich psychologii. V první polovici XIX. století chtějí dvě věci: *výdělky* a *zrušení překážek*, které jejich hospodářskému uplatnění klade staleté zákonodárství a prakse. Proto chtějí také tituly, erby a čestné úřady. Ale jinak jsou hladcí a tvrdí jako mramor. Berou věci a lidi, pokud se nedotýkají jejich zájmu, jak jsou. Přijímají v Rakousku hierarchii rakouskou, v Anglii anglickou, a ve Francii francouzskou — při čemž změny dynastií a režimu jim dělají poměrně malé obtíže. Všude touží jenom po štěstí, aby mohli posloužiti, třeba zdarma, jen za hotové výlohy, ba na počátku někdy i se ztrátou, kterou ostatně brzy si vynahradí. Jinak mají oči i uši všude, vědí všechno, ale do ničeho se nepletou, pokud se jich to netýká. V Rakousku naplnění jsou vůči Františkovi a Metternichovi takovou úctou a loyaltou, jako jejich nejvzornější poddaní. Systém, zprvu pyšný a nedůvěřivý, nemůže si pak přát ochotnějších nástrojů své politiky a brzy i pomocníků v nesnázích. Záhy jsou Rothschildové důležitým kamenem v mosaice starého Rakouska a uznanou silou, udržující stát.

Může-li co zmírniti bizarnost těchto poměrů, pak je to *sociální konservatismus*, který obě strany spojuje. Ale je to skutečná tvář nové velmoci, která tu vzniká? Můžeme tomu věřiti jen proto, že s ohromnými zisky půjčuje staré Evropě na hašení Evropy

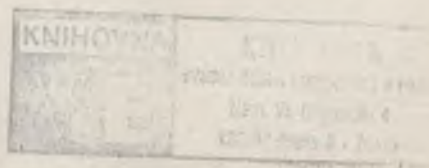
nové a financuje Špilberk, Bourbony, Orleánovce a Hohenzollery? Není to pouze maska, kterou pět bratrů obléká, když vstupují na světové jeviště? Není tak nesnadno hádati myšlenky a city, jmenovitě vídeňského Rothschilda. Co si mohl mysliti tento bazilíšek o císaři Františkovi s jeho obmezenou tvrdohlavostí, věčným strachem před revolucí a censurním systémem? Co o jeho hospodaření, které škrtilo na maličkostech, ale vyhazovalo peníze na donquixotskou politiku intervencí ve věcech, které se jeho skutečných zájmů nijak nedotýkaly? Jak špatnými hospodáři trestal Hospodin domýšlivé křesťanstvo! Dravá rodina frankfurtského zakladatele, jejímž bytostným elementem byl čin a změna, musela hluboce pohrdati císařem a kancléřem, kteří všecko vynakládali na to, aby zabránili každé změně, nemohou-li již hýbati světem zpět. Rothschildové mohli se jenom smáti jejich nekonečným škrabanicím, instančním cestám a lhůtám a odkladům, při kterých stejně utíkaly peníze i čas, dvě věci, těšící se v Metternichově koncepci nejmenší vážnosti ze všeho. Potřebovali knížete, ale čím pro ně byla všechna jeho sláva, všecko slunce přízně jeho nejvyššího pána a nádhera uniformy rytíře zlatého rouna, když si k nim chodil vypůjčovat peníze nejen pro Rakousko, ale i pro sebe? Jeho zženštilého Gentze beztoho koupili při prvním setkání, dávali mu vydělávati na obchodech, do kterých nic nevložil a na kterých nikdy neprodělal, a udělali si z něho nado-smrti nejen panegyristu, nýbrž i bezpečné pojítko k Metternichovi, z obou pak *stálé prameny úředních tajemství*, s jichž informacemi ve svých podnicích hravě předháněli konkurenty a většinou šli na jisto. Což teprve ostatní úřední a společenské Rakousko, které zvykli vídati u svých bohatých tabulí, pokud jim nestačilo plniti jeho natažené ruce půjčkami a dary! Snad nic necharakterisuje vídeňského Rothschilda jako muže jiného světa tak jako to, že má a smí míti v Rakousku *vlastní kurýrní službu*, která je nejen rychlejší, nýbrž také spolehlivější než úřední

pošta, neboť nepodléhá otvírání, takže jí rádi používají diplomaté, a to nejen cizí, nýbrž i — rakouští.

Gentz arci napsal svému příteli Adamu Müllerovi, že Rothschildové jsou „sprostí, nevědomí Židé, slušného chování, ve svém řemesle pouzí naturalisté, kteří nemají ani potuchy o vyšší souvislosti věcí“, a bratři skutečně byli velmi chatrného vzdělání; jako otec, také oni nenaučili se německému pravopisu, psali němčinou až groteskní, arci jenom jiným, mezi sebou jen — hebrejsky, což opět je fakt přímo symbolický. Ale co v Rakousku vykonali pro *povznesení dopravy*, stačí, aby vyvrátilo charakteristiku, kterou se Gentz ostatně odškodňoval za svůj služební poměr k nim.

NACIONALISMUS

TLAK ZVENČÍ A ŽIVOT VNITŘNÍ

Ve svých studiích o vzniku německého národního vědomí* dospěl jsem k poznání, že proces, který se tu odehrál, měl v podstatě *dva velké soubory příčin: nárazy a tlak zvenčí a rozvoj života kulturního*. Nebude nesnadno prokázati takové příčiny větší nebo menší měrou též u národů jiných. Poměry jsou však složitější tam, kde národ nejenom pozbyl vědomí národního, nýbrž kde se jeho vyšší třídy vůbec odnárodnily, takže zbyly jenom *nižší vrstvy městské a venkov*, anebo dokonce jenom *selský venkov*, jehož přenárodnění, pokud nebyl vyvlastněn a kolonisován cizinci, vždy je proces velmi nesnadný. Tehdy, zůstane-li národ vlivem poměrů kusý, bez šlechty, zámožného měšťanstva a intelligence, anebo dokonce bez městských tříd vůbec, je proces oživení národního vědomí velmi *komplikován a zpomalen*. Obrození není možno, dokud k vrstvám duchovně passivním nepřibude *aktivní element, inteligentní a zámožný*. To však se za absolutismu děje u nás velmi pomalu. Národní hnutí nalezne mezi těmito vyššími vrstvami stoupence jenom v *jednotlivcích* nejideálnějších, schopných obětovati své síly, ale i vyhlídky, společenské postavení atd. milované ideji, jež kromě mravního dostiučinění neslibuje odplaty za oběti, které se jí přinesou. Na prorocích a hlasatelích uvědomení národa nejen politicky, nýbrž i hmotně a duchovně pokleslého lpí tedy *znak fantastiky, přepjatosti a podivínství*, na jejich pomocnících *odium méněcennosti*, a k tomu se přidává *nedůvěřivý, podezřivý zrak vlády*. Kdo chce ně-

* Hoch: Počátky německého nacionalismu. V Praze 1920.

čím býti a se státi, *jde s cizím proudem*, i když je si vědom svého odlišného původu, a gros lhotejných vede *moda a zvyk*, takže buditelé, milovníci a prose-lyté procitajícího národa dlouho tvoří ve společnosti lidí socialně jim rovných výjimku.

Vývoj však nejde ve všem proti nim. Kolem nich sice i dále pracuje odnárodnění, lhotejnost ovládá velikou většinu a výsledky práce a stálých obětí energie, času, vyhlídek a peněz dlouho jsou nepatrné. Ale do vrstev, které se dosud neodcizily, přece jen vniká *jiskra sebevědomí a aktivity*, a tytéž myšlenkové a citové pochody, které oživily národní vědomí průkopníků, působí rovnoběžně a současně také jinde a na mnohé, o nichž křísitelé nevědí nebo k nimž nedosáhnou. Absolutismus sice nedůvěřivě tlumí duchovní život a podezíravě hlídá jmenovitě tisk, zvláště periodický a levný. Nemůže však zabrániti, aby ve společnosti nepracovala psychologická zákonitost, která oživení národního vědomí vyvolává ne jako zá-raz, nýbrž jako *sociologickou nutnost*.

Dva soubory faktů provedly v XVIII. a XIX. sto-letí dílo vnějšího nárazu a tlaku na mysli zbývajících, poloodcizených i dosud věrných Čechů. Jsou to *germanisující opatření aktivního, osvětleného absolutis-mu*, a *expansivní politika francouzské revoluce i Na-poleona I.* V prvním případě je to přímý nápor ger-manisace a reakce proti němu. V druhém běží o ná-por Napoleonův na Němce, a to napřed ne tak na ně-mecký národ, jako na německé panovníky, kteří te-prve národ proti nim bouří a tvoří tak ovzduší „válek za svobodu“. Toto ovzduší ovšem v prvotní podobě nepřechá o mnoho uzavření míru a klesá vůči panov-níkům v pocit zklamání. Atmosféra dlouhých válek žije však dále v *romantice*, která vystřídává kosmo-politické osvětlení a jak svým kultem citu a činu, tak již přímou *glorifikací národní duše* stává se pří-mou a nesmírně intenzivní podporou vznikajícího na-cionalismu. Jmenovitě jeho hlasatelům v národech pokleslých poskytuje v propagandě podporu neoce-

nitelnou: činí národní cítění a zvláště jeho vnějškové projevy *modou* a tím snímá s nich odium méněcnosti a pomáhá jim rychle se šířiti.

Na tomto stupni se *německý národní duch* stává *podporou českému*. Také Němci se probouzejí z úpadku, zapudili již dříve latinu a francouzštinu, budují si již dlouho vědomě národní literaturu, jsou nadšeni svými dějinami, hlavně nejstaršími. Metternich tuší, kam to povede, nejenom pro budoucnost rakouské politiky v Německu, nýbrž i pro vývoj neněmeckých národů, a potírá německý národní ruch, kde a jak může. Má se své strany pravdu, neboť i to je dědic revoluce. Metternich nedovede však zabrániti, aby se literatura a publicistika z Německa nestávala náhražkou jak Němcům rakouským, tak i Čechům za to, co sami říci buď nesměli nebo ještě nedovedli. Tak pomáhá německé národní hnutí nacionalisovati Čechy v širokém rozsahu, od přímého vlivu *německé university* (Kollár, Šafařík) a *vrcholné literatury*, až po *noviny*, působící na celou inteligenci jak přímo, tak šířením fakt. Tím se sesiluje národní cit již uvědomělý, živý. Ale německá literatura již dříve byla Čechům tlumočnicí také onoho velkého hnutí, které znamená po protireformaci první vlnu osvobození ducha — *osvícenství*. Svou povahou je kosmopolitické, ale svým kultem rozumu a kritiky budí a vyjadřuje život duchovní a osvobozuje člověka, jenž pak dospívá též k užšímu kolektivnímu uvědomění. V ústech a péře německých tlumočníků nemá sice osvícenství rozmachu ani hloubky Francouzů a Angličanů, spíše se utilitaristicky přizpůsobuje neutěšeným poměrům roztržitého a zaostalého národa. Vynikající duchové čeští dovedou si však najíti cestu k prvotním zdrojům, a pro následovníky je přizpůsobená, aktuální firma osvícenství velmi vhodným nástrojem k oživení ducha, jenž pak již pokročí také k národnímu hnutí jako k dané formě povznesení zanedbaného prostředí i z vlastních sil.

Probuzení a rozvoj národnosti není ovšem jediná změna resp. nelze jím charakterisovati veškeren vývoj, který se s českým národem od XVIII. do poloviny XIX. století udál. *Jazyk* se v té době očistil, vytrýbil a z pouhého zanedbaného a opovrženého nástroje stal předmětem pěstění, úcty a lásky. *Národní vědomí* se rozmohlo a postupně proniklo ty, kdo česky mluvili, solidaritou, danou jak shodou sympatie, tak i chtění do budoucnosti. Vlastenectví z prvotního elegického historismu a obnovy hrdosti na společné dějiny pozdvihlo se k výraznému *politickému programu r. 1848*, v němž k ochraně jazyka a požadavku rovnoprávnosti přistupuje již silný moment *autonomisticko-federalistický*. To vše žije a dýchá vlastenectvím. Ale jak národ roste a léta jdou, mění se i mnohé jiné. *Sedlák* z poloviny XIX. století není již sedlákem z nevolnictví, ale také ne z doby Františka I., kdy státní autorita ještě i na venkov sahala neobmezena a neotřesena. Jeho materiální situace se od dob Josefových valně nelepší, ale rodí se v něm *vzdorný duch*, jemuž pak děkuje za rychlé zrušení roboty r. 1848 i za to, že obnovený absolutismus na tom již si netroufá nic měniti. *Měšťák* se politisuje ve smyslu rostoucích přání po ústavních svobodách, čemuž dává výraz apotheosou konstituce. Ale doba není mu ještě příznivá. Absolutismus nedovolí, aby se svobodněji uplatnil hospodářsky, neboť ho drží v *zatmělosti*, ale nedovede a také nechce ani chrániti před *konkurencí továren* tam, kde (jako v textilu a vůbec předmětech hromadné spotřeby) je mu nebezpečná. *Malé měšťanstvo* k polovině stolení namnoze *chudne a tím se radikalizuje*, zvláště když může dávatí vinu Metternichovi jako obecnému terči. Víme, co měšťanstvo potkalo roku 1811, jak trpělo znehodnocením úspor i potomním kolísáním valuty a břemenem daní. Jmenovitě spotřební daně ve městech slabším elementům zle zdražovaly živobytí. Jako v Německu tak i u nás roste již za absolutismu *problém středního stavu*, klesajícího živnostníka, ale

teprve léta osmdesátá — když se před tím plně vybouřil hospodářský liberalismus vládnoucí německé buržoasie — rozšířením volebního práva snížením censu dají chudšímu měšťanstvu možnost vykonávati politický tlak a také jinak hájiti společně svou věc. Do roku 1848 vstupuje měšťan sice s velkým, namnoze vášnivým politickým zaujetím, ale rázu v podstatě negativního. Chce již býti konečně prost věčného poručníkování a pohrdavého postrkování, je syt rakouské Číny s jejím mandarinstvím a vojenskou arrogancí, policajstvím a kulturní zaostalostí — ale v důsledku právě těchto poměrů je málo politicky vzdělán, takže jen těžko dospívá k požadavkům pozitivního rázu a k politické soudnosti. Nechává všecko vůdcům a tvoří za nimi jen málo uvědomělou armádu, kterou obnovený absolutismus dovede ještě snadno rozprášiti a zaujme proti ní staré posice, z nichž jej pak už nevypudí revoluce, nýbrž jenom zahraniční a finanční tíseň. Proto se měšťanstvo i za obnoveného ústavního života musí ještě do takové míry dělití se šlechtou a byrokracií, o dynastii nemluvě.

*Pomalý rozvoj života hospodářského je tedy národnému hnutí jen slabou podporou. Venkov a města rostou ještě toliko přirozenými přírůstky, není stěhování do měst, ba Praha roste do třicátých let pomaleji než venkov a teprve v letech 1831—1843 a jen připočteme-li ku Praze Karlín a Smíchov, vyrovná se poměrný vzrůst populace pražské vzrůstu venkovské. Za tu dobu přibude ve vnitřní Praze pouhých osmdesát domů a roku 1846 nemá ještě více než 130.000 obyvatel. Teprve lety čtyřicátými v důsledku železničního spojení s Vídní a potom i s německými hranicemi a rozvoje průmyslu počíná se i v Praze objevovati zjev jinde tak mohutný, který nazýváme *urbanismem*, a s ním i *důsledky*, které má pro celý život obyvatelstva.*

Národní ruch nemůže tedy počítati s rychlým vzrůstem měst a tudíž ani s přílivem z českého ven-

kovského reservoiru, ani s přirozeným rozmachem jádra své armády, aktivního živlu městského. Mohutní-li přece, je to tím, že získává lhostejné, otrášená zpronevěřilými a daleko větší měrou než staré uchvacuje mladé. Tak mu rostou stoupenci, důstojníci i prostí, čtenáři a odběratelé knih a časopisů, návštěvníci spolkových podniků a členové sdružení, pokud nedůvěřivá vláda je ovšem povoluje. Projevuje se tím cit družnosti a vědomí druhové, jemuž je jinak dopřáno ozývati se ve veřejnosti jenom ve formě říšského a nejvýše ještě zemského, v obou případech však jen dynastického a vedle něho už jen místního vlastenectví. *České národní hnutí* je dlouho, až do let čtyřicátých, *nepolitické*, z úmyslu i mimoděk, ale přece je zase *náhražkou za potlačený život politický*, za nedovolené projevy občanské solidarity. Nad ním pak, spíše jako poesie a tušení, ale zase též neurčitě vědomí veliké síly, vznáší se *vědomí slovanské*.

Poměry dřívější byly již nad pomysleni zlé — tak zlé, že sama vláda pocítovala *nutnost něco vykonati*, neboť bylo nebezpečí, že *Čechové klesnou v primitivní massu*, k níž vůle úradů nebude moci proniknouti pro obecnou neznalost jejího jazyka mezi úředníky a důstojníky. Větší intensita veřejné správy za osvětleného absolutismu vynutila si tak již v 2. pol. XVIII. století první opatření o jakémsi pěstění jazyka českého na vojenských školách, r. 1775 pak ve Vídni a r. 1793 v Praze založení *universitních stolic* české řeči a literatury. Všecko ostatní však musili vykonati buditelé a jejich spolupracovníci sami a jak vláda o hodnotě češtiny smýšlela, jasně ukazovala opatření, že na střední školy byla znalost němčiny podmínkou přijetí.

V odporu proti tomu se ozývala sama potlačená, ale francouzskou revolucí za to v cizině zbožněná důstojnost lidská. Neobyčejnou oporu jí však hned na počátku dávalo poznání, že nebylo tak vždycky. Odborná zvědavost učenců pronikala k *slavným dějinám země i literárním památkám* a čerpala z nich povzbuzení, jež se pak přenášelo i do širších vrstev

popularisováním staročeské literatury. Jazyk polozapomenutý, zanedbaný a znevážněný, ukazoval se tu jako někdejší nástroj kultury i státní řeč samostatného království, národ sám jako tvůrce a nositel dob samostatnosti a rozkvětu. A když konečně přišla romantická věda a inspirována vroucností průkopníků uměle, ale s nepopíratelnou básnickou silou rozmnožila literaturu o oba Rukopisy, byl to v díle národního vzkříšení taktický čin prvního řádu.

Rostoucí sebedůvěra věřících a bojujících neměla vždy stejně mocné výsledky. Všude i bez přímé vůle vlády byly *těžké překážky*. Obecná *duchovní stagnace* nepřála rychlému šíření nového ruchu, *chudoba* spojená s *materialismem drobných požitků*, ne však s rozvojem občanských ctností, vzpírala se šíření zájmu o ideální statky, *prosa všeho života* a úzké možnosti vedly k pachtění za drobnými hmotnými výsledky, nikoli však k snadnějšímu porozumění obrozenskému idealismu a k účasti na něm. Až do poloviny století nejenom že nebylo politických úspěchů, jež by zlomily úplnou bezprávnost češtiny v úřadě a škole, ale bylo stále málo úspěchů i ve veřejnosti a mezi lidmi. J. Malý připomíná s důrazem, že ještě v nejposlednější době před rokem 1848 bylo na pražských ulicích slyšeti český hovor jen vzácnou výjimkou. Odium méněcennosti nebylo dosud svrženo: nikdo se neodvážil neznámého osloviti česky, aby se nevydal možnému hrubému odbytí, v krámech, kam nechodili učedníci, služky nebo hokyně, a v hostincích, kde neprodávali kořalku, mluvilo se výhradně německy, v lepších hostincích byl český hovor zjevem jenom výjimečným a nápadným. Úřady užívaly jenom němčiny, s výjimkou výslechů osob, které německy vůbec neuměly a s nimiž se podle toho jednalo, kde pak se vyhlášky obracely k nejširšímu obcenstvu a musily tudíž býti srozumitelné, hemžily se nejapnými výrazy, vypůjčenými ze slovníků à la Rosa a Pohl. Zemská vláda do poslední chvíle vzpírala se požadavku, aby úřední oznamovatel v novinách byl

dvojjazyčný a na nárožích trpěla policie jen taková česká oznámení (divadelní, koncertní, plesová), kde aspoň krátce byl obsah udán též německy. Ze středních a vyšších škol byla čeština úplně vyloučena, jenom na universitě byla pro ni stolice (s platem 600 zl.), ale přednášky nepovinné a požadavek, aby právníci uchazeči o úřady v Čechách prokázali se vysvědčením z češtiny, byl obcházen tím, že se za několik zlatých od profesora kupovalo. I v domácnostech stále ještě byla většina obmezena jenom na rodiny nejnižších tříd, úředníci a zámožnější měšťané se drželi němčiny jako panské řeči, i když ji dobře neuměli, a salon, jmenovitě šlechtický, nechtěl o češtině ani slyšeti. Hrabě Kašpar Šternberk, podporovatel českých snah osvětových, česky uměl, ale mluvil tak jen se služebnictvem a když klel. V české části Čech byla typická situace země s *dvojím národem*: jeden tvořil *sociální podzemí*, sedláky a nižší a nejnižší vrstvy městské, druhý *třídu lepší a třídu vládnoucí*. Přirozeně i Němci měli v německém území zámožné i chudé, ano v neúrodných horských okresech bylo obyvatelstvo na stupni ještě nižším. Avšak při malé intenzitě dopravy, cestování a stěhování uvědomovalo si to české obyvatelstvo jenom na jazykovém rozhraní, pro ostatní byl *Němec pán*, jak pro lepší sociální postavení, v němž ho jedině vidali, tak proto, že německy mluvil také všemohoucí císař. Veliká většina českého obyvatelstva žije tudíž po stránce národnostní dlouho vegetativně, pasivně, a cizí návštěvníci západočeských lázní a Prahy, mezi nimi i Slované, bývali překvapeni pouhým faktem existence českého živlu.

Pákou vzrůstu národního uvědomení, jenž by zastavil další germanisaci, získal netečné a věrné naplnil sebevědomím, byl *obecný pokrok hospodářský a politický*. Ten sliboval jak lepší podmínky a rychlejší tempo obrozenské činnosti, tak i větší čilost mysli, aktivitu a hrdost jako důsledky. Ale poměry hospodářské rozvíjely se v důsledku obecné situace

i státní politiky jenom velmi zvolna, ve směru politickém pak absolutistický režim užíval své moci k tomu, aby právě co nejméně politických a sociálních idejí do veřejnosti proniklo. V jistém směru bylo to snahám obroditelů na prospěch, neboť režim znesnadňoval takto i dílo germanisace a také ji udržoval spíše v *passivitě*, což znamenalo jisté konservování zbývajícího češství. Ale germanisace, třebaš jen passivní, automatická, pokračovala při tom přece, pohlcovala všechny, kdo se dostali dále, a byla-li slabší proto, že se nemohla tolik inspirovati nacionalismem sousedního Německa, ztrácela za to agitace obrozenská daleko více tím, že se musila úzkostlivě *vystríhati všeho zdání politiky*, neboť neměla nejmenší svobody slova, tím méně svobody shromažďovací a svobody tisku a žila pod stálou hrozbou. Absolutistická censura dusila obrozenskou činnost dvakrát, v oboru vlastní činnosti buditelské i na poli politikém, kde spolu s občanem se probouzel i Čech.

Režim arci trpěl *spolky odborné a vzdělávací*. Trpěl a podporoval společnost pro pokrok zemědělský i pro povznesení průmyslu v Čechách, trpěl Matici českou a její činnost vydavatelskou i Museum. Trpěl také shromažďování obecnstva v divadle a při ochotnických produkcích, trpěl podniky společenské. Zde se stoupající národní cit, dychtící po sdílnosti, solidaritě a vzájemnosti, musil prozatím vyžívat. *Divadlo* bývá za absolutismu tradičním střediskem národního a liberálního hnutí. V Praze bylo arci postaráno o to, aby obecnstvo nespatriilo kus, jenž by mu přímo nebo aspoň (a tím více) nepřímou mluvil z duše, smělý herec, jenž by maskou, deklamací nebo nějakým extempore se prohřešil proti režimu, rázem a navždy by zmizel z jeviště. Vlastenci byli rádi, když slyšeli z jeviště aspoň česká slova, třebaš jen v zimní sezoně, jen v neděli a ve svátek a jen při odpoledním představení, které musilo býti včas hotovo, aby bylo místo pro večerní obecnstvo německé. Kromě toho až roku 1846 byla jako středisko společenské zábavy

povolena *Měšťanská beseda*. Ale tam i všude jinde bylo nutno míti se velmi na pozoru, protože čím byl absolutismus tupější ve směru kulturním a sociálním, tím horlivější byl ve *špehování*, měl všude uši a jak je pravidlem, věděl vždy více než bylo pravda, takže neopatrnosti hrozily až do čtyřicátých let nejen kruté důsledky osobní, nýbrž i národní.

J A Z Y K, L I T E R A T U R A A V Ě D A

Skutečné poměry mezi Čechy i povaha režimu vedly tudíž k témuž důsledku: že obrození staví do popředí *jazyk*, je dlouho vlastenectvím jazykovým, ba filologickým. Běží o to zjednatí jazyku nejenom vážnost a platnost vnější, nýbrž, jako podmínku toho, i hodnotu vnitřní, očistiti jej a zvelebiti pomocí cenných památek starší národní literatury, vniknouti do jeho zákonitosti a podle ní přizpůsobiti jej i potřebám soudobé kultury a vyššího života duchovního. Každý jazyk nový nebo spíše zaostalý trpí ve dvou směrech. Jeho degradace ve směru politickém a sociálním má za následek, že *nevyhovuje potřebám dnešního života středních a vyšších vrstev společenských* — zvláště žen — neboť s nimi nežije a nevyvíjí se, takže i když jej dosud znají, nabude u nich odia méněcennosti, které se pak přenáší mimoděk i na ty, kdo jím mluví. Tato degradace má však za následek, že *jazyk selhává i vůči potřebám života duchovního*. Inteligenci nejenom neposkytuje literatury, kterou hledá, nýbrž ani možnosti ji vytvořiti, protože tam, kde je posud živý, stačí jenom na potřeby všedního života, nedovede však vyjádřiti pojmy a vztahy vyšší.

Zůstává mu pouze jeden obor, kde jsou lepší poměry, a to jest *život náboženský*. Pro velikou většinu zbývajícího českého živlu je náboženství — jako ve středověku — *jediným soustavným a živým projevem duchovosti*. To odpovídá konservativnosti selského stavu i malého člověka v městečku a městě: oba jsou stejně sevření těžkými poměry životními, což vede k fatalismu, přístupnému zasahování vyšší moci.

Absolutismus na druhé straně hájí sice vůči *církvi* svou suverenitu, ale dopřává jí co největšího *vlivu na obyvatelstvo*, aby mu vychovávala a udržovala dobré poddané. Konečně církev sama má ještě dosti elánu, aby se snažila býti věřícímu, jmenovitě na venkově, opravdu *vším*. Proto musí se přizpůsobiti i *jazykově*, pečovati o vyučování náboženství, o katechismus, křesťanská cvičení a kázání i modlitební knihu a kancionál a proto musí podle toho zaříditi — vedle latiny — vzdělání kněžského dorostu. *Kněžstvo* je vůbec vedle učitelstva, které žije v bídě a má daleko méně vzdělání a vážnosti — jediným stavem, jenž zůstává těsně spjat se selským a tudíž českým obyvatelstvem, z něhož většinou vychází. Reprezentuje tak kus demokracie a tudíž velmi významný živel v obrozenské činnosti — tím spíše, když katolická hierarchie současně poskytuje možnost, aby i muž prostého původu pronikl v ní výše, neboť ve své tradiční obratnosti neklade si sama do cesty překážek tím, že by, jako celá rakouská byrokracie a vojenství, vyšší místa vyhrazovala šlechticům. A katolická církev dávala také jistou *sankci českému vlastenectví*, ovšem jen onomu baroknímu, dynastickému a zemskému, svým kultem svatých českého původu, mezi nimiž arci Jan Nepomucký požívá před knížetem Václavem rozhodné přednosti. Konečně hledala oporu v obyvatelstvu i pro svůj boj proti reformám Josefovým.

Filologie, archeologie a učené dějepisectví nemohlo počítati na účinky v širším okruhu. Získávaly již získané, nejvýše rozhodovaly v individuálních případech skepse. Také učená a umělá poesie měla velmi obmezený kruh obecnstva. Musili přijíti *opravdoví básníci*, aby skutečnou poesii dělali propagandu také pro jazyk, jímž byla psána. To byli Čelakovský (Ohlas písní ruských 1829, Ohlas písní českých 1839) a Kollár (Slávy dcera, počátek 1821, nové zpracování 1832), kteří zároveň spojili české vlastenectví se slovanstvím. Mimořádná úloha připadla však co do

účinku jmenovitě oběma *Rukopisům* (1817, 1818). Jejich pia fraus na čas, ale v době nejkritičtější, dosáhla obou svých cílů: přesvědčila pochybující, že také ostrčený národ český má drahocenné staré památky, a uchvátila jak půvabem básní, tak národním vědomím, které z rukopisů tak mocně promlouvalo. Jimi po Pelclovi, ale ještě před Palackým obrácena pozornost k slavným momentům národních dějin a zahájen proces, jímž tragicky a politicky pojatá, glorifikovaná vlastní historie působí na každý národ v dobách neutěšených a nesvobodných.

Literatura krásná a nauková byla nejmocnějším prostředkem buditelů. Vedle ní působil vývoj politický i sociální, působily, třebaš tlumeně, myšlenkové proudy ciziny i tamní veřejné události, a působila jmenovitě německá literární produkce, periodická i knižní, která přes všechny zákazy a překážky pronikala do Rakouska a byla hlavním činitelem politické výchovy české veřejnosti. Tak se dál *pomalý přerod společnosti*, staré mocnosti, absolutismus a feudalismus a Metternichův systém jako jejich výraz, ustupovaly do pozadí a zpolitisování a emancipace městského středního stavu i sedláků zabíraly nové posice. Česká literatura a vroucí vlastenectví skromné jinak publicistiky pracovaly však pro to, aby tento proces dostával výraznější a výraznější národní barvu a byl zároveň také regenerací češství.

Vliv literatury nutno při tom měřiti více podle účinků než podle vnitřní hodnoty. Měla dva vnější úkoly: na jedné straně *získávati vůdčí jednotky*, tudíž inteligenci a především studenty, na druhé straně uvědomiti a pozvednouti *massu lidu*. Je tudíž a na dlouho zůstane agitační, usměrněná, stojí napořád ve službách rodícího se nacionalismu. Proto z nouze se spokojí také pouhým faktem, že je zde literární produkce, že jest jí tedy český jazyk schopen, tím šťastnější však jest, cítí-li i duchové kritičtí, že to, co s takovou láskou a oddaností vzniká, jest opravdu poesie, že ke kvantitě připojuje se i hodnota vnitřní.

Tak mluvila k srdcím mládeže dvakrát a s daleko větším účinkem.

Konečně bylo tu, vedle Musea, zprvu nepříliš populárního, r. 1831 pevně organizační středisko — Matice česká, která převzala vydávání mladého *Musejníka*. A tento časopis zase to byl, jenž se zrodil z oné památné disputace, kterou 20. prosince 1825 měl Palacký se svými šlechtickými přáteli a Dobrovským. Zde proti těm, kdo považovali český národ za předmět spíše archeologického zájmu, padla památná slova Palackého: „Budeme-li všichni tak se chovati, pak ovšem že zahynouti musí náš národ hladem duchovním; jáť aspoň, kdybych byl třeba cikánského rodu a již poslední jeho potomek, ještě za povinnost bych si pokládal, přičiniti se všemožně k tomu, aby aspoň čestná památka po něm zůstala v dějinách člověčenstva.“ Tak vznikla vrcholná vědecká revue česká. Ale k ní brzy se družilo tolik podniků jiných a tolik nových a nových pracovníků, a současně také události v cizině (červencová revoluce 1830) přinášely tolik povzbuzení, že slavnostní quand même Palackého pozbylo aktuality a ustoupilo obecnému optimismu. Literatura opouštěla období kompilační a pouštěla se do samostatného tvoření. Dovedla však již také snést věcné posouzení, hodnotnější než dosavadní vzájemné oslavování. Po městech a městečkách pak hrálo se *divadlo*, pořádaly besedy a plesy, zakládaly knihovny — *rakouský biedermaier v českém rouše* prožíval svou dějinnou idylu, kterou jedině mu vláda dovolovala, ale měl při tom o velkou radost více, horuje pro své objevené, oživlé češství. Také několik nakladatelů stálo již za mladou literaturou a „Květy“ platily již dokonce honoráře. Vydávaly se populární knížky beletristické i zeměpisné a geografické, celé knihovny pro mládež i dospělé, lidové obrázkové časopisy i sborníky. Vedle nich *Mácha* (Máj 1836) i *Erben* (Kytice, souborně r. 1853) byli opravdoví básníci; ale i družina menších duchů, která v každé literatuře tvoří pozadí nej přednějších, měla

svůj mimořádný význam propagační. Jako dělník a propagátor literatury Tyl vynahradil slabosti toho, co tvořil sám. Rozechvíval diváky vlastenectvím historické hry a sentimentalitou rodinné tragedie na jevišti a v jeho nehlubokých povídkách i v nevinných humoreskách jeho přátel po prvé jejich čtenáři vedle bleďých fikcí nalézali i sebe samy a svůj život.

Romantika svou reakcí proti jednostrannému rozumu, kultem citu, vášně, tradice, historie, vývoje, lidové duše a tudíž i národnosti a národní individuality vykonávala veliký krok ke sblížení a synthesi dvou počátečních zdrojů českého obrození: *osvícenské humanity* a *citové reakce mass*. Literatura nauková a umělá poesie se přiblížila vznikajícímu obecenstvu, básnictví se vybavilo z cizích vlivů a přimklo se k lidové poesii, nezůstalo však na ni odkázáno, nýbrž vzepjalo se k samostatným a individuálním hodnotám uměleckým. Nové generace buditelské pak obrátily se i k prose a počaly, opatřující zábavnou i vzrušující a rozcitlivělou četbu, všimati si též poměrů kolem sebe. Po *učencích* a *šlechtických vychovatelích* přicházejí *profesoři, kněží, úředníci a bohémové-proletáři*. Uprostřed století je již postaráno o podmínky vznikající literatury českého měšťanstva.

BUDITELÉ

Pohled na *původ a osudy vedoucích mužů obrození* i jejich družin poví nám velmi mnoho. V první době jsou význačným způsobem *spojeni se šlechtou*. F. M. Pelcl byl dlouhá léta vychovatelem v šlechtických rodinách, hlavně u Nosticů, kde dýchal osvícenskou kulturu, ale také šlechtického opozičního ducha proti absolutismu, germanisaci a centralisaci. Josef Dobrovský, první zjev světového formátu, je typický učený abbé nejlepší osvícenské společnosti. Také on po zrušení jezuitského řádu byl u Nosticů, pak ředitelem semináře, ale pensi od r. 1790 trávil u svých šlechtických přátel. Mladému Palackému dala životní brus jeho šlechtická přítelkyně, paní Zerdahelyová, u níž byl vychovatelem v letech 1818—23. Odtud přišel do Prahy, Dobrovský uvedl ho k Šternberkům a šlechtickou společnost pak již Palacký neopustil do smrti, opatřiv si — jediný z buditelů — výhodným sňatkem r. 1827 také nezávislost hmotnou. A jiní a jiní procházejí takto šlechtickým prostředím, satirik J. P. Koubek i Máchovec V. B. Nebeský, K. S. Amerling je také tajemníkem hr. Kašpara Šternberka, a i když nejeden vzpomíná na pobyt v šlechtické rodině tak trpce jako Jungmann, přece styk s jediným stavem, jenž má před březnem 1848 politická práva a kromě toho vždy aspoň podmínky pro vyšší kulturu, může jim jenom prospěti. Při nejmenším poskytuje styky, cestování a volnost ke studiu. Pavel J. Šafařík vychovává děti vynikajícího maďarského šlechtice, Čelakovský se tak živí v letech 1822—29, a také potom drží ho nad vodou až do r. 1834 a v letech 1838—41 kníže Kinský. Jungmann se tak vydrží na studiích, archeolog a básník J. E. Vocel po celých

sedmnáct let (1825—1842) vychovává v různých šlechtických rodinách a procestuje s nimi celou západní Evropu. Vedle předních buditelů s Chocholouškem on jediný takto poznává svět i jinak než z knih.

Všichni jsou *původu prostého*, nejeden z novějších přímo nuzného. Kromě Palackého také nejznamenitější nedojdou dále než k nebohatým universitním profesurám, většinou však jenom k *prostředním kariérám*. Jsou to faráři, děkani, kanovníci, bibliotekáři, gymnasijní profesori a ředitelé, archiváři, soudní a vrchnostenscí úředníci. Linda, pomocník Hankův a předchůdce Čelakovského v Pražských Novinách, je žurnalista-proletář, Čelakovský tře bídu, Tyl, novelist a Chocholoušek, B. Němcová a nešťastný Sabina jí doslova zmírají, na Máchu nečekalo nic jiného. Patriarcha Šafařík i Vocel si přivydělávají censurou, Tyl býval vojenským úředníkem, veselého Langra pohltí a zadusí malé město. Teprve *Havlíčka* (po osvícenci a novináři-nakladateli Krameriusovi) *užívá slušně péro* a ovšem i vlastní podnik novinářský. A ti, kdo jsou úředníky a jmenovitě profesory, sdílejí se o smutnou materialní existenci rakouské předbřeznové byrokracie, nemluvě o ovzduší, které v kancelářích a školách bylo jim dýchatí.

V agitaci rozhoduje kvantita a mnohostrannost i účelná volba prostředků. Příklad dal popularisator osvícenství Kramerius. Nyní však nebylo tiskové svobody Josefovy. Noviny neměly tudíž šťávy, byly bezbarvým odvarem odvarů a podle toho i za Čelakovského také živořily. Bylo tedy nutno užívatí prostředků jiných. Belletristická prosa a divadlo zjednaly již národnímu hnutí dosti prostého obecenstva, které nečetlo básně. Prestiž češtiny přízní šlechticů, císařským vyznamenáním některých učenců i jejich činností stoupala. Bylo možno pokusiti se o to, aby se jí dostalo také společenského oprávnění. Uspořádána tedy *první česká soukromá zábava*, jejíž osou byla družina ochotníků z Kajetánského domu, a když se skvěle vydařila, opakován pokus příštího roku

v Konviktě a rok na to již za velikého nadšení na Žofíně. Sem již přišla za výkvětem české společnosti také šlechta a vyšší úřednictvo, takže čeština tím formálně uznána za rovnocennou. Pak organisována slovanská beseda i ve Vídni, za velkého lesku a za účasti dynastie. A po Čechách se společenskými a zábavními spolky rozlil proud vlastenecké agitace. Besedy, taneční zábavy, divadelní představení a výlety na památná místa byly prázdninovým zaměstnáním studentstva a Škroupova žebrákova píseň z Tylovy Fidlovačky všude hrána a zpívána, až se stala národní hymnou, leč také repertoirem flašinetů a pouličních hudeb měšťanských, ale i vojenských. *Hudba* stala se mocnou složkou obrození: byla výrazem vlasteneckého citu inteligence, ale i prostředkem agitačním, strhujíc široké vrstvy lidové a čechisujíc aspoň tu pražskou ulici. Dav oddával se představám své síly, provolávaje teď místo dosavadního vivat! a bravo! po česku slávu. Byla to změna svrchovaně loyální, v rámci režimu: po prvé ozývalo se volání slávy v Praze podle Jakuba Malého r. 1844, když přijel do Prahy jako místodržitel arcivévoda Štěpán a byl mu uspořádán průvod s pochodněmi na uvítanou.

Pražané ve svých nižších vrstvách byli získáni, do vrstev vyšších dělalo vlastenectví průlom za průlommem. Pražská smetánka, velcí obchodníci, bankéři, továrníci, advokáti a vyšší byrokracie, byla ovšem nedostupná. Ale skláněly se aspoň vrcholky onoho světa, jenž sloužil nejbližším potřebám, zámožní *sládci, mlynáři, domácí páni a podskalští dřevaři*. S nimi a první technickou a národohospodářskou inteligencí českou vplývají do národního proudu též první snahy o *obrození hospodářské*.

Otevřené hlavy měšťanské společnosti touží po uplatnění se ve světě skutečném, nejen po životě ve světě fantasmie nebo ve světě větším, ale minulém. Mají radost z literatury, ale chtějí také samy žítí životem svobodným a činným, radují se z vlastenecké historie, ale chtějí v ní samy pokračovati, chtějí

z obrození jazykového a literárního vykročiti do éry obrození politického. Program národní připravuje Palacký a Brauner, navazující z části na snahy šlechty. Program politický zraje jako automatická reakce na vše, čím desetiletí absolutismu popírala a snižovala důstojnost lidskou, na nehybnost a zase libovůli správy, na bídné finanční hospodářství, na zpupnost vojáků, na doznanou stupidnost censury a porobu duchovní. Ale krok od této pomalé krystallizace antipatií, tužeb a přání k jasným požadavkům není snadný. Jsou ve vzduchu, je to credo mladé Evropy, jedni národové se jich už domohli, jsou mnohem dále a ukazují už cestu k nim i jak s nimi žít, jiní aspoň vypracovali pevné programy a vytvořili politické strany. Rakouský system ví sice již sám, že velké změny neodvrátí, ale jeho odpor stačí ještě na tolik, aby zůstávaly polovičním mythem ještě bez konkrétních obrysů. Čím zrají politická hnutí a jejich programy: rozhled po skutečných poměrech, svobodná diskusse, spolky, politická literatura a hlavně publicistika, všechno je buď nemožno nebo aspoň těžce dostupno. Rakouské noviny nemají hodnoty ani jako spolehlivý, rychlý a úplný přehled hlavních faktů státního života. Pokoušejí se o propagandu režimu, na kterou nikdo nic nedá, nebo jsou pouští bezvýraznosti a plochosti. I čerpá tudíž česká i německá společnost informace i podněty výhradně z ciziny, ze svobodnějšího Německa.

Vedle německé politické literatury, jmenovitě encyklopedie *Rotteck-Welckerovy*, této bible německého liberalismu, je to do r. 1848 proslulá Cottova *Allgemeine Zeitung*, která rakouské intelligenci dává, co doma mítí nesmí. List nabyl své velké prestiže zásluhou svého vydavatele, knihkupce J. F. Cotty, jenž dovedl pro svou vědeckou přílohu získati za spolupracovníky všechny, kdo v německém duchovním životě nějak vynikli, a snažil se vytvořiti a vydávati list *politicky nestranný*, ne sice bezbarvý, ale takový, že v něm různým stranám dopřáváno slova, aby

vykládaly a hájily svoje stanovisko. Dovedl poskytovat korespondence výborných spolupracovníků, (kteří ovšem nebyli laciní), bohaté informace a dokumenty, dodávané vládami a státníky, a rozsáhlou historicko-politickou látku. Zde vznikala v německé publicistice typ žurnalistů z povolání, jichž orgán se stává politickým činitelem. Byla zde sice značná převaha látky zahraniční, neboť poměry censurní i v Německu znesnadňovaly psaní o vnitřních záležitostech, ale na cizích poměrech se právě bystřila soudnost pro úpravu poměrů vnitřních, takže v třicátých a čtyřicátých letech byla A. Z. nejdůležitější politickou vychovatelkou veřejného mínění v Německu, stejně však i v Rakousku a neméně také u nás. *Palacký* uvádí ve svých zápiscích, co četl „ve všeobecných novinách“, a když se *Havlíček* vrací z Ruska a chce do publicistiky, dává mu studovati minulé ročníky oblíbeného a váženého časopisu.

Lipské „Grenzboten“ nesměly do Čech, ale chodily tam přece, a z nich se Praha dovídala pravidelné zprávy o opozičních akcích českých stavů, které Metternich sice nechával mluvit, ale jen ve sněmovní budově, do domácích novin ani slovo! A. Z. do Rakouska směla a to již svědčilo o tom, že buditelé se klamou, domnívají-li se, že čtou list nezávislý. Augšpurský list nelhal, ale na jedné straně zamlčoval, na druhé straně okrašloval. Byl to orgán jihoněmecký a měl tudíž k Rakousku jisté sympatie. Co však nedokázala sympatie, dokázala nutnost. Chtěla-li A. Z. do Rakouska, musila *sloužit systému*. A sloužila mu pilně, až do roku 1848 nejenom nesměla psáti proti Rakousku, nýbrž nesměla o něm její redakce sama politicky psáti vůbec, směla tisknouti jen to, co jí poslala vídeňská státní kancelář — tu a tam Gentz, od r. 1838 někdy Zedlitz, hlavně Pilat. A tomuto chefovi literárního bureau kancléřova musil Cotta ještě platiti 4000 zl. ročně, nemluvě o pravidelném vydírání, které Pilat dvakráte ročně prováděl, pod záminkou, že usmíří rozhněvaného Metternicha, aby list v Ra-

kousku přece nezakázal pro jeho liberalní směr. Proto musil se Cotta ustavičně míti na pozoru, a to nejen v otázkách vnitrorakouských a německých, nýbrž i v konfesionálních, aby nenarazil na vídeňské klerikály, ale na druhé straně také na — Rothschilda. Byl odpůrcem nově vznikajících finančních mocností a inspiroval takto i redakci, ale z Vídně mu to ustavičnými pokyny a potom i hrozbami znemožnili.

Allgemeine Zeitung tedy směla do Rakouska, ba měla tam neméně než *polovinu svých odběratelů*. Ubohost rakouského tisku dělala pro ni nejlepší propagandu, takže měla tam jistý monopol. Pro Němce i Čechy bylo to okno do světa, třebas vlastní stát v něm nevědomky viděli růžovým sklem. Laube se však ptá: „Kam by byl klesl rakouský stát bez ní? Umožnila mu vstup do světa, neboť jen ona mu přiváděla moderní vzdělání, jemuž zavíral jinak všechny brány!“

M Ě Š Ť A N S T V O

POLITICKÉ VĚDY

V životě státu bylo dosti podnětů, aby byla věnována pozornost zjevům hospodářským i po stránce teoretické. Rozvrat měny za válek s Napoleonem, katastrofa r. 1811, další klesání valuty až do r. 1816, potomní deflace do r. 1820 a stabilisace poutala pozornost k *otázkám valutním*. Založení Národní banky a její politika, chybné cesty i zneužívání státem a vyvolenými bankéři, tísnivý nedostatek organisace úvěru mimo Vídeň připomínal *otázkou bankovní*, věčná tíseň státu, smutné zrcadlo, které v nepoměru jednotlivých výdajů i v deficitech ukazoval rozpočet a zaostalost bernictví rozvínovala *problemy finanční*. Rychlý průmyslový vývoj ciziny, podporovaný podloudnictvím, ukazoval, že celní prohibice nemůže stačiti k úspěchu *obchodní politiky*, které kromě toho bylo řešiti též otázky živnostenské svobody a vázanosti. Malá produktivita a slabé pokroky zemědělství důrazně přesvědčovaly, že *otázka roboty* není jen právní a politická, nýbrž především hospodářská, a musí býti rychle řešena. Národní hospodářství mělo tu velikou řadu aktuálních podnětů a otázek, které mu ukazovaly možnost a také povinnost, býti nejenom teorií, nýbrž svým rozbořením daných úkolů a jejich řešením také velkou pákou blahobytu a pokroku, usměrňující individuální přičinění a touhu po zisku. Ale právě národní hospodářství náleží k oborům, kde nejvíce je viděti umrtvující tíhu absolutismu. Plynula z jeho zásadního odporu proti tomu, aby se nepovolání mísili do práce úřadů, a z jeho ostatně správného tušení, že třebas nebezpečí převratu má především povahu politickou, jeho pravá podstata je hospodářská, neboť odtud vychází nejsoustavnější a

hromadné uvolňování a rozvíjení nových společenských sil.

System dával tehdy na právnických fakultách vzdělávati budoucí úředníky i hospodářsky, r. 1811 dokonce nařizoval, že juristé i theologové musejí poslouchati přednášky o zemědělství, ale neopouštěl při tom zásadu nejužšího utilitarismu, to jest staral se jen o potřeby nejbližší praxe. A university vskutku splnily přání, aby vzdělávaly úředníky, nikoli učence. Ve vědecké činnosti profesorů hraje národní hospodářství a státověda ze všech věd úlohu nejskromnější.

Od Sonnenfelsových Grundsätze der Polizei-, Handlungs- und Finanzwissenschaft roku 1765 vyšla s výjimkou jediné (Fraenzlovy) knihy o clech (1834) první národohospodářská učebnice teprve r. 1846, tedy až *po osmdesáti letech!* — praví se v časopise Průmyslové jednoty, a je to pravda, pokud se to obmezuje na národohospodářskou teorii a pokud se nedbá toho, co rakouští autoři pod svým jménem nebo také anonymně publikovali v Německu. Učebnice Sonnenfelsova vskutku zůstávala předepsaným základem učení na universitách, zřejmě spíše z ohledu na vysoké, autoritativní postavení svého původce než na obsah, jenž jmenovitě svou vůdčí zásadou nejhojnějšího obyvatelstva čím dále do XIX. století, tím byl ve větším rozporu s poměry i názory. Sonnenfelse se věcně i formálně drží první profesor politických věd v Praze, Josef Ignac Buček (1745—1821), ač jinak tvořil by na úhuru národohospodářské literatury příznivou výjimku, kdybychom mu ovšem mohli přičítati nedokázané autorství anonymního spisku Brieffe zweener Böhmen (1777), který obsahuje dosti svobodomyšlnou kritiku vládních opatření a poměrů politických a je předzvěstí josefinismu. Potom však teorie národohospodářská v Praze vskutku umlká a mluví jenom pilní statistikové, popisující hospodářský stav země, J. A. Riegger a J. Schreyer. Na universitě čtyřicet let učil Buček a po něm nových čtyřicet let W. G. Kopetz (1781—1857, na un. od r. 1807).

To již je žák a stoupenec fysiokratů a Adama Smitha. Ale literární činnost jeho věnována je především sestavení zákonů politických a živnostenských, kdežto svoje názory o nové vědě národohospodářské vyslovuje jen v přednáškách a disputacích. Šlechtic, jenž svými anonymními spisy rovněž se uchyluje do Německa na počátku století, rytíř Alois Lexa *Aehrenthal*, vzdělaný poměry hamburskými, jest již liberálním vyznavačem přirozených zákonů hospodářských čili manchestrismu. Teorii národohospodářskou pěstuje pozoruhodná, všestranná hlava, Jirí hr. *Buquoy* (1781—1851), leč svůj spis opět vydává r. 1815 — v Lipsku. Zde již vystupuje v hospodaření význam prvku lidského, mravního, největším cílem není největší výroba, nýbrž největší spotřeba v národě, arci se silnými momenty konservatismu (proti strojům)!*

Referent časopisu *Jednoty* se táže, proč právě toto odvětví literatury bylo v Rakousku tak málo pěstěno, a soudí, že pro novější dobu asi proto, že je obtížno pracovati ve vědeckém oboru v době jeho reakce (což ve své nejasnosti je zřejmý poukaz na reakci nikoli vědy, nýbrž systému), pro starší dobu, pak že to způsobilo „mnohé pozitivní zařízení (t. j. censura), jehož překážku nyní nutno i u nás nazvati překonanou“ (což byla rozhodně nadsázka, vysvětlitelná leda jako poklona před censurou). Až do té doby užívalo se učebnice *Sonnenfelsovy* a také zde tedy systém žil až do vyčerpání z dědictví osvíceného absolutismu, nedbaje toho, že vzniklo před zahájením průmyslové éry a bylo tudíž zastaralé již r. 1815, kdy se otevřely hranice a moře, tím více r. 1846. Toho roku vyšly *Die Grundlehren der Volkswirtschaft* vídeňského profesora *Kudlera*, až do té doby však nejenom česká, nýbrž i německá inteligence v Rakousku čerpá z druhé ruky, z literatury německé i západní.

* A. Bráf: Politické vědy v Čechách. Almanach Č. Akademie, XVII. 1907.

PRŮMYSLOVÁ JEDNOTA

Vůči velkým hospodářským změnám, dorážejícím z ciziny, a tísnivým poměrům domácím stála tudíž většinou pouhá *empirie*. Ale přesvědčení, že věci nemohou býti ponechány jen sobě a nejnutnějšímu zasahování státu, bylo obecné. Z toho přesvědčení, jež pronikalo šlechtu, byrokracii i měšťanstvo, vyšly *pražské výstavy* průmyslových výrobků z let 1828, 1829 a 1831, které se připojily ke starému předchůdci, výstavě z let 1791, odtud pak šlo se dále až k založení památné *Jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách*.

Akce nemohla míti úspěchu jinak než jako *šlechtická*. Z takového podnětu druhdy vznikla Hospodářská i Učená společnost, kdy šlechta tvořila hlavní interesity, tak se postupovalo při založení *konserვატore, techniky, Musea a Akademie umění*, kdy bylo občanských interestů již daleko více, tak byla účast a iniciativa šlechty nezbytná nyní, ve věci politicky mnohem choulostivější, kdy jinak nebylo nejmenší vyhlídky na úspěch. Bylo štěstí, že věci se chopil energický a osvícený, pilný a podnikavý, při tom nemálo ctižádostivý šlechtic, hrabě *Chotek*, nejvyšší zemský purkrabí, zvelebitel země jmenovitě komunikacemi, ku kterým dal podnět, při tom ostatně nehrubě milovaný systemem, jenž zásadně nenáviděl nepokojné duchy, i když nepsali knihy. Kníže *Dietrichstein* a guberniální rada Karel Augustin *Neumann* vyslovili myšlenku založiti stálou organizaci ku povzbuzení průmyslu v zemi, hrabě *Chotek* se věci vážně chopil a spolu s baronem *Eichhoffem*, potomním ministrem financí, a ředitelem techniky *Gerstnerem* ji

také provedl. Hrabě *Kolovrat*, v nejedné věci protektor snah české země, ale i národnosti, do konce r. 1829 dosáhl schválení stanov, ale teprve r. 1833 — to bylo tempo tehdejších akcí, které z ústředního orloje státu přenášelo se na všechny ostatní — konalo se ve stavovském sále ustavující shromáždění. Do spolku vstoupilo na dvě stě členů české šlechty, kteří tvořili kategorii t. ř. zakladatelů, vyhrazenou původně stavům: jejich povinností bylo platiti dosti vysoký příspěvek 24 zl. stříbra ročně, právem pak vedle čestného titulu pouze to, že ředitel spolku musil býti z nich, tedy šlechtic, jinak rovné postavení s nimi měli členové skuteční, nechť platili týž příspěvek anebo byli členy pouze z titulu vyznamenání nebo prací, ku kterým se pro spolek zavázali.

Plány a naděje zakladatelů líčí brožura, napsaná tehdy plodným spisovatelem *K. J. Kreutzbergem*, potom velmi horlivým účastníkem spolkových schůzí. Spolek měl podporovati ducha podnikavosti a technického pokroku v zemi, aby bylo dosti práce, stoupal blahobyt a peníze nešly zbytečně ze země. Autor sliboval si od toho také vzrůst morálního blahobytu, neboť „duch průmyslový povede výrobní a pracující vrstvu k tomu, aby nepracovala mechanicky, nýbrž přemýšlela o vynálezech a zlepšeních, osvojovala si cizí objevy, chránila se vyššími schopnostmi a možnostmi zaměstnání před zchudnutím a nedostatkem a i v dobách, kdy je méně práce, neoddávala se rozptylující zahálce, nýbrž obracela své myšlenky — jež rády v době zahálky přenášejí své smutné zabarvení na věci, které jsou mimo dosah jejích úsudků — jenom k svému povolání a tím se stávala třídou občanů, která myslí na své praktické vzdělání, je užitečná, spokojená a ušlechtilá.“ A Kreutzberg vzpomněl, vedle *komunistického nebezpečí*, ještě jiného: vyslovil naději, že pomine-li neodůvodněné cenění cizích výrobků, zdokonalí-li se domácí, „bude vyhuben i *jed podloudnictví*, tak zhoubný pro mravnost pohraničního obyvatelstva, a sta lidí, již se doma živili přestu-

pováním zákona, které je prvním krokem ke skutečným zločinům, vrátí se k práci a dovoleným zaměstnáním“.

Spolek měl ráz hodně oficiální a zároveň šlechtický. Purkrabí hr. Chotek a po něm vždy nejvyšší správce země byl protektorem, šlechtici předními funkcionáři. Činnost byla mnohostranná, ač nepřilíš plánovitá, spíše podle potřeby a podnětu. Stále podniky byly pořádány *výstav* (jež však potom ustalo, aby nekonkurovalo vídeňským), knihovna a čítárna *časopis* (Mitteilungen über Gewerbe und Handel), cestovní stipendia a úvěrní pokladna pro řemeslníky. Bylo pocíťováno, že jak úřady, tak interessenti málo znají stav výroby v zemi po stránce technické i obchodní a sbírána proto „*statistika*“, t. j. material číselný i věcný. Vůči vládě, s níž byl ve stálém styku, plnil spolek funkci obchodní komory, vůči průmyslu a řemeslu kromě toho byl odbornou organizací a poradnou i ústavem podporujícím technické vzdělání vyučováním pro řemeslníky a podporou studijních cest. Byla to jediná příležitost, kde *potřeby a zájmy třetího stavu* mohly býti vysloveny a kde na ně věcně reagováno, aniž musily procházeti nekonečnou a zpravidla marnou instanční cestou byrokracie. Proto vane Jednotou *svěží vzduch*, mluví zde vrstvy dosud umlčené, pomocí tajných hlasování (balotáží), která jsou pravidlem, krystallisuje se veřejné mínění a mluví se sice opatrně, ale přece bez onoho tlumení a nepřírozeného zabarvení, které stihá všecko tištěné.

Původní šlechtický, protektorský ráz spolku brzy pomíjí přirozeným důsledkem toho, že měšťanské vrstvy jeví daleko více zájmu. Tomu napomáhá jmenovitě od r. 1843 změna stanov, kterou snížen příspěvek, aby i méně zámožní řemeslníci mohli přistoupiti. Zřejmě na základě agitace vstoupilo tehdy 20 zakládajících a 90 přispívajících členů, takže roku 1847 bylo všech 600. Roční příjem Jednoty byl asi 9000 zl. stříbra. Veřejné schůze Jednoty, měsíční i týdenní, kde rokováno o věcech spolkových a přednášeny od-

borné referáty, budily zájem i v širší veřejnosti a referováno o nich v novinách, a to i v „Allgemeine Zeitung“, ač zde ve smyslu české straně tak nepříznivém — dopisovatel sváděl na Čechy vinu na vystupování německých členů — že celý spolek se proti tomu ohradil.

Bylo to před r. 1848 *první veřejné forum*, kde pravidelně rokováno o věcech veřejných a zvláštního významu nabylo jmenovitě pro mladý politický předvoj český. Vstoupil sem Rieger, Trojan, dr. Brauner, dr. Strobach, Havlíček, baron Villani, inž. Perner, účastnili se pilně jednání, cvičili se tu v debatování a pracovali pro specialní zájmy českého obyvatelstva, mezi nimž daleko v popředí ovšem stálo *řemeslo*. Je-li celkový úsudek o úrovni řemesel té doby málo příznivý, je situace tím horší pro řemeslníka českého, jenž svým jazykem vůbec se nemůže vzdělati, neboť není terminologie. Proto zřizovala Jednota nákladem asi 900 zl. *české nedělní kursy* pro řemeslnický dorost, obětavý dr. *Amerling* od r. 1837 učí po prvé českým jazykem chemii a fysice a přírodopisec *Presl* sestavuje potřebnou českou terminologii. Vrcholem českého usilování v Jednotě byla *akce pro českou průmyslovou školu*, ne již nedělní nebo večerní, nýbrž dvouletou a stálou pro hochy od 10 do 12 let, kteří dosud chodili na řemeslo bez jakékoli přípravy. Měla to býti asi naše měšťanka. Navrhovatel, úspěšný a obětavý železniční inženýr *Perner*, stal se obětí úrazu na dráze, o jeho návrh vedli však Rieger, Trojan a Brauner tuhý zápas proti německé a šlechtické straně, podporující požadavek, aby Jednota soustředila své snahy především sem a zavázala se, že ročně přispěje 2000 zlatých, sbírkou 15.000 zl., kterou pro školu dali k dispozici, a ročním závazkem dalších 500 zl. Škola sice — ač nikdo její potřebnost nemohl popírat — zřízena nebyla, teprve r. 1857, ale vedena pro ni první velká a houževnatá česká akce politického rázu, při čemž čeští mluvčí zřejmě se již cítili v ovzduší parlamentarismu a nastávající konstituce.

Boj o průmyslovou školu neměl jen motivy hospodářské a sociální. Byl to současně kus zápasu o rovnost národní. V Čechách bylo několik „hlavních“ a reálních škol, ale vesměs německých, takže jediná cesta k vzdělání vyššímu, než poskytovala „trivialní“ čili obecná škola i pro českou mládež vedla školou německou. Proto česká strana dosáhla již v prosinci r. 1845 na měsíční schůzi Jednoty přijetí resoluce, aby české obyvatelstvo bylo aspoň přibližně postaveno na roveň německému, a tudíž aby byla zřízena česká průmyslová škola ročním nákladem (na tři učitele, pokusy, nájem a udržování) 2000 zlatých. Ale sotva se usnesení stalo, vzpamatovala se přehlasovaná německá a byrokratická minorita a v generálním ředitelství Jednoty změnila usnesení v tom směru, že náklad prohlášen za příliš vysoký pro spolkové prostředky, popřena nutnost zvláštní školy a navrženo pouze vyzvat vládu, aby školu založila sama, a to ještě ne pro samostatné žáky, nýbrž toliko jako pokračovací večerní a nedělní, pro učedníky a tovaryše. To byl pokus projekt vůbec zmařiti. Česká strana čelila tomu tím, že jednak stanovisko ředitelství spolku ostře potírala, jednak vypracovala plán a také konkrétní úpravu ústavu. Dr. Amerling měl učit přírodním vědám, nauce o zboží, chemii a technologii, dr. Kodym přírodopisu, polytechnik Riedl matematice a geometrii, češtině a němčině účetní oficial a spisovatel Karel Storch, zeměpisu Karel Havlíček a náboženství dva katecheti, a to Storchem počínaje zdarma. Kromě toho navržen za všechny i náhradníci.

Boj o českou průmyslovou školu spolek velmi zaměstnával. Ukázalo se při něm, že česká strana má své posice hlavně v měsíčních shromážděních, kdežto německá, resp. vládní a šlechtická, v ředitelství. Hr. Thun marně se pokoušel na výročním shromáždění, v dubnu 1847 o změnu stanov, příznivou kompetenci ředitelství na úkor schůzí; propadl 59 černými proti 40 bílým kuličkám. Současně přišla však na pomoc vláda, která vyzvala ředitelství, aby se ospravedlnilo

ve věci české průmyslové školy, ale ne snad pro svůj odpor, nýbrž proto, že prý jednotliví členové pro školu podnikli nezákonné sbírky. Baron Kotz oznámil to v měsíční schůzi, strašil, že spolek pozbude důvěry vlády, pravil, že prý se nesbíralo, nýbrž vydíralo, a navrhl, aby schůze prohlásila, že co se stalo nezákonného, desavouuje. Trojan se proti tomu ohradil, konstatoval, že sbírky byly dobrovolné, ano že jakmile se usnesení zříditi školu stalo, přicházely z celé země bez vyzvání dary, provázené vřelými projevy souhlasu, a že žádný čin spolku nevzbudil tak příjemného vzrušení jako tento. Na školu přispělo více než 5000 osob. Baron Kotz zůstal v nepatrné menšině. Nejlepším důkazem pro potřebnost školy byl dojista *zájem veřejnosti o čítárnu Jednoty*. V březnu 1847 měla na př. neméně než 3437 návštěvníků, z toho 1312 v čítárně časopisů; živnostníků z toho bylo 942.

Odtud již vede přímá cesta do politických kroužků v jednotlivých hostincích, které nahrazovaly spolky a kluby, do Repealu, kde vládli radikálové, a do památné schůze tří tisíc lidí v Lázních Svatováclavských 11. března 1848, kterou počíná v Čechách veřejný život. Jsou to akce měšťanstva a inteligence, *akce „honorací“*. Schůzi v Lázních svolají tři pražští živnostníci: populární hostinský Fastr a s ním holič a klempíř, kteří vyzvali dra Braunera, bývalého justiceíara, aby připravil „články petiční“ čili resoluci. Tam ji přednáší česky Fastr, německy kandidát notářství Trojan. Ze schůze pak vyjde petiční výbor, do něho však, přes odpor radikálů proti šlechtě, pro svou oblibu a zkušenost jsou pojati i hrabata V. Deym (národní hospodář, jenž agituje pro hypoteční banku). Buquoy a Frant. Thun, a to první dva jednomyslně; pak následuje česká politická elita — doktoři Strobach, Frič, Brauner, Pinkas, Gabler, s nimi Havlíček, Vaňka — konečně měšťanstvo: mlynáři, sládci, dřevaři, velkoobchodníci, továrníci, kupci, knihkupci, krejčí, zámečník, koželuh, pokrývač atd. To jest „výbor pražského měšťanstva“ čili výbor měšťanů a oby-

vatel pražských, známý jako „výbor Svatováclavský“. Česká buržoasie a inteligence vztahuje ruku po účasti ve vládě. A vedle požadavků národních a státoprávních ukazuje již prstem na *nejtíživější hříchy systému*: chce obecní zřízení s volenými starosty, veřejnost jednání soudního, svobodu tisku a vyznání, osobní bezpečnost proti libovolnému zatýkání, obecnou brannou povinnost, určovanou losem, zmírnění a postupné zrušení daně potravní, tak aby „hned byly propuštěny aspoň věci k zachování života nejpotřebnější“, opravu zákona o taxách a poplatcích, tak, aby „při tom byl ohled na jmění, na které se tato daň má uložit“, důkladné vzdělání učitelů, „dostatečný a slušný plat“ pro ně, vyučování „věcem skutečně a realně platným“ i na gymnasiích, a na universitě svobodu učení. Nová společenská vrstva ujímá se své dějinné úlohy.

PAUPERISMUS
A PROLETARIÁT

STRACH

V osobě Františka I. po prvé oficiální a s ním i neoficiální Rakousko potkává se s *moderním proletariátem*. Dosud znalo jenom *žebráky*, jichž arci zvláště v době hladu bylo dost a dost, protože množství obyvatelstva bylo stále na hranici existenčního minima, t. j. nouze a hladu, a znalo nepokojné *potulné lidi*, na které stačila policie, po případě vojsko, do něhož byli strkáni. Na prahu století se však na vídeňských předměstích objevuje množství „*tovární čeládky*“, které nelze se zbaviti, která děsí svou bídou a divokostí, ale nemůže býti stíhána pro potulku, neboť se živí — jenže bídě. Jako stín táhne se za továrnami hned v počátcích, straší císaře a utvrzuje v něm jeho lásku ke starým časům a tudíž i cechům, které je chtějí udržeti nebo přivolati, a nedůvěru k novým zjevům hospodářské organisace, jež mají tento děsivý a politicky tak málo vítaný rub, který znepříjemňuje nejenom výhled z císařského kočáru při projíždce vídeňským předměstím, nýbrž i výhled do budoucnosti. Rok 1848 ostatně ukáže, že obavy císařovy nejsou neoprávněny.

František I. neřekne své skutečné důvody, ale tuhost náporu *proti novým továrnám ve Vídni*, ba po jistou dobu proti existenci všech, čemuž se stoupenci nové hospodářské politiky ubrání jenom s největším napětím, ukazuje, že byrokratičtí nepřátelé průmyslu ve Vídni jednali s vědomím, že plní velmi živé přání císařovo. Uváděli ovšem také jiné důvody. Na prahu století byl ve Vídni veliký *nedostatek bytů*. Následkem toho stoupalo nájemné a roku 1801 dosahovalo zvýšení i u nejchudších bytů 20—100%. Ježto však v důsledku války a inflace stouply všechny ceny, ne-

bylo chuti stavěti, takže bytů bylo stále málo a policie zjistila, že na předměstích bydlí rodina v umrlčí komoře, jiná po celou zimu v zahradním altánu, ano fiakrista s rodinou po celé týdny spí ve svém voze. V obyvatelstvu proto vřelo a policejní ředitel oznamoval, že „hlas lidu všude reptá proti monarchovi a státní správě“. V této situaci dostala dolnorakouská zemská vláda žádost, aby povolila zřízení továrny na sukna. Žádosti nejenom nevyhověla, nýbrž usnesla se, že navrhne dvorské komisi pro obchodní věci, aby vzhledem na drahotu životních potřeb a bytů *nebyly příště ve Vídni v okruhu 4 mil (rovná se 30 km) vůbec povolovány textilní nebo koželužské továrny* a uchazeči aby byli odkázáni na venkov. Tovární inspekce, které se dvorská komise dotázala, odpověděla sice naprosto záporně a uvedla, že návrh nelze provést, neboť na venkově tyto obory nenajdou ani cvičené tovaryše, ani učedníky, ani potřebné pomůcky a další zpracování, a ostatně továrny svými provozovny drahé činže nezavíňují, neboť stavy mají tovaryši doma, kdežto v budovách jsou jen zásoby příze a výrobků a apretura. K tomu se přidal i zemský referent, baron Kielmansegg, jenž, zevrubně dovozoval, kterak nedostatek bytů byl zaviněn tím, že střední stavy bydlí lépe a mnoho zabralo vojsko, četné cizí dvory a vůbec přistěhovalí cizinci. Drahotu zase způsobila dlouhá válka, porážky armády, jež ztratila velká skladiště, jež bylo nutno rychle nahrazovati, ničivé nepřátelské invase, vojenští dodavatelé, kteří vykupovali kde co a jsou favorisováni na úkor obyvatelstva, konečně množství papírových peněz. Jediný prostředek, jak získati nové byty, je stavět, což znamená zrušiti zákaz stavěti a nepovažovati Vídeň již za pevnost. Kromě toho je možno vypovědětí přítomné Židy, z části i Řeky, a přeložiti z Vídně různé části vojska, hlavně dělostřelbu, větší ústavy, které zde naprosto nemusejí býti, konečně vypovědětí i boháče a šlechtické velkostatkáře, kteří by mohli aspoň část roku žít na svých panstvích a nechat tam tro-

chu peněz. Vypovězení by továrny úplně zničilo, neboť zkušenost učí, že na venkově prosperují daleko hůře a dělníci tam patří vždy k nejchudším vrstvám. Referent koncedoval leda tolik, aby byly vypovězeny závody, které obtěžují obyvatelstvo kouřem, hlukem nebo odpornými a nezdravými výpary. Ale v radě propadl: tam měl rozhodnou převahu návrh, aby všechny továrny po smrti nynějších majitelů zanikly a ve Vídni zůstala toliko řemesla.

Současně radila se právě utvořená komise pro zlevnění cen o činžích a usnesla se v únoru 1802 na — ochraně nájemníků, v tom smyslu, aby nikdo nesměl požadovati vyšší činže než v květnovém termínu minulého roku. Návrh se dostal do státní rady a tam voják, arcikníže Karel, vzal věc od podlahy: prohlásil, že drobná opatření nepomohou, nýbrž je nutno nepovolovati ve Vídni nové továrny a všemožně dbáti toho, aby se odstranily i nynější; ve Vídni beztoho nájmý, mzdy, dříví a všecko ostatní je daleko dražší než venku, tam že se továrnám povede lépe. 22. února 1802 skutečně tedy císař vydal kabinetní list, aby zřizování nových továren ve Vídni a předměstí bylo úplně zastaveno, budoucně tedy, s výhradou nejvyšších svolení, ani nebyly nové povolovány, ani dané povolení přenášeno, naopak jakmile nějaká továrna nebo povolení přestane, aby opravdu zaniklo. Ale dvorská komerční komise docílila aspoň tolik, že věc odložena. Svým důtklivým projevem odvrátila nejhorší, neboť věc — usnula a komise tudíž neprováděla císařské nařízení. Odpověď přišla až po dvou letech, 21. dubna 1804, krotkým usnesením státní rady, aby se zrale uvažovalo, které továrny a řemesla by se bez ohrožení mohly z Vídne odstraniti, a aby se odstranily podniky hlučné a kazící vzduch. Komise tedy vyhrála. Ale zatím jenom napolo. Nouze o byty přibývalo a policejní ředitel oznámil v létě r. 1802, že v podzimním termínu bude více než 250 rodin bez přístřeší. Znepokojený císař žádal od policie návrh, jak by se dal zmenšiti přílišný počet obyvatelstva ve Vídni a jmenovitě,

jak by se dalo zabrániti sňatkům tovaryšů, sluhů a jiných lidí, kteří nemají trvalého dostatečného příjmu. Policie odpověděla a císař věc svěřil v prosinci r. 1802 zvláštní komisi, která se sešla v lednu r. 1803. A zde usneseno vypověděti z Vídně osoby zahálčivé, bez obživy a zločinné, obmeziti sňatky nižších tříd (protože, jak policie soudila „proti nahromadění přílišného množství lidí zvláště nižšího druhu na témže místě jsou vždy důležité námitky“), obmeziti počet hokynářů a vetešníků, zakázati stavby na míli od města, počínaje „čarou“ (potravní daně) — ale hlavně vystoupeno opět rozhodně a všemi hlasy proti továrnám, a to v tom smyslu, aby nebyly již v městě nové zřizovány, neboť „jejich velmi četný personál tvoří největší a při mnohých příležitostech nejnevázanější část zdejšího obyvatelstva“ a policii i zemské vládě „je velmi obtížno kontrolovati a řídití vrstvy, zaměstnané v továrnách, které mimo pracovní hodiny jsou rozptýleny po všech nárožích předměstí a naplněny docela zvláštními zásadami“.

Zde tedy zatím vyhrál císař. A vyhrál i ve státní radě, kde jakoby nadobro zapomněli, že se věci už sami zabývali s obchodní komisí a nyní se jednomyslně usnesli, že je zakázáno zřizovati nové továrny a pokud možno mají býti rušeny i dosavadní. Úslužný referent opět usnesení odůvodnil tím, že se takto v končinách hlavního města, „může pro budoucnost zabrániti rozmnožení beztoho již *značné a po případech i povážlivé vrstvy lidu*“. Byl pro obmezení v okruhu celých čtyř mil, ano jiný člen byl dokonce pro šest mil (t. j. 45 km!), „neboť v kritických případech by tovární chátře cesta dvou nebo i čtyř mil do Vídně nikdy nebyla příliš dlouhá“. A tak se stalo, že 26. dubna 1804, pouhých pět dní po svém usnesení, které věc v podstatě odkládalo, tatáž státní rada na podnět z jiné strany a v přesvědčení, že lépe vyhoví císaři, další továrny ve Vídni v okruhu čtyř mil přece jen zakázala. Než i pak věc usnula a v lednu 1909 císař rozhodnutí odvolal.

Na počátku století byly to pouhé místní předzvěsti. Přeměna společnosti, která souvisí s přechodem do průmyslového období, děje se *pomalu*. Továrny vznikají zprvu organisováním rozptýlených domácích dělníků k práci pro týž závod, při čemž zůstávají doma, anebo postupným rozšiřováním řemeslnické dílny, a také později, když ve výrobě nabude převahy stroj, vyžaduje vybudování velkých podniků mimořádných nákladů a vznikají a rostou tudíž zvolna a vedle útvarů dosavadních. Kromě toho výroba strojní, tovární, velká, zahrnuje jenom některá odvětví a ponechává tudíž velmi četná řemesla, i když slouží hromadné spotřebě, téměř nedotčena (mydlářství, svíčkářství), anebo zatím sem vůbec nezasahuje (obuvnictví, oděvnictví). Víme také, že dlouho má průmysl, vznikající v Čechách, *tendenci odstředivou* — nejenom sklářství a železářství, vázané palivem, resp. též rudou, nýbrž i textil, vyhledávající vodní síly a levné ruce — pročež se soustřeďuje v horách a podhoří. To spolu s místní soukenickou tradicí působí rozvoj Liberce a na druhé straně brzdí do třetiny XIX. století rozvoj Prahy. Parní stroj naproti tomu odpoutává průmysl od spádných vodních toků, jmenovitě když se zavede a stavbou železnic usnadní spotřeba uhlí a umožňuje mu usazovati se tam, kde jsou lepší podmínky odbytové, jmenovitě u artiklů modních (rozvoj pražských kartounek, hedvábnictví ve Vídni). Toliko mimořádné výhody odbytové, dopravní a úvěrové, které poskytuje Vídeň, mají za následek, že se tam průmysl soustřeďuje větší měrou dříve než jinde, hned za francouzských válek. Vídeň také intenzivně pociťuje již před rokem 1848 vzrůst proletariátu jako neblahý a také nebezpečný zjev, neví si s ním však rady. To odpovídá tehdejšímu obecnému nazírání v Německu, které nezná ještě, aspoň ne oficiálně, dělnické otázky, nýbrž uvažuje toliko o *pauperismu*.

PAUPERISMUS

Základem teorie pauperismu je přesvědčení, že všichni, kdo sem spadají, jsou lidé schudlí, určení vlastně pro vyšší hospodářský stupeň, jehož však nedosáhli anebo s něhož klesli níže. Městský obyvatel podle tohoto názoru měl v duchu staleté tradice prožít svůj život, pokud nepatřil k privilegovaným a honoraci, jako učedník, tovaryš a pak mistr některého řemesla či živnosti. Ve městech žila ovšem také chudina, ale kdo se vyučil řemeslu, zapadl mezi ni toliko vlivem nepříznivých okolností nebo vlastní vinou, vždycky však mimořádně. Vyskytovalo se sice i zde zhoršení, ale to přinášely zlé časy — válka, hlad, kolísání měny — a pak se poměry zase lepšily. V první polovině XIX. století však začíná *soustavně přibývat* těch, kdo opustivše dětský věk vstupují do práce, ale mají jen velmi málo naděje nebo vůbec žádnou, že by v mužném věku mohli si *založiti samostatnou živnost*. To znamená, že zůstanou chudí, ať již pracují v řemesle či v továrně čili že pauperismus roste měrou dříve nevídanou.

Odkud přichází takováto změna? Z příčin velmi rozmanitých. *Přibývá obyvatelstva*, které těžce shání obživu. Produktivita zemědělství nestoupá a domácí průmysl textilní, jmenovitě plátenictví, napořád však ruční předení, je v úpadku a tím klesá na venkově důchod, jenž ve spojení se zemědělským udržoval nad vodou nebo i zlepšoval život, t. j. spotřebu pro množství existencí. Chudí lidé z venkova se tradičně *tlačí do měst*, ale ne už toliko jako pouzí žebráci jako dříve, nýbrž aby našli práci. Města však při stagnaci řemesel a úpadku cechovní výroby mají sama obtíže se svým přirozeným přírůstkem, příliv pracovních sil

z venkova znamená tudíž stupňovanou konkurenci dělnictva a snižování mezd. Továrny venkovské i městské pojmu sice dosti rukou, ale přece ne tolik, aby místní propouštění, které nastane v důsledku zavedení strojů (na př. v pražských a libereckých kartounkách) nevyvolalo krutou nezaměstnanost anebo nesnesitelně nestlačilo mzdy. Kromě toho je tovární výroba vydána daleko větším *otřesům* nežli bývala řemeslná, jež sice nepracovala jenom pro zákazníka, ale přece jen pro trh toliko oblastní — Praha, Plzeň, Liberec a krajská města — který bylo možno daleko lépe odhadnouti nežli odbytiště po celé říši, v Německu a na východě, na Balkáně a v Rusku, ve Španělsku i Střední Americe, s nimiž počítá textil a sklo.

Jsou zde tudíž oba typické znaky proletariátu. Za prvé *nejistota*, kterou vyvolává jednak střídání *průmyslové konjunktury*, jednak, a to ve formě daleko citelnější, *technické změny a převraty*, jež podlamují nebo vůbec zastavují některé druhy zaměstnání — ruční předení, ruční tisk kartounu. Za druhé *hladová mzda*, která umožňuje jenom nejnižší životní úroveň rodiny, nedovoluje však čeliti rezervami nepříznivým změnám — nemoci, úmrtí, narození dětí — tím méně pomýšleti na poněkud vyšší potřeby a zájmy. V textilu mimo města je od francouzských válek hladovění skoro tradicí, a odolává-li sotva ten, kdo má aspoň kousek půdy, zápasí méně šťastní zoufale o pouhý život. V městě pak, kde není jiné příležitosti k obživě než mzdová práce členů rodiny — při 12—14hodinové pracovní době nelze pomýšleti na vedlejší výdělek — a kde je nutno veškeré potřeby kupovati, je život továrních dělníků obdobou známých obrazů ze života anglického továrního proletariátu, jež vyvolaly klasické líčení Engelsovo i krutou dialektiku a pathos „Komunistického manifestu“. Nedostatek ochranných opatření, za která jen slabou náhradu poskytují nemocenské tovární fondy, závisející na vůli podnikatele, soukromá dobročinnost a lidumilné spolky, situaci dovršuje.

Současné literatury o pauperismu je hodně, ale je inspirována spíše *soucitem* nebo též *obavami*, miluje pathetické a sentimentální líčení bídy, ale nedospívá dosud k pronikavějšímu pozorování a rozpoznání *příčin*, tím méně k řešení velikého komplexu nových otázek, které stále považuje spíše za anomálii. Statistika je v této době velmi oblíbeným zaměstnáním, ale dělnických poměrů — až na velmi nespolehlivé, kolísající úhrnné počty zaměstnaných — si téměř nevšímá. Oficiální sčítání obyvatelstva podle povolání — tehdy podle stavů — počítá duchovní, šlechtice, honorace, měšťany a sedláky, ale co je za touto společenskou elitou, jejímž společným znakem jest, že je zproštěna vojenské služby, to uvádí už toliko sumárně, resp. vůbec neuvádí, takže se toho musíme teprve dopočítávati odečtením těchto položek, žen a ročníků mládeže od celkového počtu obyvatelstva v městech, krajích a celé zemi.

V Průmyslové jednotě si povšimlmi jmenovitě nápadného *poklesu majitelů samostatných živností* v letech 1780—1840. V té době vzrostlo obyvatelstvo v zemi ze 2,6 mil. na 4,1 mil., čili o 61.8%. Samostatných živnostníků roku 1780 bylo 93.587, roku 1840 však jich vláda napočítala už jen 41.665. To je velký pokles absolutní, ještě větší však relativní, neboť při stejnoměrném vzrůstu mělo by jich býti 150.000. Pokles spadá sice do značné míry na vrub *samostatných tkalců*, kteří v l. 1790—1840 klesli z 27.354 na pouhých 4895. Ale i bez nich je změna nepříznivá, zvláště hledíme-li na její protějšek. Po odečtení výše udaných povolání, žen a 47% mládeže, zbude totiž číslice, udávající „mužské služebníky, kočí, nádeníky, tovární dělníky, zahradníky, domkáře atd., krátce *lidi smíšených zaměstnání*“. Těch bylo r. 1780 asi 400.000, roku 1840 však již 700.000, t. j. přibýlo jich o 78%, čili tato *třída nesamostatných rozmnožuje se rychleji než celek* neboli též v Čechách roste pauperismus, který současní spisovatelé nazývají „*hřbitovem národů*“.

Statistické oddělení Průmyslové jednoty vysvětluje tento vývoj způsobem, jenž nepříznivě kritizuje vládní politiku svobody živností, neboť přičítá jej na vrub *živnostenskému zákonodárství, podpoře továren, rušení cechů a vůbec principu hospodářské svobody*. Tento výklad přeceňuje moc vládních opatření na úkor vývoje, kterému nebylo možno zabrániti, jestliže ovšem neměla v zemi růsti opravdová nouze a hlad. I kdyby bylo rakouské školství lepší a občanstvo čilejší a probudilejší než ve skutečnosti, řemesla sotva by mohla uživiti rostoucí obyvatelstvo, kdyby nebyla jeho pracovní výkonnost zvyšována postupně zaváděnými *stroji* a ovšem i zdokonalením *dopravních prostředků*. Hojnost surovin i dostatek pilných rukou přímo nutkaly na tuto cestu, kterou jasně ukazovaly příklady průmyslového západu evropského, jež také časopis Jednoty soustavně šíří, používaje jich k propagaci industrialismu.

Ostatně tatáž Jednota ve svém časopise právem téhož roku se pozastavuje nad *zakrnělostí českých měst*. „Je podivno, že tato pilná země, která patří k nejčilejším na pevnině, vůbec nemá pravého průmyslového města (Manufacturstadt)“. Při zvláštní povaze domácího průmyslu, která vládne v hlavních odvětvích — sklářství a textil rozptýleny jsou po venkově — není se tedy ještě dlouho co báti nakupení dělníků v určitých bodech. Liberec, který je nejprůmyslovější, má teprve 16.000 obyvatel, jiná města ještě daleko méně. Praha má 112.060* občanských obyvatel, mezi nimiž je 4540 „majitelů živností, umělců a žáků uměleckých škol“ a její jediné průmyslové tehdejší předměstí, Karlín (k němuž jen pomalu připojuje se Smíchov), má 8545 obyvatel, mezi nimiž je velký počet průmyslových dělníků. Jinak tvoří česká města pokud se týče lidnatosti zajímavou stupnici, danou jejich hospodářským vývo-

* T. j. příslušných do Prahy; přítomných v Praze a předměstích je 146.418.

jem: po Praze, jak víme, je veliký skok k 16.000 v Liberci, pak další skok v Chebu (9990), potom následuje stagnující Kutná Hora, pak teprve Plzeň (8900!), pak Český Brod, J. Hradec (6900), potom Domažlice, Ml. Boleslav, Č. Líba, Kraslice, Lanškroun, Jáchymov (4500), Příbram (4400), a Litoměřice (tolikéž). Vidíme, že do poloviny století se *tovární průmysl* českým městům s výjimkou Prahy a Liberce přímo *vyhýbá*, neboť pro něj stále ještě rozhoduje *vodní síla, surovina a dříví* a ovšem i *tradice obyvatelstva*, která vyrostla právě na těchto hmotných činitelích. Nositeli vzrůstu obyvatelstva a rozvoje průmyslové výroby jsou kromě Prahy — Liberec je rovněž výsledkem přírodních poměrů — hlavně *severočeské průmyslové oblasti*. Časopis Jednoty upozorňuje na toto husté zalidnění venkova na severu, kde panství Jilemnice a Vrchlabí má 6700, Liberec (bylo to poddané město rodiny Clam Gallasovy — jež dovedla z tamního soukenictví poplatky znamenitě těžiti) 11.000, Šluknov 15.000 a Rumburk 17.300 ob. na čtverečnou míli, takže veliké tamní vsi navzájem splývají. To je doména českého textilu všech odvětví.

Také politické ideje mají svoji mechaniku, v níž náraz a tlak uplatňuje se mnohem silněji nežli změny vnitřní. Absolutismus svými sociálními názory stýká se s ranným liberalismem v tom, že si všímá poměrů v obyvatelstvu teprve tehdy, když hrozí politickými bouřemi, a to v bezprostřední blízkosti, nebo nepříznivými důsledky hospodářskými. Proto hodnotí sociální vývoj v obyvatelstvu jen mocensky, to jest podle toho, pokud se může státi nebezpečným majetku nebo i režimu. Proto se František I., maje v paměti účast pařížských předměstí a hlavně podzemí na osudu Ludvíka XVI. a jeho ženy-Rakušanky, tolik brání hromadění průmyslu ve Vídni, proto na druhé straně chválí časopis Jednoty v Praze, že *proletariát* je v Čechách zatím *rozptýlen po venkově*. Jinak bojí se vládnoucí kruhy pod vlivem italských a německých poměrů a též církve spíše inteligence a jejího tajného spol-

čování, jakobínství a zednářství, protože prosakuje střediska politické moci, působí na mládež a pracuje atentáty. Z ubohých horských tkalců není obav a proto pokud se přímo nevzbouří (jako slezští tkalci r. 1844) anebo neumírají hladem a tyfem, jsou leda předmětem nekonečných úvah hospodářských jako otázky jiné. Za to *proletariát ve Vídni a v Praze* je nebezpečnější, to jest stálá noční můra členů dynastie i celého režimu a na druhé straně předmět obav občanských politiků českých a ovšem i sympatií a naději politiků radikálních.

Dvůr zná jen metodu násilného potlačení těla i ducha. Je-li již proletariát ve Vídni, budiž bráněno všemu, co v něm probouzí nebezpečné choutky, a proti skutečným pokusům je tu policie a vojsko. Císař i císařovna jmenovitě po červencové revoluci ve Francii jsou plni úzkostí. Obmezenost vládnoucích osob je následkem toho veliká. Ve Vídni byl učiněn pokus zakládati podle anglického a italského vzoru jesle pro děti od 3 do 7 let a císařovna přijala protektorát. Ale „strana zatemnělců“ (stěžuje si Kübeck svému deníku), dovedla císařským manželům vyličiti, že je povážливо a nebezpečno šířiti vyučování v tak nízkých vrstvách. Propagator věci přišel v květnu 1832 k císařovně, aby jí s díkem referoval, ale našel ji ve velkém úzkostlivém neklidu. Doléhala na něho otázkami, není-li nebezpečno šířiti v nízkých vrstvách příliš vzdělání a třebas ji co nejvíce uklidňoval, vybuchla: „Ujišťuji vás, že bych se raději oběsila, než bych si vyčítala, že jsem nějak přispěla k nešťastnému směru naší pohnuté doby“. Císařovna vytýkala paedagogům, že mají mnoho viny na nešťastných hnutích v národech. V katechismech prý se dokonce mluvilo o „*povinnostech panovníků*“. Což se již mají malé děti učit, že máme povinnosti? Bojím se, že děti v těchto školách pozбудou lásky k rodičům, poznají-li více příjemností života nežli doma. Otřese-li se však dětskou láskou, zmizí i láska k vládě“. Hrabě Sedlnický pak dodal, a ne neprávem: „Vzájemným stykem dětí a

tím, že ty, které vyniknou nadáním a pílí, stanou se učители a dozorcí ostatních, budí se pocit a nároky zásluh, živí se tedy a pěstuje onen demokratický duch, jenž se vzpírá vrozeným privilegiím a autoritám a šíří tolik zla“.

Brzy potom, v létě 1831, vypukne *cholera*, zámožní lidé utíkají z Vídně, obchody váznou a dělníci jsou propouštěni. Vláda opatřuje stavbami výživu, ale přes to, vypravuje Kübeck, „je tak rozšířena a zprávami z ciziny podporována všeobecná temná obava před násilným hnutím chudiny, že bázeň před morem je sotva větší“. Lidé se zásobují potravinami a podporují tím zdražování, které ještě zhoršuje situaci. Někde se tvrdí, že vláda cholery vyvolala, aby vyhubila hodně chudých lidí.

Okolí císařovo vypravuje si jeho výroky, které nasvědčují, že žije ve stálém strachu před všeobecným povstáním, 22. prosince 1831 pravil: „Věci v Evropě stojí zle. Pokud žijeme, snad ještě odoláme, ale věřte mi — směřuje to k všeobecnému převratu“. Také hypochondru Metternichovi donesli, že se mu ukládá o život. Ten však se bojí „spíše liberálních fanatiků, před nimiž nikdo významný není jist životem“. Kolo-vrat mu radí, aby zprávám nevěřil, načež zamručí něco o lehkomyšlnosti. Metternichovým zprávám o chystaných spiknutích se směje celý dvůr. On a Sedlnický dovedou se však Františkovi I. učiniti nezbytnými tím, že ho straší. Nechtějí však zase, aby to činili i jiní. V srpnu kritického roku 1831 je vídeňský vrchní policejní ředitel povolán k císaři, jenž mu praví, že slyší o špatné náladě mezi Vídeňáky a vyzývá ho, aby mu řekl čistou pravdu. Ředitel tedy prohlásí, že nálada ve Vídni je vskutku velmi podrážděná a nepříznivá, že se kritikuje zahraniční politika Metternichova a vliv osobního lékaře císařova Stiffta, kteří oba jsou velmi nenáviděni, že se počíná mluvit o nutnosti ústavy a nižší vrstvy hrozí bez ostychu povstáním a barikádami. Císaře to velmi znepokojilo a hrozil, že propustí Sedlnického, ale pak se jím dal

přemluvíti a přesadil naopak z trestu policejního presidenta, ježto prý se účastnil intriky proti policejnímu ministru.

Jak to vskutku vypadá mezi velkoměstským proletariátem? Císař, Metternich a Sedlnický vyjadřují zde vskutku kus pravdy svým přesvědčením, že všechna hnutí a vzpoury jsou výsledkem piklů jednotlivých zlomyslných návodců. Dělnictvo i ve městech, o venkově nemluvě, je vskutku v tak bídném stavu, že samo politicky nepronikne dále než k *temné citové reakci* proti veřejné moci a celé společnosti.

Z Vídně máme z roku 1847 vylíčení životních podmínek typického dělníka, zaměstnaného v továrně na hedvábní.* Má ženu, která navijí hedvábní doma a tři malé děti. Té doby bylo ve Vídni 500 „továren“ na hedvábné látky, t. j. všech podniků, od malých k velkým, a 2700 dělníků. Muž pracuje s výjimkou nedělí a svátků (celkem 68 do roka) 297 dní a to od 6 do 12 a od 1 do 8 hodin, tedy 13 hodin. Je-li velmi pilný a práce je velmi dobře placena, může denně vydělati i 1 zl. stříbra, ale obvykle jen 40—50 krejcarů nebo i méně. Jeho žena vydělá 24—32 kr., resp. může je vydělati, ale má na starosti celou domácnost a děti. Počítáme-li tedy spíše vysoko než nízko, vyjde denně 1 zl. 14 kr., což je celý příjem rodiny. To je 366 zl. 18 kr. ročně, čili průměrně 1 zl. denně. Vydání jsou tato: káva k snídani 10 kr., oběd (polévka, půl libry hovězího masa, zelenina) 16 kr., večeře 6 kr., chléb denně rovněž 6 kr. (bochník o 1 libře 25 lotech), činže (pokoj s kuchyní) ročně 40 zl., dříví (dva sáhy ročně) 24 zl., svíčky a mýdlo (týdně po ½ libře průměrně) 2½ kr. denně, šaty a prádlo ročně 20 zl., obuv 10, školné a potřeby pro děti 11 zl. ročně, příspěvek na nemocenský fond 30 a 15 kr. čtvrtletně, tedy ročně 3 zl. Zbude tedy z celého příjmu 1½ kr. denně, čili běžné po-

* Verhältnisse der handarbeitenden Bevölkerung in Wien (von einem Bewohner Wiens), Zeitschrift des Vereins für deutsche Statistik. Berlin 1848, II ss. 177.

třeby stráví celou mzdu a na mimořádné nezbyvá nic, zmenší-li se pak příjem, zbývá jen strádání a dluhy. Často však vydělá dělník jen 3 zl. týdně a s příjmem ženy pravidelně počítati je nemožno. V nemoci přijde podpora 20 kr., ale v nezaměstnanosti nic. Pak se šetří na čem lze ještě šetřiti. Především na činži, která se sníží až na 2 zl. měsíčně za místnost, kde bydlí celé rodiny nebo kam se přijímají nocleháři za 24—30 kr. týdně a přijde-li krise, drahota, epidemie nebo válka, je tu rázem hromadná bída.

Proletariát je ve městech nový zjev, není to ještě druhá a další generace. Ale na d ě t e ch je již viděti bídu, v níž byly zplozeny a zrozeny. Chudobu matek stupňuje nedostatek hygienických vědomostí. Konečně jdou děti do školy a přestanou aspoň býti překážkou práce v domácnosti a výdělku. Ve škole děti prosedí čtyřikrát týdně čtyři hodiny a dvakrát dvě, po případe ještě dalších deset, a to až do 12 let, sezení — soudí současník — je příliš mnoho a vyučování přeceňuje *formální vědomosti* a chybí mu praktický ráz. Pak jde chlapec do učení, a začíná nová smutná kapitola, neboť většinou je špatně opatřen a při tom přetěžován prací, a to mnohdy v mistrově domácnosti, ne v dílně, a v době tělesného vývoje. Pak je vyučen a chce se odškodniti za minulé otroctví bezuzdným využíváním svobody, pitím a předčasným pohlavním stykem. Časný sňatek pak bývá pramenem bídy už na celý život. Ještě hůře žijí *dívky a ženy*, vydělávají daleko méně, neboť v domácí práci s nimi konkurují měšťanské a úřednické ženy, které si tím přivydělávají. Také dělnická žena začíná předčasně žítí, vdává se mladičká a stárne ještě mnohem dříve než muž. K tomu přistupují ještě pro obě pohlaví zvláštní nepříznivé vlivy řemeslné i tovární práce; nejhorší jsou v továrnách hedvábnických, soukenických a podobných. Na vídeňských ulicích je plno mladíků se zvadlými tvářemi, malátným pohledem, bledými, vpadlými tvářemi, a dívek předčasně zralých a rychle odkvetlých, vysílených mužů a žen, vrávorajících ke

hrobu, plno skrofulosy, bledničky, tuberkulosy a po-
hlavních chorob.

Duševní stav není lepší; ovzduší bídy v rodině nedá
tepla, ve škole jsou nevzdělaní učitelé a hladoví po-
mocníci, učedníku pokračovací škola spíše kazí neděli
než prospívá, učení se řemeslu zřídka poskytne víc
než trochu manualní dovednosti, pokud i tomu nepřekáží
mistrová, neboť mistři pravidlem nemají teoretických
vědomostí a mnozí i to, co odborně umějí, raději zatajují
pro sebe. Mladému člověku proto napořád *chybí vnitřní vztah k jeho zaměstnání*, vidí v něm
jenom nekonečnou jednotvárnou dřinu, po které utíká
s kamarády ke hře, do hostince nebo za děvčaty. Co
by také dělal? Do kalendářů a náboženské literatury
se mu nechce, rakouské noviny jsou známá poušť a
na časopis pro dělníky a řemeslníky si ještě nikdo
nevzpomněl. Má tedy jen tolik vzdělání, aby uhájil
život. Ze svého oboru ví jen tolik, aby svedl pracovní
výkon, který se od něho žádá; dovede tedy jen tolik,
kolik se naučil, nové nepochopí a sám nic nevynajde,
a to je hlavní příčina pomalého technického pokroku
v Rakousku, neboť nejnadanější mistr velmi často
nemá zdatných dělníků, aby své myšlenky mohl pro-
váděti. Proto neví dělník a tovaryš také nic o význa-
mu řemesla a průmyslu a vůbec o lidské kultuře, je-
jím vývoji a pokroku. Je to *ubohý, nevědomý, pover-
čivý otrok*. A *tovární dělník* se svou bídou a monoton-
ní prací, která mu nedá ani řemeslníkův styk s celým
výrobkem, je ze všech *nejubožší*; zde je mládež nejza-
nedbanější, práce pohlcuje celý čas a sílu toho, jemuž
dává chléb, a staví člověka na úroveň tažného do-
bytka.

Při tom však *tovární dělník* hledí na řemeslo
svrchu a považuje se i ve své bídě, zvláště pokud je
svoboden, za něco lepšího. Má ve svém zevnějšku něco
uboze fintivého, jeho tvářnost, nehledě k tomu, že je
výrazem zlých vášní, prozrazuje nízkou rafinovanost,
kterou považuje za vzdělání, jeho řeč ukazuje drzé
opovržení vším, dělá všechno jen aby se protloukl a

něco užil. V jeho povaze není mravní opory: žije od výplaty k výplatě, v sobotu hýří ve své hospůdce, v neděli ráno je tam již zase a zůstane do rána; policie nařizuje sice, aby se zavíralo o půlnoci, ale hýří se za zavřenými okny a dveřmi. V pondělí jde se pak pozdě do práce a brzy se odchází, a zbývají-li ještě peníze, pije se dále, až konečně dojdou a v druhé polovině týdne začne hladovění a dluhy. To však dělají nejen svobodní, nýbrž často oba manželé, ba i s dětmi, a pak už doma čeká jen mravní a fysická bída a otroctví chudoby a práce. Ve velkých továrnách pak mimořádně kvete i pohlavní výstřednost. Společný pobyt obou pohlaví v těchže místnístech vede k časnému styku a prostředek se pak stává účelem a vede k otupění, nepřirozenosti a předčasnému sestárnutí.

Autor těchto pozorování (dr. Witlacil) připojuje k tomu resumé příčin, které je symptomatické zase pro kruhy nedělnické. Neboť neuvádí jen příčiny, které se týkají *dělnictva*, třebaž jím nejsou přímo zaviněny: nedostatek *lidového vzdělání* a *špatné vychování*, a příčiny obecné: *cechovnictví*, které špatně vycvičuje dorost a brání mu státi se mistry, a *nedostatek úředního dozoru* na mistry i tovaryše, aby nebylo ani vykořisťování, ani zase furiantství, *lichvu potravinami*, kterou opět stát trpí, a lehkomyšlné poskytování *úvěru*. Uvádí také příčiny zvláštní, a to tak, že je patrnó, kterak bídné poměry dělnické třídy také v inteligenci budily zásadní *odpor proti průmyslu*. Odsuzuje cechy, ale také používání *mechanických sil* ve velkém slohu, ačkoli je dosti sil lidských, neboť stroj prospívá pánu, utlačuje však dělníka, neboť ho nahraňuje. Odsuzuje dále hromadění peněz v rukou kapitalistů, ať už jednotlivců nebo společnosti, i akcionářství, neboť jím připadá všecken zisk z průmyslu a dopravy velkým podnikům, kdežto v malém se pracuje jen s malým výdělkem. Odsuzuje konečně *bursu a ažiotáž*, vzdušné budovy úvěru a *nestálost peněžních poměrů*, které vydávají průmysl a obchod i dělníka, který na nich závisí, ustavičnému kolísání.

Zenker uvádí pro r. 1847 denní a týdenní, maximální a minimální *mzdy* ve vídeňském a okolním průmyslu a řemesle. U tkalců hedvábí bylo to na př. 40—50 kr. denně (1 zl. stříbra je 60 kr.), u tiskařů kartounů 50 kr. až 1 zl., u přadláků bavlny je střední mzda 55 kr., u tkalců plátna pouze 20—24 kr., u krejčovského tovaryše 48 kr. až 1 zl., u zedníka 48 kr. (min. 25 kr.) denně. Sazeči, dělnická elita, která si také první vybudovala podpůr. organisace, vydělávali 1 zl. 10 kr. denně (mezi 40 kr. a 2 zl.). Ženy si vydělaly v přádelnách bavlny průměrně 26 kr. denně (děti necelých 15 kr.), v kartounkách 16—26 kr., švadleny 1 zl. 40 kr. až 2 zl. denně, za to domácí šičky pouhých 10—20 kr. (v závodě 12—16). Nejnižší mzda byla 24 kr. denně pro muže a 10 kr. pro ženu. Počítáme-li zhruba, že 1 zl. stříbra přešel do 1 zl. rak. měny (= 2 koruny r. m.),* jehož hodnota byla asi dvacateronásobek dnešní Kč, že však od let čtyřicátých do konce rakouské měny stouply ceny (ve zlatě) jenom dvakrát, dostaneme tím, že tehdejší šedesátiny zl. stříbra násobíme 40, resultát, že kupní síla starého krejcaru rovnala se asi síle 70 h. a kupní síla zlatého 40 Kč. Absolutní výše udaných mezd by tudíž nebyla nepříznivá, kdyby právě v obilninách, bramborách a luštěninách, které tvořily spolu s kávou hlavní potravu dělnických rodin, nebylo od poloviny let čtyřicátých nastalo prudké zdražení, které velmi zostřílo náladu městského dělnictva. V l. 1844—48 na př. cena pšenice se mnohem více než zdvojnásobila a cena žita téměř ztrojnásobila, cena hrachu téměř zdvojnásobila, ba ztrojnásobila se i cena brambor, což znamenalo značné zhoršení kupní síly mezd, na jichž zvýšení za současné průmyslové krise však nebylo lze pomýšleti. Kromě toho stouply ve Vídni v posledních letech činže asi o polovinu. Důsledek drahoty potravin, odbytové krise, poklesu životní míry a nezaměst-

* Přesně 1 zl. 5 (nových) krejcarů čili 2.10 předválečných korun.

nanosti je také již r. 1847 obecné zesílení pocitu, že je před katastrofou. K tomu pak již dříve přistoupily změny techniky zavedením strojů, čímž nastalo propouštění dělnictva a značné snížení mezd u zbývajících. To byl prudký náraz, na který postižení reagovali pražskými bouřemi r. 1844, jež pak působí na dělnickou složku i za revoluce.

PŘEMĚNA SPOLEČNOSTI

Politická historie se vzpírá schematům, úloha jednotlivců a různost dějinných i zeměpisných situací a národních povah rozlišuje osudy národů. Historie hospodářská a sociální je jednodušší, má svoji cestu, danou nejstřízlivějším kalkulem, v němž se uplatní leda vliv či nedostatek národní vlohy. Kapitalismus ve spojení s liberalismem všude stejně poslouchá příkazů rozpoutané ratio, homo economicus obdobným způsobem reaguje na podmínky a příležitosti, které se mu naskýtají. Pro výrobní odvětví, pracující pro hromadnou spotřebu, má své schema: velký podnik zatlačuje malý, stroj tísní a znemožňuje práci ruční, roste rychle kvota nesamostatných — vzniká proletariát, který si navzájem dělá ostrou soutěž a tak přijímá nízké mzdy a dlouhé doby pracovní, s čímž souvisí práce žen a dětí, špatné bydlení a výživa, nemožnost utvořiti si rezervy a tudíž v případě nezaměstnanosti krutá nouze. To je známé schema anglické. U nás však probíhá tento proces *mnohem pomaleji* a daleko větší úlohu v něm hraje jeho první fáze: *domácká ruční práce*. To jest pravá martyrologie, jejímž neblahým hrdinou je proletariát, který je zde ještě před továrnami, je v naprosté *závislosti na faktoru* či obchodníku a po desítilétí jmenovitě v plátenictví svádí holýma rukama beznadějný konkurenční *zápas o zahraniční* a následkem velkého podloudnictví také o *domácí trh s anglickými strojními výrobky*, podporovanými ještě přednostmi *irského lnu* a vítěznou soutěží bavlny. Zápas trvá ještě v letech

čtyřicátých a pilný horský přadlák, pracující od rána do večera, vydělá asi 3 krejcary — v hodnotě asi dvou dnešních korun — denně. Přesto je jich v Krkonoších podle jedněch 100.000, podle druhých 200.000, a vždy deset jich pracuje pro jeden stav, u něhož se vydělá asi 12 krejcarů — 8.40 Kč — denně. Je to řemeslo chudáků a malých sedláků, kteří si jím přivydělají a proti strojní konkurenci nemají, vedle trochu švindlu, jiné zbraně nežli krajní snižování svých nároků a obmezování živobytí, při němž jenom vedlejší *zemědělský důchod* umožňuje držeti tělo a duši pohromadě. Kdyby nebylo toho a pak také nesmírně rozšířeného *podloudnictví*, které je možno nazvat i v horách přímo vedlejším povoláním, umírali by do slova hladem při plném zaměstnání.

Také jiný moment anglického schematu, soustředění dělnictva kolem továren a tudíž urbanisace, rychlý *rozvoj měst*, jde u nás daleko pomaleji. Především je brzděno zavádění strojů nízkými mzdami za práci ruční. Textilní průmysl v Čechách vzniká dále na spádných vodních tocích, a tudíž na venkově, v horách, kde si tvoří jenom Liberec, jinak je rozptýlen. Na tom mnoho nemění ani převzetí vynálezu parního stroje, poněvadž se u nás šíří pomalu a topí se — i po zavedení železnic! — dřívím a dřevěným uhlím (v železárnách), vyhledávají se tudíž, pro obtíže silniční dopravy, lesy. Proto je sklářství a železářství tak dlouho v rukou šlechty, neboť má lesy, a proto je rozptýleno po Krkonoších, Šumavě, Brdech a teprve broušení skla se provádí a soustřeďuje v Boru (Haida). Proto u nás velmi pomalu rostou města, proto Praha až do let čtyřicátých roste jen přirozeným přírůstkem, nikoli přistěhováním z venkova, které je typickým znakem průmyslové periody, a proto konečně je v zemi tak dlouho *převaha průmyslu německého*, kterou jen pomalu zmírňuje průmysl v oblasti české, hlavně zemědělský, a průmysl v Praze.

Technické a sociální změny mají tudíž u nás *po-
malejší rytmus, ale jdou hluboko*, jsou rozhodující,
zvrátí v několika desetiletích tradiční ráz století.

Hospodářský liberalismus éry Metternichovy —
ostatně stále ohrožovaný konservativním Františkem
I., který drží cechy a bojí se továren, a ministerstvem
vnitř, které dělá, co mu vidí na očích — je přímo
groteskním protikladem tuhé vázanosti ve věcech po-
litických a duchovních, ale ministerstvo obchodu do-
vede udržeti svou důslednou linii proti cechům, nad
nimiž dávno zlomilo hůl, a pro největší svobodu za-
kládání a provozu továren. Rozhoduje příklad západ-
ních států, jenž nutí vpraviti se do názoru, že země-
dělství, jehož poddanstvím ostatně dynastie nechce
hýbati, ustupuje jako zdroj daňových příjmů státu
i obživy rostoucího obyvatelstva před velikými vy-
hlídkami a možnostmi průmyslu.

Textil zaujímá největší část všeho průmyslu,
kdežto ostatním potřebám — nevalně vyvinutým —
slouží *řemeslo* a vyšším vrstvám *import z ciziny*. Vý-
roba v celku se liší od naší tím velikým rozdílem, že
není ještě veliké průmyslové činnosti, která neslouží
přímo spotřebiteli, nýbrž výrobě *výrobních a doprav-
ních prostředků* — uhlí, železa, strojů. Ale *věk páry
a železa* již začíná a s ním ony ohromné změny v tě-
žení z pokladů a energií přírodních, které vytvořily
průmyslovou společnost, změnily tvář světa i společ-
nosti a fakticky i potenciálně zvelebily, ale také na-
plnily novými tužbami lidský život. Pováží nám to pře-
hled *nových výrobních odvětví*, která vznikla v Če-
chách v XIX. století až do čtyřicátých let.

Je to především *dobývání uhlí*, které nahrazuje to-
pení dřívím u strojů a dřevěným uhlím v železářství
a sklářství. Hodnota odhaduje se roku 1842 na 564
tisíc zlatých, kdežto hodnota *surového železa a
litiny* je dva a půlkrát větší. A vyrábí se vál-
covaný plech, hřebíky, emailové nádoby a ple-
chové lakované zboží, dále počíná výroba téměř
všech strojů, jmenovitě parních a spřádacích,

hydraulických a knihtiskařských lisů, mechanických stavů, mostních vah, stereotypie, litografie, vrtají se artézské studny. Začíná výroba *porculánu* a nádobí z kameniny, terralithu a siderolithu, výroba optického a lisovaného *skla* a litých zrcadel. Veliké pokroky dělá zvláště *průmysl potravinový a chemický*: v první řadě je tu *cukrovarství*, se svými pomalými a těžkými začátky, ale velikými možnostmi, výroba syru, kávových náhražek, cikorky, čokolády, lisovaného droždí, dále extraktu z dubové kůry, dextrinu, stearinových svíček, tekutého a sodového mýdla, spodia, juchty, čištění perí parou. Z nejnovější doby jsou výrobky kyselin, vitriolu, chlorového vápna, vodního skla, kreosotu, chininu, salicinu a četných preparátů barviřských, tiskařských a lékárnických, dřevěného octa, olověného cukru, chemických zapalovadel, černidel obuvi a četných voňavek. V *textilu* se konečně objevuje bobbinet, provazy z manily, Jacquardovy stavy a stavy mechanické (power looms), barvení tu-reckou červení, válcový tisk (perrotiny) a strojní apretura suken, strojní výroba *papíru*, čalounů a papírové massy na dětské hračky, hadice beze švů, vodotěsná vědra a látky k lisování oleje.

To je, spolu s rychle pokračujícím textilem a jeho průkopníky, Leitenbergry a Liebigem, *nový svět dílen a továren*, který se nespokojuje s konservativní technickou tradicí cechů anebo vůbec jí nemá, svět nových lidí, kteří se učí v cizině a z knih, jezdí do Anglie, do Belgie, Francie, Švýcar a Německa, špionují, vyzvídají a kupují výrobní tajemství, shánějí dovedné lidi a tvoří namnoze s horečným pudem *první generace*, které je ještě závod vším a materialní úspěch jenom skromným okrášlením puritanského života. O jejich díle se dovídáme z udělených továrních koncessí, z práva zřizovati filiálky a užívati státního znaku, ze zpráv a pochval výstavních výborů, z debat a výročních referátů Jednoty pro povzbuzení průmyslu a z časopisu, který vydává. A když roku 1848 přijde do Liberce Liebigovi první zpráva o pro-

hlášení konstituce a jde ji do hostince oznámit jása-
jící honoraci, je to symbolický akt, jenž naznačuje,
kdo dá nastávající a potomní liberalní éře svůj ráz.

Po napoleonských válkách nedělá již rakouská vlá-
da populační politiku Marie Teresie a Josefa II. Na-
opak, počíná *pocitovati přírůstek obyvatelstva*, který
proto, že pro něj není dosti zaměstnání, stává se hro-
zivým. Kdyby tehdy nebyl na pevninu vpadl velký
příklad průmyslové Anglie, pak by si státní správa
ve své bezradnosti musila přímo přáti nějaké epide-
mie. Německo a lidnatější země rakouské začínají se
chvěti před novým zlem — pauperismem, před rostou-
cím množstvím lidí, kteří nemohou se již živiti tradič-
ním způsobem, jako řemeslníci, nalézají sice obživu,
ale chudou a nestálou, a nastane-li nezaměstnanost,
rázem klesají mezi žebráky nebo zločince.

Z této situace zachránila zemi právě *veliká technic-
ká transformace* v první polovině století. System
Metternichův je i po stránce hospodářské pokryt ne-
prominentnými hříchy: bránil se zarputile rozvoji
duchovní kultury, nechával široké vrstvy obyvatel-
stva na nízké úrovni vzdělání, udržoval hluchý for-
malismus ve školství a nesmyslnou zahraniční politi-
kou zvýšil vojenská vydání do té míry, že spolu
s úroky z dluhů (uměle nahodnocených zúročením
i měnou!) pohlcovaly ohromnou část trvale deficitních
rozpočtů, takže na vzdělání a humanitu zbývaly mi-
zivé částky. Ale jeho indolence a nechuť jednati a roz-
hodovati šťastnou náhodou setkávala se s principy
živnostenské svobody čili onoho *raného liberalismu*,
jenž sice bere od řemesla i proletariátu krutou daň,
ale jinak sotva by mohl vyplniti svou nezbytnou
funkci.

Naskytá se otázka, *kolik* v předvečer revoluce
r. 1848 samostatných a nesamostatných u nás bylo.
To není snadno říci, neboť tehdejší statistikové jsou
sice zvědaví, ale nedovedou klásti otázky jasně a sou-
stavně a také se nezajímají o všechny součástky spo-
lečnosti stejně. Sčítání prováděli — zbytek staré ne-

důvěry dynastie k vrchnostem — vojáci, kteří kromě osob schopných vojenské služby měli na zřeteli především stavy, jež byly zásadně vyňaty z vojenské povinnosti — to byli duchovní, šlechtici, měšťané a majitelé usedlostí — a potom neschopné k službě. Vojáci mají sčítání v rukou do r. 1850 a do té doby máme na mapě společnosti veliká bílá místa, která zahrnují všechna povolání, prve zvláště neudaná, tedy nesamostatná — tovaryše, dělníky, nádeníky — ale také selské dospělé synky, chalupníky, domkáře, venkovské řemeslníky atd. R. 1835 nám napočítali, že z více než 4 mil. obč. obyvatelstva bylo asi 15.000 duchovních, šlechticů a úředníků a j. (čili honorací), 44.541 měšťanů, živnostníků atd. a 135.775 sedláků, t. j. majitelů usedlostí. S tím mnoho nepořídíme, leda že odečteme-li polovinu ob. na ženy, zbudou 2 mil., a odpadne-li z toho menší polovina na dorost, zbude na jiná povolání prve neudaná — ale v tom jsou i chalupníci atd. — více než 850.000. Teprve z roku 1857 máme statistiku civilní, která rozlišuje povolání, a tehdy bylo napočteno

115.985 řemeslníků (patrně i s tovaryši a učni)
 375.641 průmyslových dělníků
 299.289 zemědělských dělníků
 373.510 nádenníků (v zemědělství i průmyslu)
 199.415 majitelů pozemků (sedláků i chalupníků)

takže číslice nesamostatných (počítáme-li k nim polovinu řemeslníků) mimo zemědělskou výrobu a bez nádenníků dostoupí 433.633, všech pak 1,104.432 — v čemž proces zprůmyslnění a zkapitalisování společnosti je již jasně patrný.

Současníci, počínaje císařem a kancléřem až velmi hluboko dolů, báli se toho vývoje. Vznikala tu mezi nimi třída lidí ještě neuvědomělých, ale přirozeně reagujících na trpké životní podmínky. Továrny ve Vídni i jejich proletariát rostl tak, že r. 1848 stal se,

podnícen předchozí krisí a náhlou drahotou, vážným a časem předním politickým činitelem, jenž dal vídeňské revoluci její daleko vážnější a také krutější ráz, nežli měly efemérní bouře pražské.

V Praze rostl mnohem pomaleji, pro průmysl nebylo zde tak výhodných podmínek. Ale i zde se v měšťanských kruzích chmurně uvažuje o pauperismu. Vidí se v něm arci jen zlo snad přece jen přechodné, z čehož se vina dává liberálnímu živnostenskému zákonodárství. Majorita nevidí proletariát v Praze ráda. Roku 1835 otiskuje sice časopis Jednoty přímo panegyrik na stroje a prohlašuje o strojním předení a tkaní bavlny, že nyní „živí tisíce lidí (kteří se dříve musili lopotiti) bez jediné kapky potu, chránění před horkem léta i chladem zimy, v místnostech, které jsou vzdušnější a zdravější než ty, které v hlavním městě obývají lepší lidé (Leute von Distinction)“. Ale nebylo to mínění obecné.

Proletariát je stále ještě pro ostatní pouhou *sociální anomálií*, nikoli definitivním zjevem, nikoli východiskem nové formace společnosti se stále rostoucím podílem nesamostatných. Také mužové osvícení hledí na nové příchozí se soucitem, ale jako na pouhý předmět sociální péče, jako na rozumově a mravně nedospělé. Čeští buditelé svým původem a mnozí i osudy nejsou od nich daleko, mnozí, jmenovitě jako šlechtičtí vychovatelé (Jungmann) zažívají nejen bídu, nýbrž i pokořování, ale není ještě vědomí, že proletariát průmyslový i ostatní je totéž. Socialismus se teprve formuje, ale mezi jeho předchůdci je anglická radikální strana, jejíž program by se byl výborně hodil pro české zubožené poměry. Pilný Palacký ji zná, čítá o ní ve „všeobecných novinách“ (= Augsburger Allgemeine Zeitung), píše si o ní r. 1820 celou studii do „Každodenníčka“, ale jeho sympatie náležejí šlechtickým a buržoasním liberálům-anglickým. Česká veřejnost má k proletariátu poměr z části osvícence, který želí lidské bídy, z části rádného měšťana, který se odvrací od nečistoty, ne-

pořádku a opilství, jež mu nejvíce bijí do očí, a děsí se výtržností chartismu.

Ale ani *dělníci* sami daleko ještě si neuvědomují svoje postavení. Jsou to ještě spíše *tovaryši*, malozivnostenský element, který na řemeslo shlíží, ale spolu s ním nenávidí stroje a jim dává vinu za zhoršování své posice, nenávidí svůj osud a ty, kdo se proti němu spikli: vládu s policií, která s ním surově zachází, potravní daň, machinace, které zdražují potraviny, domácí pány, kteří zvyšují činže, a celý svět lidí, kteří se mají lépe než on. Neobracejí se proti nepříznivým pracovním podmínkám, neboť je považují za něco daného, jmenovitě pracovní dobu, nebouřili by se proti své chudobě, pokud je tíží rovnoměrně. Teprve když počátkem let čtyřicátých přijde vlna krise a současně drahoty (v l. 1842—43 stouply ceny v Praze o třetinu), na druhé straně pak zavedení perrotin v pražských kartounkách vede k propouštění dělnictva tiskařského a ke snižování mezd těm, kdo zbyli, začnou v Praze i v Liberci rozbíjeti stroje a naplní vládu i měšťanstvo ohlasem své dosud němé bídy. Ani v jejich bouřlivých činech, ani v myslích neběží však ještě o konflikt práce a kapitálu, problém vlastnictví výrobních prostředků a účasti na řízení výroby. Vzbouřenci považují se za pasivní objekt společnosti; chtějí toliko, aby se s nimi lidštěji nakládalo.

Stát téměř ve všem stál na straně podnikatelů. Také tam, kde šlo o ochranu proti výbuchu parních kotlů, prohlašuje, že zdar průmyslu musí býti všemožně podporován a nesmí tudíž býti obtěžován opatřeními, která nejsou nezbytná. O velmi nebezpečné práci v kapslovkách soudil, že dojista každý podnikatel sám se postará o bezpečnost, poněvadž jinak by ho soudy odsoudily k náhradě. Vláda tím arci předpokládá, že tu bude vždy žalobce, a to je fikce, právě tak jako je i v daných poměrech fikcí *svoboda pracovní smlouvy*, které se dovolává. Ale dělníci v továrnách a zvláště děti hynuli tělesně a mravně a stát v letech čtyřicátých odhodlává se zasáhnouti alespoň

ve prospěch *děti*, kdežto dospělé, jako v Anglii, ponechává docela stranou. Leč daleko se nedostal, věc utonula v aktech. Pražská Jednota vypsalala odměnu na *tovární řád*, ale nedošlo k tomu. V kartounkách byl pak zaveden, ale nezávazně, a obsahoval málo nového, jen zvykové právo. Roku 1843 stát skončil — po 7 letech — anketu zemských vlád o *ochraně dětí* a připravil tato opatření: děti lze zpravidla zaměstnávat až po 12. roku, výjimky lze dovoliti od devátého, ale jen po předchozím školním vyučování, v němž mělo býti pokračováno až do 12. roku. Pracovní doba měla býti od 9 do 12 let maximálně 10 hodin denně, od 12 do 16 12 hodin, s hodinovou polední přestávkou. Do šestnácti let budiž zakázána noční práce, od 9 več. do 5 ráno. Majitelé továrny měli dbáti o mravnost personálu, za porušení předpisů jim hrozily pokuty 2 až 100 zl. stříbra nebo i zákaz vůbec dětí do 12 let zaměstnávat. Pražská i vídeňská Jednota vyslovila se však *proti* většině bodů, jmenovitě proti maximální době pracovní a zákazu práce noční, a státní rada se usnesla, že si vyžádá další dobrá zdání, zda a kdy dětem tovární práce opravdu škodí. Po třech letech znalci se sešli — a vyslovili se většinou hlasů proti, jen děti do 12 let vylučovali z noční práce. A vláda — názorný příklad tehdejšího úřadování! — vyžádala si další informace o skutečných poměrech, takže věc do r. 1848 usnula. Stát tedy neopustil v ničem svoji linii proti dělnictvu, charakterisovanou jmenovitě stanoviskem vůči *stávce*: „aby zaměstnavatelé neocitli se v rozpacích, jestliže by všichni tovaryši podle úmluvy odepřeli práci, tedy se takové úmluvy, aby se společným odepřením práce anebo jinými prostředky vynutila vyšší mzda nebo jiné podmínky, stihají na návodcích (Rädelsführer) vězením tři dnů až jednoho týdne, zostřeným postem a bitím (Züchtigung); pak buďtež vypovězeni z provincie, anebo, jsou-li cizinci, ze všech dědičných zemích.“ (Tr. zák., II. § 229).

Veřejné projednávání dělnické otázky v duchu jen poněkud odchýlném bylo znemožněno censurou. Vládl

„Fürst Mitternacht“ a „jeho pudl“ Sedlnický, ministr policie. Mohlo se uvažovati leda o zřizování *nemocenských pokladen* u větších továrních podniků, které vskutku tu a tam byly. Ale politická myšlenka, ani vlastní, ani cizí, nesměla v Rakousku dále. V Německu jsou už čtenáři a žáci Owena, Saint Simona, Fouriera, Louis Blanca a Proudhona. V Rakousku je to kontreband, o němž se slyší jenom z druhé ruky a v odiosním podání, které ostatně je vhod duchu všech mimo radikální minoritu. Když rok 1848 rozváže jazyky, slyšíme leccos, z čeho se dá souditi na znalost francouzských socialistů, jmenovitě se ozývá Louis Blanc ze známého požadavku schůze ve Svato-*václavských Lázních*: „organisace práce a mzdy“. Čeští radikálové, jmenovitě Sabina a agitátor Arnold, všímají si „lidu tendenčního“, jak nazývá Arnold dělnictvo, rádi by z něho měli pomocný sbor revoluce, jímž se vskutku ukázal ve Vídni a Sladkovský ve vězení, můžeme říci, in tormentis, píše primitivní studii o sociální otázce.

Ale revoluce r. 1848 chce především *svobodu a národnost*, strasti tiskařů, připravených stroji o chleba, zmizí ve všeobecném vzrušení a krizi, obec pražská brzo se zbaví tísnivé péče o nezaměstnané a dělnická otázka na deset let zase klesne do stadia primitivních reakcí a instinktů — až ji rozvíří Chleborád a Kampe-*lík* družstevnictvím, a po jeho nezdaru trvale duchovní vedení převezme sociální demokracie německá.

Perioda raného kapitalismu je vždy *dobou velkých výkyvů*: podnikatelům dává možnost *rychlého a velkého zbohatnutí*, selfmademanství, ale pro ty, kdo zůstanou u piky a nedostanou se dále, je dvojnásob krušná, neboť k *manchesterskému stanovisku* státu i kapitálu přistupuje u nás ještě krutá *soutěž ciziny*, která je pokročilejší, zkušenější a kapitálově i technicky lépe vybavena. A konec konců je to *životní úroveň dělnictva*, která vyrovnává diferenci, jež tu zbude i za celní prohibice: nejenom opuštěný

tkadlec a přadlák v horách se svými několika krej-
cary denně, také textilák, kterého továrna vysvobodí-
la z nejhoršího, také sklář a kovodělník, také horník
a lučební dělník, který dojista nejkrutěji nese nedo-
statek ochranných opatření, všichni tvoří v chudé
dosud zemi, jež se vinou režimu opozdila za světem,
předvoje průmyslové éry, které se obětují nejen pro
kapitál, nýbrž i pro ty, kdo přijdou po nich.

Z L I T E R A T U R Y

Stát. Dějinám Čech v době, kdy se připravuje a provádí jejich vstup do moderního hospodářství, věnována jsou dvě velká díla: E. Denis, *Čechy po Bílé Hoře*, díl I. a II. (1904—5), s poznámkami překladatele Vančury, a A. Springer, *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden. 1809—1849*. I. II. (1863—5). Vrchol a pád starého režimu líčí velká biografie: H. von Srbik, *Metternich, der Staatsmann und der Mensch*, I. II. (1925). Zjevné sympathie autorovy k reprezentantu rakouské reakce jsou tu vyváženy širokou základnou zpracovaného materiálu. Protichůdcem Srbikovým jest V. Bíbl a jeho práce *Der Zerfall Oesterreichs I.* (1922), kde používá jmenovitě policejních aktů, obviňuje „systém“ Františka I. poněkud jednostranně z podstatné viny na konečné zkáze Rakouska. O Rakousku za předchůdců Františka I.: A. Wolf, *Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II.* (1882), za Josefa II.: P. Mitrofanov, *Joseph II.* I. II. (1910). Vnitřních poměrů si všímá a rozsáhlou bibliografií přináší K. Uhlirz, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer*. I. II. (1927).

Z memoirů pro zřetel k otázkám hospodářským vynikají *Tagebücher d. C. Fr. Freiherrn von Kübeck* I. II. a suppl. (1909—10). O brožurách, jimiž na sklonku starého režimu projevuje se opoziční nálada a reformní snahy: J. Heidler, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových* (1920). Z policejního materiálu čerpá H. Schlitter, *Aus Oesterreichs Vormärz*. II. Böhmen (1920). O cenzuře za Josefa II.: H. Gnau, *Die Zensur unter Joseph II.* (1911), až do r. 1848: A. Wiesner, *Denkwürdigkeiten d. öst. Zensur* (1847). Dějiny vídeňského novinářství: E. V. Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik*, I. (1892), českého: J. Volf, *Dějiny novin v Čechách do r. 1848* (1930).

Ze všeobecných dějin k hospodářským hlavně přihlíží C. Hayes, *A Political and social History of Modern Europe*, I. II. (1918). Z četných dějin hospodářských vyniká Cunningham, *Moderní civilisace* (česky 1901) a *The Growth of English Industry and Commerce* (VI. vyd., 1925—29) a F. A. Ogg, *Economic Development of Modern Europe* (1918). Tak řečenou „průmyslovou revoluci“ líčí P. Mantoux, *La révolution industrielle au XVIII. Siècle* (1906). Německé hospo-

dářské dějiny v XIX. věku zpracoval Werner Sombart, *Die deutsche Volkswirtschaft im XIX. Jahrhundert* (1921), W. Wygodzinski, *Wandlungen des deutschen Wirtschaftslebens* (1908) a L. Pohle, *Die Entwicklung des deutschen Wirtschaftslebens* (1908).

Přehled dosavadní práce v českých hospodářských dějinách a jejich problémů podává Jan Procházka, *Výsledky a úkoly historických prací o hospodářském vývoji země koruny české* (Kaprastův Sborník 1930).

O působení francouzské revoluce na český venkov: J. Volf, *Vliv novin o franc. revoluci na selský stav v Čechách* (Osvěta r. 43), Kutnar, *Velká revoluce francouzská v naší soudobé kritice* (Č. Č. H. r. 40) a Roubík, *Ohlas francouzské revoluce na českém venkově v letech 1793—4 ve světle úředních spisů* (Časopis pro dějiny venkova r. 10).

Zemědělství. Dějinám zemědělským, zvláště právním, byla až dosud u nás věnována značně větší pozornost než dějinám ostatních hospodářských odvětví. Je zde veliká edice Kalouskova, *Rády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český, sv. XXII.—XXV. a XXX.) a V. Černého *Hospodářské instrukce*. Přehled hospodářských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. až XIX. st. (1930). O Kalouska se opírá základní práce K. Krofty, *Přehled dějin selského stavu*. Podanské poměry a robotní patenty líčí velké dílo Grünbergovo *Die Bauernbefreiung, I. II.* (1893—4). Poznání agrárních dějin českých značně prohloubily dvacet dva ročníky Časopisu pro dějiny venkova (red. Kazimour, Prokeš a Černý), ve kterých, kromě hlavních prací zde uvedených, bylo uveřejněno též množství zpracování a materiálu o poměrech místních. Všech oborů zemědělských si všímá sborník prací velmi nestejně hodnoty: *Príspevky ku dějinám zemědělství v království Českém ve století 1791—1891* (1891). O poměrech selských před r. 1848 zajímavě pojednal znalec Brauner, *Böhmische Bauernzustände* (1847). O hospodaření před sto lety: J. A. Prokůpek, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku XIX. a XX. století* (Čas. pro d. venkova 18). O zemědělských cenách a krizi r. 1820 Lom (v textu), *týž*, *Vliv cen na vývoj zemědělské výroby v Čechách a K počátkům používání umělých hnojiv v Čechách* (Čas. pro d. venkova 17). O memorandech před r. 1775: J. Prokeš (v textu), o systému Raabově: V. Černý, *Pozemková reforma v XVIII. věku* (Čas. pro d. venkova, 14 a 15, též samostatně) a Jan Procházka, *Parcelování velkostatků (raabisace) za Marie Teresie v Čechách* (1925).

Průmysl, řemesla, doprava. Základní dílo napsal jurista J. Slokar, *Geschichte der österr. Industrie und ihrer Förderung unter K. Franz I.* (1914). Práce, založená na rozsáhlé litera-

tuře i studiích archiválních, ukazuje všeobecné linie i přecetné detaily bohatého průmyslového života, jenž se v Rakousku, zvláště však v zemích českých rozvinul po napoleonských válkách. V první části líčí průmyslovou politiku a její rozhodování mezi cechovní vázaností a svobodou živností. Je zde podána složitá organizace úřadů a četné prostředky, jimiž je povzbuzována tovární výroba. Druhá část líčí průmyslovou činnost v jednotlivých odvětvích. Kdežto Slokar podává veliké množství nového materiálu a vskutku obohacuje poznání, opírá se práce A. Salze, *Geschichte der böhmischen Industrie in der Neuzeit* (1913) skoro výhradně o literaturu a všimá si hlavně národohospodářské podstaty vývoje jednotlivých odvětví, odvažuje se však čtených generalisací a dohadů, jež byly ostře odmítnuty kritikou (Pekař v Č. Č. H. a Sander v D. *Literaturzeitung*, 1913). Předchůdcem Slokarovým je H. Reschauer, *Geschichte des Kampfes der Handverkerzünfte mit der österr. Bureaukratie* (1882). Zde je vládní politika i skutečná situace osvětlována hlavně polemikami obou stran.

Je-li zemědělství doménou historiků českých, platí to pro ostatní výrobu (jmenovitě od smrti Zikmunda Wintra) o historických německých. Nehledě k dějinám politickým, které k hospodářským poměrům většinou hledí jen mimochodem, je zde záslužná sbírka *Beiträge zur Geschichte der deutschen Industrie in Böhmen*, kterou vydal Spolek pro dějiny Němců v Čechách. Jeho akce, zahájená r. 1887, byla započata sbíráním tištěné literatury, kterou r. 1893 vydal W. Hieke, *Literatur zur Geschichte der Industrie in Böhmen bis zum Jahre 1850*. Je to systematická bibliografie (zařaděny též práce české), která všimá si též literatury slovníkové, statistiky, adresářů a zákonodárství, školství, spolků, výstav i periodik a dějin jednotlivých míst. Ve sbírce vyšly pak cenné monografie, uvedené dále. O průmyslu, řemeslech a živnostenské politice dále: J. Gruber, *Průmyslová politika* (1910) a H. Waentig, *Gewerbliche Mittelstandspolitik* (1898), dále C. Horáček, *Období vázané cechovní politiky živnostenské* (Pocta prof. Heyrovskému, 1922).

Počátky továrního průmyslu v Rakousku líčí H. Hallwich, *Die Anfänge der Grossindustrie in Oesterreich* (1898). Týž napsal stať o průmyslu a obchodu v Čechách do publikace *Die Öst.-Ung. Monarchie in Wort und Bild*, Böhmen (1896). Obraz průmyslové výroby v Čechách v letech třicátých podává chemik K. J. Kreutzberg, známý z *Průmyslové jednoty*: *Skizzierte Uebersicht des gegenwärtigem Standes und der Leistungen vom Böhmens Gewerbs- und Fabriks-Industrie in ihren vorzüglichen Zweigen* (1836) a pravidelné přehledy v časopise *Jednoty*. Titul Kreutzbergův osvětluje tehdejší terminologii: rozlišuje se průmysl živnostenský a tovární.

O Liberci L. Hübner, Geschichte der Reichenberger Tuchmachenzunft (1879), J. Grunzel, Die reichenberger Industrie in der Entwicklung vom zünftigen Handwerk bis zur modernen Grossindustrie (1898), H. Hallwich, Reichenberg und Umgebung I. II. (1872—4). O. Liebigovi: Anschiringer, J. Liebig. Ein Arbeiterleben (1871). O rodně Leitenbergrů: H. Hallwich, Firma Franz Leitenberger 1793 bis 1893, O plátenictví E. Langer, Firma Benedikt Schroll und Sohn (1895).

Průmyslová jednota vydávala časopis Mitteilungen für Gewerbe und Handel (1834—1840) a Encyklopädische Zeitschrift des Gewerbewesens (1841—1847) [serie Jahrbuch-Mitteilungen], jenž vedle článků čistě technických a zpráv Jednoty obsahuje velmi četné přehledy činnosti v jednotlivých průmyslech a úvahy o politice obchodní, finanční, populační a jiné. Dále vycházely v letech 1843—1847 Beiträge für Kunst, Handel und Gewerbe Böhmens (vyd. Raudnitz), kde je rovněž množství materiálu.

O hraběti Chotkovi: V. Řezníček, Karel hrabě Chotek (Č. Č. M. 86).

O stavbě drah souborné dílo: Geschichte der Eisenbahnen der Oesterr.-Ung. Monarchie, kde v prvním svazku P. F. Kupka, Allgemeine Vorgeschichte a H. Strach, Geschichte der Eisenbahnen Öst.-Ung. von den Anfängen bis 1861 (1898—9).

Finance. Hlavní dílo je A. Beer, Die Finanzen Österreichs in 19. J. (1877) a Chr. d'Elvert, Zur öst. Finanzgeschichte mit besonderer Rücksicht auf die böhm. Länder (1886). Dále ze starší literatury Tegoborski, Über die Finanzen Öst. I. II. 1845, J. Beidtl, historik rakouské administrativy, vydal pod pseud. Tebeldi, Die Geldangelegenheiten Oesterreichs v Lipsku 1847 rozsáhlou (393 str.), ale zajímavou serií úvah, v nichž se zabývá nejen měnovými otázkami (zvláště státním bankrotem a potomní deflací), nýbrž i hospodářskými a sociálními poměry předbřeznového Rakouska.

O státním bankrotu r. 1811: P. Stiassny, Der Österreichische Staatsbankrott vom Jahre 1811/1811), dále A. Wagner, Die Ordnung des öst. Staatshaushalte (1863) a E. Fischer, Der Staatsbankrott vom 1816 (Zeitschrift für Volksw., N. F. 4).

Státní rozpočet z r. 1847 rozebírá Z. V. Tobolka, Země kořuny české a státní finance rakouské v r. 1847 (Obzor národohospodářský 22). Dále hesla Finanzen, Papiergeld a Staatsschuld, jež do Österreichisches Staatswörterbuch napsal Mensi, odtud i tabulka rakouských státních půjček.

O hraběti Wallisovi Kübeck. O stoupání cen důsledkem inflace Florian (v textu) a Tebeldi. O vývoji bankovníctví v Rakousku Steiner (v textu). České stížnosti na národní banku v Enc. Zeitschrift des Gewerbewesens, 1846.

Židé. Přehled obmezení, jimž byli Židé v Čechách podrobeni, podává H. von Kopetz, Versuch einer systemat. Darstellung der in Böhmen bezüglich der Juden bestehenden Gesetze u. Verordnungen 1846. Dějinám Židů v Čechách věnována je Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Čechách (od r. 1929). Proti Židům v Čechách vydal A. Lexa v. Aehrenthal anonymně brožuru Über die Judenschaft in Böhmen, jiná, filosemitská brožura je Die oester. Juden (1844). Dále heslo Juden v Öst. National-Encyclopädie (1834—1838). O Rothschildech: E. C. Corti, Der Aufstieg des Hauses Rothschild 1770—1830 (1927) a Das Haus Rothschild 1830—1871 (1928).

Nacionalismus. Kromě dějin literatury: F. Palacký, Korrespondence a zápisky (1898) J. Jungmann, Zápisky (1907), F. L. Čelakovský, Korrespondence a zápisky (1907—1935). Dále J. Malý, Naše znovuzrození I.—VI. (1880—84) a Zpomínky a úvahy starého vlastence (1872). Dále Schlitter, Aus Österreichs Vormärz II. Böhmen, Schäffle, Friedrich Cotta (1895) a Heyck, Die Allgemeine Zeitung 1798—1897 (1898).

Měšťanstvo. O národohospodářské literatuře Bráf (v textu). O Průmyslové jednotě Kreutzberg, Der Verein zur Ermunterung des Gewerbegeistes in Böhmen seine Begründung und Wirksamkeit (1833), a sborník Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách 1833—1933 (1934), kde o první periodě Jednoty B. Mendel a o druhé, po reorganisaci, J. Klepl, dále časopis Jednoty, výše uvedené.

Pauperismus a proletariát. O vídeňských sociálních poměrech: E. Violand, Soziale Geschichte den Wiener Revolution (1850), E. V. Zenker, Die Wiener Revolution 1848 in ihren sozialen Voraussetzungen (1897). O poměrech v Německu V. Valentin, Geschichte der deutschen Revolution I., II. (1930—31).

O snaze Františka I. zbaviti se továren, Reschauer a Slokar, dále zápisky Klübeckovy a Srbik (Metternich). Z brožur jmenovitě Soziale und politische Zustände Österr. mit bes. Beziehung auf den Pauperismus (1847), Schattenseiten der österr. Staatsverwaltung und gesellschaftlicher Zustände (1846). O továrním zákonodárství Widmann, Das Österreichische Fabrikenrecht (1838) a Slokar (str. 120 a násl.). O stanovisku Jednoty Mendel ve sborníku Sto let (str. 128—137). O vzrůstu nesamostatných osob v Čechách časopis Jednoty r. 1843, str. 167 a 669. O nových oborech průmyslové činnosti časopis Jednoty 1843, str. 260—261.

OBSAH

Úvod.

Období bohaté politicky jinde, chudé u nás — ale vstup do éry kapitalismu 5 — Technika a peněžní hospodářství 5 — Proletariát a význam průmyslu 6 — Bavlnářství a moda 6 — Vzájemnost změn materiálních, společenských a duchovních 7.

Stát.

Anglický vzor 11 — Prusko pokračuje, Rakousko se uzavírá 12 — Josefinismus 13 — Obavy před francouzskou revolucí, tajnými společnostmi a spiklenci 14 — Výstrahy arcivévody Karla 15 — Ideály Metternichovy, jeho filosofie a soustava 17 — Pohrdání lidmi 20 — Odpor k měšťanstvu 20 — „Lid“ 21 — Církev 21 — Lepší radikál než liberál 22 — Tisk 23 — Výsledkem odpor proti státu 24 — Zapovězené ovoce 24 — Sedlnický 25 — „Naše censura je vskutku blbá“ 25 — „Škrabáci“ 26 — Reakce v Německu 27 — Výsledky censurní praxe 28 — Odpor Františka I. proti všemu spontánnímu 29 — Rakouský poddaný 29 — Profesori Bolzano a Fesl 30 — „Nepotřebuji učence, nýbrž hodné občany“ 31 — Bázeň inteligence, zvláště české 32 — Strach o národní hnutí 32 — Jeho apolitičnost 33 — Příčiny oslabení Metternichova režimu 33 — I Radecký proti 33 — Odpor proti potravní dani 33 — Brožury 34 — „Evropská Čína“ 35 — Poslední léta kancléřova 36 — „Komunismus“ 37 — Státní zaměstnanci a studenti 38 — Hospodářská tíseň 40 — Tovární proletariát 40.

Zemědělství.

Přechod od extenzivního, trojstranného zemědělství k intenzivnímu, střídavému 45 — Problém dobytkářství a pčin 45 — Iniciativa jen u velkostatku 48 — Všeobecný pohyb cen od poloviny XVIII. st. 48 — Zemědělská krise v letech dvacátých 49 — Poddanské poměry v Čechách nejhorší v Ra-

kousku. — Osvícenec Fürstenberg a jeho memorandum 51. — Peníze jdou ze země 52 — Potřeba levného kapitálu a státních investic 52 — Technická zaostalost 54 — Absenteismus pánů, přetížení robotou, nedostatek kapitálu 55 — Hrozná tíha roboty 56 — Robotní patent Marie Terezie: jistota, ulehčení, jednotnost závazků, pracovní doba 59 — Velkostatek je považován za nevýhodu pro stát 61 — Raabova pozemková reforma 61 — Zemědělský proletariát 63 — Zrušení nevolnictví: pohyblivost společnosti a důsledky pro české hnutí 65 — Podpora přechodu k hospodářství peněžnímu 66 — Pokus Josefa II. zaměnit robotu jen v platy 66 — Zůstal jen výkup dobrovolný, za reakce zastaven i ten 68 — Francouzská revoluce a český venkov 68 — Inflace prospívá zemědělství 73 — Zvýšení daní 73 — Celkové postavení sedláka v XIX. stol. 74 — Případ opočenský 75 — Panští úředníci 77 — Ideál poddaného 79.

Průmysl, řemeslo, doprava.

Vliv kontinentální blokády a technického pokroku 85 — Anglická soutěž 86 — První továrny 87 — Marie Terezie 87 — Josef II. 88 — Celní prohibice 88 — František I. 89 — Proti továrnám ve Vídni 90 — Průmysl domáhá se ochrany 93 — Vývoj od let dvacátých 95 — Překážky 96 — Tíseň malovýroby textilní a podpora a rozvoj průmyslu 97 — Vznik velké buržoasie 99 — Úpadání cechů 103 — Boj vlády se soukenickými cechy 106 — Výroba r. 1716 107 — Cechovní artikule r. 1739 108 — Nedůvěra úřadů 108 — Podpora výroby za Marie Terezie 108 — Výroba r. 1766 a 1796 109 — První „továrny“ 109 — Přádelny 110 — Řemeslo a továrny v Liberci 110 — Rozhraní let třicátých 113 — Jan Liebig 113 — Počátky zpracování bavlny 117 — Šlechtici 117 — Hrabě Bolza 117 — F. Leitenberger v Kosmonosích 119 — Střídavé štěstí po napoleonských válkách 112 — Kartounky prvním velkým průmyslem v Praze 123 — Židé 123 — Léta třicátá 125 — Tiskací stroje a mechanisace 126 — Koncem XVIII. stol. plátenictví na vrcholu 127 — Závislost na pruských bělidlech 127 — Konservatism 128 — Podpora vládou 128 — Pracuje se ručně doma 130 — Vyssávání a šizení 130 — Práce půl milionu lidí, deset mil. zl. roční hodnoty 131 — Úpadek a jeho příčiny 131 — Přádelna až r. 1835 131 — Sweating system v Krkonoších 132 — Proletariát před továrnami 133 — Sklářství průmyslem světovým 135 — V pol. XVIII. stol. „nejkrásnější klenot země“ 135 — Krise a péče vlády v XIX. stol. 135 — Vzestup v letech třicátých 136 — Nový Svět, Bor, Jablonec 136 — Železářství v Komárově a na Křivoklátě

sku 138 — Zbirožsko 139 — Pomalý rozvoj strojíren 139 — Bratři Thomasové 140 — Ringhoffer 141 — Volní síla překážkou šíření strojů, doprava podporou 141 — Sellier & Bellet 141 — Zápas uhlí s dřívím 142 — Těžba půl milionu centů 142 — Výroba porcelánu ve Slavkově, Klášterci, Pirkenhammeru, Lokti a Budějovicích 143 — Plzeňsko a Loketskó 143 — J. D. Starck 144 — Vitriol, kamenec, síra, šmolka 114 — Chemická výroba (Brosche) 145 — Stearinové svíčky 145 — Konservativnost a empirie pivovarství 145 — Láh 146 — Šlechtici v cukrovarství 146 — Chudoba a robota příčinou malé spotřeby a proto slabosti výroby 148 — Purkrabí hr. Chotek zlepšuje a staví silnice 150 — Železné dráhy pro potahy 151 — Pošty ujedou míli za hodinu 151 — Gerstenerové 151 — Dráha Linec—Budějovice (1825—1832) 151 — Buštěhradská dráha (1827) 152 — Salomon Rothschild 153 — Vítkovické železářny (1829) 153 — Severní dráha začata r. 1836 153 — Boj uhlí s dřívím 154 — Krise 155 — Od r. 1841 stát staví dráhy sám 155 — Perner, bratři Kleinové, Lanna 156 — R. 1845 Praha—Olomouc, 1849 Praha—Brno, potom Praha—Podmokly 156 — Zaměstnání průmyslu, zlevnění a ulehčení dopravy surovin, uhlí i výrobků, vyrovnávání cen, intensivní směna statků, pohyblivost průmyslu — racionalisace 157 — Nákladní doprava do Prahy r. 1846 158.

Finance.

Josef II. a měšťanstvo 161 — Špatný příklad ve financích 163 — Od r. 1782 rok co rok deficit 163 — Bankocetle 164 — Katastrofa r. 1809 164 — Inflace, spekulace, dražota 165 — Hrabě Wallis 168 — Tajné přípravy a zmatek v obyvatelstvu 169 — Patent r. 1811 169 — Snaha pomoci věřitelům 170 — Státní závazky a nároky 170 — Bankocetlí za více než za miliardu zlatých 171 — „Videňská měna“ čili „šajny“ 171 — Proč šajny dále klesají? 172 — Trvalé příčiny finanční bídý 173 — Kuriosity 174 — Národní banka 174 — Hrabě Stadion 177 — Nepodařený plán a dary spekulaci 177 — Deflace r. 1816—1820 178 — Nahodnocení státních půjček 178 — Výchova k spekulaci 178 — Velké zatížení státu 178 — Založení a organizace Národní banky 178 — Zahraniční politika a vojenské náklady překážkou konsolidace 180 — Rozpočet r. 1822 180 — Vládě se vnucuje publicita 182 — „Duch průmyslového švindlu“ 183 — Kübeck 183 — Hospodářství v Národní bance a spoluvína státu 184 — Rakousko r. 1847: úroky státního dluhu téměř třetinou příjmů 185 — Zbytečné oběti 186 — Císař chce odčinit inflaci, státní správa musí usmířit zahraniční věřitele 189 — Deflační operace 189 — R. 1841 miliarda dluhů, v 25 letech sedmeronásobek, r. 1847 jedenáct

set jednatřicet milionů 191 — Privilegia vídeňských bankéřů 191 — V Praze filiálka Národní banky až r. 1847 194 — Nedostatek kapitálu a nesnáze českého průmyslu 195 — Hospodářský centralismus 196 — Drahý a nesnadný úvěr v Čechách přes Vídeň 196.

Židé.

Hledisko vlády: nedůvěra a utilitarismus 201 — Obmezené zakládání rodin 203 — 8600 „rodinných míst“ v Čechách a výjimky 203 — Zákaz stěhovati se a nabývati nemovitosti a výjimky 204 — Zemědělství a řemesla dovolena 205 — Jiná dovolená a zakázaná zaměstnání 205 — „Židovská daň“ 206 — Neúspěchy assimilace 207 — Vzestup Židů v Čechách 207 — Polemika Aehrenthalova r. 1801 207 — Odedávna bankéři státu 211 — Vídeňská „silná čtyřka“ za Františka I. 212 — Rodina Rothschildů: 1816 šlechtici, 1822 barony 212 — Co si myslí o „systému“? 213 — Vědí a mohou všechno 215.

Nacionalismus.

Úpadek a obrození 210 — Potřeba inteligentního a zámožného elementu 219 — Překážky 219 — Germanisace osvíceného absolutismu a nápor Francie 220 — Romantismus a glorifikace národní duše 220 — Německý nacionalismus podporou českému 221 — Osvícenství a nacionalismus 221 — Změny sociální rovněž podporují národní uvědomění 222 — Proces je zpomalen tím, že není stěhování do měst, Praha roste až od let čtyřicátých 223 — Vláda z nutnosti si všímá češtiny 224 — Historismus 224 — Těžké překážky: duchovní stagnace, chudoba s materialismem a střízlivost 225 — V Čechách dvojí národ: Němec-pán 226 — Spolky odborné a vzdělávací, divadlo a zábavy 227 — Měšťanská beseda r. 1846 228 — Zvelebení a rehabilitace jazyka 229 — Náboženství a církev 229 — Čelakovský, Kolár, Rukopisy 230 — Funkce krásné literatury 231 — Musejník 232 — Mácha, Erben, Tyl 232 — Osudy spisovatelů: souvislost se šlechtou dává styky, cestování a volnost ke studiu 234 — Původ a kariéry 235 — Prostředky propagandy 235 — O pražské měšťanstvo 236 — Politické informace z Německa 237 — Také Allgemeine Zeitung slouží systému 238.

Měšťanstvo.

University selhávají 243 — Sonnenfels vládne 80 let 244 — Pražské výstavy 246 — Průmyslová jednota 246 — Šlechta

v popředí 247 — Purkrabí hr. Chotek 248 — Založení Jednoty r. 1833 a její organizace 248 — Činnost a svěží ovzduší 248 — Práce pro české řemeslníky 249 — O průmyslovou školu 249.

Proletariát.

František I. proti „tovární čeládce“ 255 — Odpor úřadů 256 — Vznik pauperismu ze vzrůstu obyvatelstva a tísně venkova 260 — Nejistota, plynoucí ze změn konjunktury, technických novot a nedostatku sociálních zařízení 261 — Sociální literatura inspirována soucitem a obavami 262 — Pomalý vzrůst měst: není tam průmyslu 263 — Severočeské textilní oblasti 264 — Proletariát rozptýlen po venkově 264 — Obavy dvora 265 — Dělnická domácnost a život 267 — V továrnách hůře než v řemeslech 268 — Domácká ruční práce — proletariát před továrnami — nejhorší stránkou sociálního problému 273 — Nová výrobní odvětví v Čechách 275 — Průmyslová revoluce čelí přelidnění 277 — Proletariát je považován jen za dočasnou anomálii 279 — Stát na straně podnikatelů 280 — Trestání stávek 281 — Radikálové a sociální otázka 282 — Předvoje průmyslové éry 282

Z literatury 285.

AUTOR VYDAL:

Husité a válka (Česká Mysl, 1907).

Noviny. 1913.

Ethika mezinárodních styků. 1919.

Počátky německého nacionalismu. 1921.

Henry Ford. 1928.

Tisíc knih pro bibliotékaře. 1932.

Dějiny českého novinářství od r. 1860 (Československá
Vlastivěda, díl VII.) 1933.

Alois Rašín. 1934.